

sociologický časopis

1

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Dialektika faktů ● Politickoeconomické inspirace marxistické sociologie ● Sociální podmíněnost vědecké tvorby. K některým přístupům v oblasti sociologie vědy ● USA: veřejné mínění a zahraniční politika ●

● Formy měření v sociologii ● K pojetí sekundární analýzy ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie

1

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 1/1988

STATI

<i>Rychtařík K.</i> : Dialektika faktů	1
<i>Valenčík R.</i> : Politickoekonomické inspirace marxistické sociologie	20
<i>Stejskal K.</i> : Sociální podmíněnost vědecké tvorby. K některým přístupům v oblasti sociologie vědy	32
<i>Krejčí O.</i> : USA: veřejné mínění a zahraniční politika	42

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Jeřábek H.</i> : Formy měření v sociologii	54
<i>Buriánek J.</i> : K pojetí sekundární analýzy	74

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hodaň B.</i> : Výsledky výzkumu podílu tělesné kultury na aktivní tvorbě zdraví obyvatel moravského regionu	93
--	----

RECENZE

<i>Vaněk A.</i> : J. Bauerová — E. Bártová, Proměny ženy v rodině, práci a veřejném životě	102
<i>Musil L.</i> : Innovation and Management. The First International Symposium on Management	104

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Loudín J.</i> : II. mezinárodní sympozium k teorii a dějinám sociologie	108
<i>Fazík A.</i> : Interdisciplinární konference na téma: Interpretační procesy	110

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XXIV

1988

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Jiří Dvořák, Pavel Dvořák, Blanka Filipcová, Rudolf Franěk, Ivan Hálek, Dalibor Holda, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jan Keller, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Petr Sak, Jan Sedláček, Miroslav Stráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

*Adresa redakce: 110 00 Praha 1 - Staré Město, Jilská 1.
Telefon 23 19 115, l. 331, 333*

DE 4584/24.1988.

Dráb Z. — Pernica V.: Sociální projektování v ČSSR	4	362
Foret M.: K současným vztahům rodiny a náboženství	6	613
Foret M.: Některé problémy výzkumu populární hudby	4	416
Gabal I.: Percepce umění jako element společenské reprodukce života	2	161
Grušin B. A.: Procesy tvorby politiky — možnosti a podmínky účasti veřejného mínění	5	463
Haderka J.: Rozvodovost ve Francii	6	622
Heller J.: K sociologickému vymezení kategorie „běžné vědomí“	3	264
Herzmann J.: K některým sociologickým aspektům veřejné diskuse	5	449
Hudeček J.: Mládež — práce a její proměny	6	590
Huláková M.: Dělnická třída a strategická linie XVII. sjezdu KSČ	2	113
Kán F.: Marxov „Kapitál“ — fundament historického i aktuálního tvorivého rozvíjení sociologie	3	225
Kolektiv autorů: Mládež jako faktor sociálního rozvoje	2	140
Krejčí O.: Světový politický systém a moc	6	561
Krejčí O.: USA: veřejné mínění a zahraniční politika	1	42
Kučerák J.: Životná úroveň — rast alebo rozvoj?	2	182
Kutta F.: K problematice sociálního rozvoje a úkolům přestavby	6	575
Kutta F. — Dráb Z.: Sociální projektování — teoretická a metodologická východiska	4	348
Petrusek M.: Jazyk v západních sociologických teoriích	5	507
Roll Z.: Přístupy ke zkoumání jazyka v tzv. interpretativní sociologii	5	528
Rychtařík K.: Dialektika faktů	1	1
Rychtařík K.: Vědecké fakty	2	123
Sedláček J.: Prvky teorie společnosti v díle N. Machiavelliho	5	471
Stehlíková E.: K problematice indikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti	4	400
Steiner H.: Marxova teorie procesu společenské reprodukce a její význam pro sociologickou teorii	3	237
Stejskal K.: Sociální podmíněnost vědecké tvorby. K některým přístupům v oblasti sociologie vědy	1	32
Šafář Z.: Nové pohledy na sociální strukturu v neomarxisticky orientované sociologii	4	387
Tomeš I.: Obecný model základních souvislostí v péči organizace o pracovníky jako východisko pro normování sociální vybavenosti podniků	6	597
Tomšík M. — Nový I.: Automatizace výroby a její sociální souvislosti	3	254
Valeník R.: Politickoekonomické inspirace marxistické sociologie	1	20
Vláčil J. a kol.: Sociální aspekty zavádění pružné automatizace	4	373
Vodáková P.: Vztah sociologie k přirozenému jazyku	5	484
Zaslavská T. T.: Aktuální problémy ekonomicko-sociologické teorie	4	337
Zelčan J.: K otázce sociální paměti	3	286
Zich F.: K otázce pojmu „běžné vědomí“	3	279

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Buriánek J.: K pojetí sekundární analýzy	1	74
Buriánek J.: Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu	6	645
Dvořák P.: K metodickým otázkám vytváření fondů banky dat výzkumů veřejného mínění	2	200
Jeřábek H.: Formy měření v sociologii	1	54
Mišovič J.: K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume	3	298

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Hodaň B.: Výsledky výzkumu podílu tělesné kultury na aktivní tvorbě zdraví obyvatel moravského regionu	1	93
Mevaldová E.: Výzkum materiálního a sociálního zabezpečení vysokoškolačů s dětmi	5	539

RECENZE

(v zátorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Bauerová J. — Bártová E.: Proměny ženy v rodině, práci a veřejném životě</i> (A. Vaněk)	1	102
<i>Bliznakov P.: Sociologičeski problemi v ikonamikata</i> (L. Lišková)	3	320
<i>Cirbes V. a kol.: Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied</i> (J. Zeman)	2	214
<i>Coxon A. P. M.: The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special</i> <i>Reference to MDS(X)</i> (J. Řehák)	5	560
<i>Davies P. M. — Coxon A. P. M.: Key Texts in Multidimensional Scaling</i> (J. Řehák)	5	560
<i>Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I. díl</i> (J. Linhart)	5	548
<i>Dyšlevij P. S. — Jacenko L. V.: Regulacija tvorčeskoj dějatelnosti</i> (N. Demjančuk)	2	218
<i>Gál F. — Alan J.: Spoločnosť vo svetle sociológie</i> (J. Sedláček)	6	657
<i>Holda D. — Čermáková Z.: Formování hodnotových orientací socialistické</i> <i>inteligence</i> (J. Linhart)	4	432
<i>Innovation and Management. The First International Symposium on Mana-</i> <i>gement</i> (L. Musil)	1	104
<i>Marksistsko-leninskoe mirovozzrenije: suščnost', puti formirovanija</i> (N. Demjančuk — D. Demjančuková)	5	553
<i>Pichňa J. A.: Sociologické problémy vynálezcovského a zlepšovateľského</i> <i>hnutia v priemyselnom podniku</i> (V. Čech)	3	316
<i>Pracovní kolektiv a utváření osobnosti</i> (Z. Mansfeldová)	2	216
<i>Roško R. a kol.: Zbližovanie robotníkov a inteligencie</i> (H. Jefábek)	3	312
<i>Slovník: Vědeckotechnický pokrok</i> (A. Fazík)	4	435
<i>Šmajs J.: Sociální funkce vědy</i> (B. Horyna)	6	658
<i>Terechina A. J.: Analiz dannyh metodami mnogomernogo škalirovania</i> (J. Pavlík)	5	556
<i>Tříška M.: O vojne a mieri v dejinách filozofie</i> (I. Žáček)	3	310
<i>Zamyšlení nad knihou M. Foucaulta: Slova a věci</i> (A. Vodáková)	4	437
<i>Zamyšlení nad významem průkopnické práce J. D. Bernala „Sociální funk-</i> <i>ce vědy“</i> (K. Müller)	3	325
<i>19. ročník časopisu Sociológia</i> (E. Rendlová)	5	545
<i>29. ročník Demografie</i> (E. Rendlová)	4	429

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Čechák V.: Mezinárodní kongres „Pohyb a sport v životě žen“</i>	2	221
<i>Čermáková Z. — Holda D.: Informace o dvou vědeckých akcích k aktuál-</i> <i>ním otázkám života mladé generace</i>	5	563
<i>Fazík A.: Interdisciplinární konference na téma: Interpretační procesy</i>	1	110
<i>Illner M.: Diskuse o prognóze sociálního rozvoje</i>	5	568
<i>Illner M.: Konference „Aktuální teoretické a metodologické problémy zkou-</i> <i>mání sociální dynamiky“</i>	6	665
<i>Kalibová K.: Spolupráce socialistických zemí v oblasti demografie</i>	3	333
<i>Kuchař P.: Dvacet let činnosti ústavu vědeckých výzkumů mládeže v Sofii</i>	6	664
<i>Lišková L.: K 25. výročí založení katedry ekonomické sociologie a psycho-</i> <i>logie na Vysoké škole ekonomické v Praze</i>	6	663
<i>Loudín J.: II. mezinárodní symposium k teorii a dějinám sociologie</i>	1	108
<i>Mišovič J.: Informácia o činnosti Strediska pre výskum spoločenskej mien-</i> <i>ky vo Varšave</i>	4	444
<i>Pernica V.: Konference „Automatizované systémy řízení a řízení sociálního</i> <i>rozvoje organizace — ASŘ/RSRO '87“</i>	3	328
<i>Rendlová E.: Celostátní seminář „Výchova dětí a mládeže k manželství a</i> <i>rodičovství“</i>	6	669
<i>Svítek J.: Mezinárodní seminář „Nové směry ve výzkumu mládeže“ v Lip-</i> <i>sku</i>	4	446
<i>Vítek K.: Viktimologie — obor zasluhující pozornost</i>	5	562
<i>Zemřel Jaroslav Pecen</i>	6	662

ANOTACE

(v závorce je uvedeno jméno autora anotace)

<i>Bulíř M.</i> : Základní školství v ČSR. Retrospektiva let 1780—1986 (V. Srb) .	3	334
<i>Nečas C.</i> : Andr'oda taboris. Věžňové protektorátních cikánských táborů 1942—1943 (V. Srb)	3	335

Dialektika faktů*

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSU,
Praha

PE 4584/24.1988.

Při rozpracování otázek sociologického poznání se otevírá řada problémů vyžadujících analýzy a nová zdůvodnění. Mezi takové patří zejména otázka pravdivosti samého faktu, s nímž pracujeme. Jde o problematiku, která není v naší a to nejen sociologické literatuře, dostatečně řešena. Proto ani tento příspěvek nemůže nabídnout řešení nastolených otázek. Chce a může být jen námětem k diskusi na téma, jemuž se nemůžeme vyhnout.

Na zhodnocení a výklad tu čeká nejen historicko-filozofický materiál týkající se této problematiky, ale také poznatky a zkušenosti těch, kteří jsou v neustálém, dalo by se říci permanentním spojení s empirickým sociologickým poznáním.

Naše úvaha nechce dovést uznání dialektiky faktů na Olymp fetiše. Nesměřuje ani k takové krajnosti, jakou je relativismus zpochybňující každý empirický základ vědeckého poznání a stavějící své abstrakce na písku. Chce však ukázat, že fakt je z hlediska své pravdivosti dialektickým. Začneme však od začátku.

Fakty každodenního poznání

V běžném životě si neděláme příliš starostí s tím, co je fakt. Poznatky, které získáváme v každodenní praktické činnosti, prostě označujeme jako fakty každodenního poznání. *Za každodenní poznání bychom mohli považovat souhrn znalostí a poznatků o světě, které jsou průběžně získávány v každodenním praktickém životě.* Jeho struktura nutně obsahuje poznatky různé gnozeologické úrovně. Od zobecnění, která charakterizují povahu světa a místo člověka v něm, vysvětlují přírodní jevy a formulují světový názor, až po elementární empirické výroky, jež jsou spojeny s každodenním vztahem k druhým lidem a věcem. Struktura těchto komponentů každodenního poznání je velmi rozmanitá a nejčastěji bývá spojena s popisem, s hodnocením, popřípadě s předpovědí. Popis, hodnocení či předpovědi subjekt zaznamenává běžným, maximálně komunikativním jazykem, což zcela odpovídá potřebě orientovat se v každodenních, zejména stereotypních situacích [Vičena—Štoff 1980 : 52].

Můžeme vést diskuse o tom, do jaké míry je a není každodenní poznání přesné, jak odpovídá nebo neodpovídá skutečnosti. Člověku však dává možnost, aby se orientoval v běžném, každodenním životě.

V této orientaci si lidé utvářejí logickou strukturu každodenního poznání. Tu představují hodnotící soudy různé gnozeologické povahy a rozdílné úrovně zobecnění.

D. Alijevová v cenné a zajímavé statí ukazuje na potřebu sociologické rehabilitace reálií a kategorií, jakými jsou každodenní poznání, každodenní život. Musí být překonán jakýsi nádech pejorativnosti daný představou, že

* Druhá část tohoto článku, věnovaná problematice vědeckého faktu, bude uveřejněna v SČ č. 2/1987.

710/94 W

každodennost představuje absolutní nevědeckost, „cosi podřadného, co nestojí za pozornost velké vědy“ [Alijevová 1987 : 393—411].

Autorka charakterizuje každodenní život jako úctyhodnou sociální realitu, jako zvláštní sociální fenomén, který je nejen subjektivní, ale i intersubjektivní záležitostí. Připomíná, že: „...společenská praxe doslova žádá dnešní vědu, aby se vytrhla ze zajetí abstraktních a globálních schémat a více přihlížela ke konkrétnímu člověku, s jeho individualizovanými představami, zájmy, cíli a hodnotami“ [Alijevová 1987 : 394].

Zdá se, že tady nejvíce jsme „vyklidili prostor“ fenomenologické sociologii vyzvedávající každodennosti našeho života jako něco nedeterminovaného a soběstačného. Snad k tomu přispěla i skutečnost, kterou D. Alijevová nazývá „paradoxem každodennosti“, když dokazuje, že každodennost se může skutečně jevit jako empiricky prvá sociální realita, s níž se člověk setkává hned od narození.

Fakty každodennosti jsou však svým způsobem konečným výsledkem dlouhodobého zápasu společenské komunity a institucí, které ji tvoří. Právě tady se naplňují úsilí a snahy konkrétních subjektů.

Lze jen souhlasit s tím, že „fakty každodenního poznání“. „každodenní život“ — stále vlastně jen čekají na soustavný, kompetentní a reprezentativní sociologický šetření. Citovaná stať D. Alijevové k takové orientaci nejen vybízí, ale klade i její určité teoreticko-metodologické základy.

Pro fakty každodenního poznání jsou příznačné především tyto skutečnosti:

- Jedinečnost a nahodilost poznání.
- Nesystematičnost: poznání je v úzké korelaci s jevy každodenního života a zaznamenává jen určité jevové závislosti mezi nimi. Jevy a věci jsou posuzovány a hodnoceny tak, jak je bezprostředně vidí a vnímá diferencovaný subjekt.
- Využití pojmového aparátu, který je maximálně jednoduchý a proto i velmi komunikativní.
- Tendence vydávat jev za podstatu.¹⁾
- Bezprostřednost, k níž dochází v každodenním spojení individua a sociální skupiny s realitou.

Charakteristika skutečností každodenního poznání nemůže být zdaleka jednoznačná. Zejména ve vztahu k bezprostřednostem tohoto poznání je možno formulovat i antinomní stanoviska.²⁾ Činíme tak proto, abychom tady, stejně jako na jiných místech, ukázali, jak jsme si přivykli na příliš jednosměrná vidění.

Zatím vycházíme stále z předpokladu, že poznávaná objektivní realita je taková, jak ji vnímá subjekt. Na tomto přístupu je vlastně založeno tzv. naivně realistické myšlení, které svým způsobem slouží jako základ všem vědám, každému vědeckému poznání.

(1) Běžným projevem této tendence je například rčení, že slunce vychází a zapadá, ačkoli racionálního vysvětlení této chybné představy se nám dostalo už na základní škole. Sklon každodenního poznání vydávat jev za podstatu je někdy podporován i iracionálními mýty, snahou ulehčit si uvažování a „netrápit se složitými příčinami“ věcí a jevů. Příznivá půda pro tyto tendence je zejména ve skutečnosti, že člověk, pokud se pohybuje v omezených oblastech svých bezprostředních činností, zpravidla lehce vystačí se světem jevových důvěrností každodenního života.

(2) Na možnosti antimonie jsme ukázali při jiné příležitosti [Rychtařík 1987 : 128—148]. Antimonie je rozpor mezi dvěma soudy, které se vylučují, i když každý může být správný. Za určitých podmínek a při určitém postupu mohou být antinomní stanoviska sama o sobě považována za pravdivá. Tento postup nás nutí nezjednodušovat a prohlubovat daná poznání.

Pokusme se i vůči tomuto obecně přijímanému stanovisku nastavit optiku antinomie.

Existuje vůbec nějaká bezprostřednost názírání na objektivní realitu? Nesleduje člověk každou poznávanou skutečnost prostřednictvím filtru minulých zkušeností, poznatků vlastních a těch, kteří mu tyto zkušenosti vědomě a soustavně předávají? Výjimečnou situaci snad může tvořit období určitého dětského věku, i když i tady, jak ukazují některé sociologické studie — už v rodině dítě přebírá, napodobuje a přizpůsobuje se určitým sociálním procesům. „... postupně si vytváří nejen blízké, ale i vzdálenější cíle, odhaluje a poznává možnosti jejich realizace, odhaluje a poznává vztahy v rodině a v okolí, které jsou základem poznání společenských vztahů“ [Bauerová—Bártová 1987 : 44 — 45].

Důsledně vzato není vlastně žádného bezprostředního poznání. Do každého poznatku vstupuje minulá zkušenost, vlastní i jiných, s níž sledujeme a registrujeme zcela nové, nepoznané skutečnosti a rozšiřujeme poznatky dané.

V dialektických přístupech je možno vést polemiku i s uvedenou antitezí. Objektivní realita je nadána vlastním nekonečným pohybem a neustálou dynamikou — takže dnes není tím, čím byla včera, a zítra nebude tím, čím je dnes. Filtr minulých poznatků a zkušeností je nezbytný, řekli bychom nenahraditelný, ale pro nová poznání je i neuspokojující a jak se ukazuje i nedostatečný.

Zajímavé se k minulým zkušenostem a poznatkům vyjadřuje A. Kepiški ve své studii o psychopatologii moci: „Vedle biologické dědičnosti disponuje člověk dědičností společenskou, díky níž si může osvojit určité materiální a duchovní hodnoty. Úsilí tisíců generací, spojené se zdokonalováním řeči, písma, znalostí o světě, morálních a uměleckých hodnot, technických zařízení atd., je mu k dispozici od chvíle narození. Kdyby toto dědictví neměl, musel by začínat vždycky znovu. Rozvoj kultury by nebyl možný“ [Kepiški 1987 : 29].

To, co bylo řečeno o faktorech každodenního poznání, vůbec neznamená, že jde o jakousi pejorativní oblast poznání. Jde o fakty odrážející stejný objekt jako vědecké poznání. Samozřejmě — to se liší hloubkou přístupu, způsobem odrazu atd. Přesto náš vztah k každodennímu poznání by neměl být charakterizován skeptičností.

Každodenní poznání se rozvíjí a realizuje na základě praktického, velmi často i bezprostředního působení objektu a subjektu. Kdyby nebylo tohoto poznání, lidé by ve svém přírodním a sociálním světě neobstáli. Nemohli by realizovat své potřeby a zájmy.

Každodenní poznání, každodenní existence a praxe vlastně nejprostším způsobem odpovídá na otázku, jak žít, jak prakticky reagovat na události kolem sebe, jak se vyrovnat se skutečnostmi, které představují desítky a stovky příhod, prožitků, pocitů a činů, z nichž se skládá život člověka.

Můžeme namítnout, že vlivy obecných, určujících determinant života velkých a malých sociálních skupin i jednotlivců jsou dnes takové, že „překrývají“ a „tlumí“ potřeby a zájmy lokálního světa našeho každodenního poznání.

To je a není pravda. „Lokální a bezprostřední“ se stále více stává tím průzorem, jímž lidé posuzují makroproblemy doby. Jakmile se každodenní poznání dostává dlouhodobě do rozporu třeba i s nejvíce ověřenou, objektivní, obecnou, a proto i „vzdálenou pravdou“, ve vědomí člověka se objevují otazníky. A nejen to. Sílí návyk přikyvovat tam, kde je třeba vstoupit do sporu, nepodřizovat se a nepřipouštět bezzásadové kompromisy a přijmout svůj díl v zápasech o socialismus. Významné role v těchto situacích přijímá „atmosféra doby“, nebo to, čemu nepřesně říkáme ideově politické klima, zkušenosti minulé i současné a v neposlední řadě pak síla světonázorové orientace různých společenských subjektů.

Tato konstatování nic nemění na skutečnosti, že *proces historického vývoje lidstva je spojen s tendencí neustále se oprošťovat od bezprostřednosti, s rozvojem poznání, které odhaluje obecně platné zákony a zákonitosti a umožňuje postihnout tendence dalšího vývoje.*

Člověk je nejdokonalejším živočichem asi také proto, že vědomě dokáže žít nejen bezprostředností. To je vlastně nejdůležitější téma současnosti, od něhož závisí přežití lidstva.

Kdyby se v životních orientacích lidí měly stát dominující bezprostřednosti „pro sebe“ a „na sebe“, vedlo by toto téměř nejnebezpečnější období dějin k definitivnímu konci lidstva. Není většího smrtelného hříchu, než je lhostejnost k druhým lidem a k osudům této planety. Ignorovat lidství druhých, znamená popírat své vlastní.

De facto každá praktická činnost člověka je založena na nějakém poznání. To se stává jak předpokladem, tak i výsledkem jeho praktické činnosti. V poznání se odráží dialektika skutečného a možného. V této dialektice je poznání subjektivním odrazem objektivní skutečnosti a základním schématem jejího přetváření.

Na tomto místě je správné připomenout, že každodenní poznání dominantně ovlivňuje stav a dynamiku veřejného mínění, nálady, názory a celkovou atmosféru doby, že právě odtud se odvíjí to, čemu se někdy říká sociální klima.

Držet neustále ruku na tepu veřejného mínění a spolu s ním kontrolovat a korigovat schválená rozhodnutí a řídicí činnost, „...to je požadavek, který například dokumenty KSSS spojují s procesy demokratizace v politice i praxi socialistické společnosti“ [Gorbačov 1987 : 4].

Problematika výzkumu a využití poznatků z výzkumů veřejného mínění nemá v naší společnosti stále odpovídající místo, nehraje v systému rozvoje socialistické demokracie ty role, které hrát musí. To jsou však v této chvíli otázky mimo naše téma. Jejich postupná analýza však musí vycházet z toho, že doceníme oblast každodenního poznání, které není žádným fiktivním obrazem — je výsledkem určité interpretace vjemů, odrazem určité praxe, určitého stavu společnosti a zkušeností člověka.

Mezi každodenním a vědeckým poznáním existují z mnoha důvodů a příčin nemalé rozdíly. Neměly by být absolutizovány a oddělovány bariérou umělých přehrad, či dokonce stavěny proti sobě.

Schopnost člověka vidět dál než za bezprostřední každodennost je základem jeho velikosti. Citovaný polský psychiatr A. Kepiňski vzpomíná, že právě umění vidět dál než za aktuální situaci, v mnoha případech umožňovalo vězňům přežít utrpení koncentračních táborů [Kepiňski 1987 : 106—107].

Kde taková schopnost není, kde člověk nechce nebo neumí vidět za aktuální, bezprostřední každodennost, ztrácí sílu projít hořícím lesem utrpení či dosáhnout ke hvězdám.

Někdy bývá preference konkrétní a bezprostřední každodennosti spojována s tendencí hodnotit přednosti socialismu podle toho, zda ráno jel autobus přesně podle jízdního řádu a na svačinu jsme dostali čerstvé rohlíky. Ne, že by to nebylo pro socialismus důležité. Zejména opakující se a dlouhodobě neřešené problémy každodenního života mohou vytvářet „dusnou atmosféru“.

Naše poznání a dlouhodobé, programové orientace musí respektovat každodennost člověka. Avšak jen spojení a vědomé propojení dlouhodobých cílů s každodenními potřebami a zájmy zmenšuje rozpětí mezi protikladnými barvami života v bezprostřednosti a v budoucnosti. Lidem umožňuje, aby se svými dispozicemi vešli do jeho koloritu.

Zabýváme-li se místem a úlohou bezprostředního, každodenního poznání, nelze se alespoň stručně nezmínit o procesech technických přeměn. Ty ve svém

širokém vlivu a hlubokém působení otevírají *rozpory mezi bezprostředním, každodenním a mezi zprostředkovaným, abstraktním*. Abstraktní se ve zprostředkujícím vlivu techniky člověku stále více vzdaluje; stává se čímsi neosobním, „cizím“, nepřehledným, co probíhá mimo jeho dimenze.

Technika je skutečností, která projevuje výraznou tendenci formovat systém vztahů, jež redukuje a přeměňuje člověka na „technického člověka“.

Ne tedy sám proces abstrakce, který je vždy nutně určitou redukcí, ale sama skutečnost technizace si vybírá z člověka „co se hodí“, a ostatní „přehlíží a zanedbává“.

Neosobní svět techniky vytváří složité závislosti, které si uvědomujeme vlastně až tehdy, když například pro poruchu v síti nejede metro a je ohrožena městská doprava, když otočíme kohoutkem vodovodu a s překvapením zjišťujeme, že přestala téci voda, když vozy odvázející odpady z domácnosti několik dnů nepřijedou atd.

Šíře vlivu a hloubka působení technických přeměn se zvětšuje tím, jak společnost utváří stále početnější demografické celky, jak toto „hromadění lidí“ vyžaduje stále náročnější zásahy do živé přírody, jak nejsme stále schopni dosáhnout optimálního propojení mezi tím, co člověk potřebuje, co by chtěl a co nám může příroda poskytnout atd.³⁾

Technika civilizace dnes lidem dává už samozřejmé pohodlí, ale současně nastoluje nové vztahy závislosti na technických zařízeních a lidech, kteří je obsluhují. Zvykli jsme si na dobrodlní tohoto pohodlí a v situacích, kdy „něco nefunguje“, přijímáme zpravidla role bezradných a nejčastěji i zcela závislých. Ani jsme si přitom nestačili uvědomit, jak technika zkomplikovala vztahy mezi lidmi a jak se stala determinantou jejich volnosti. A nejen to.

Technické přeměny v sobě nesou nebezpečí, že přírodní a společenské prostředí bude stále více ztrácet své přirozené vlastnosti na úkor těch, které jsou spojeny s procesy elektronizace, automatizace, chemizace, robotizace, bionizace atd. světa lidí a přírody.

S „lidským faktorem“ technických přeměn nás čekají nemalé problémy. Sociální mechanismy, jež jsou spojeny s technickými proměnami, budou s drzou razantností vyžadovat své. V jejich „analýze“ se naše prognostická uvažování zatím omezují stále jen na obecné úvahy o důležitosti a významu procesů vědeckotechnické revoluce.

Zdá se, že hlasy těch, kteří upozorňují na skutečnost, že technika nemůže být člověku cílem, ale prostředkem, že její rozvoj s sebou nese určité zpragmatizování, zvěcnění mezilidských vztahů, nenachází stále potřebný ohlas a především adekvátní společenskou reakci.

Jestliže proces vstupu techniky do života člověka nenalezne potřebné „vyvážení“ ve světě citové výchovy, jestliže nebudou vymezeny a chráněny „důležité oblasti duše“ — hrozí, že i nejvznešenější ideály a nejušlechtilejší lidské vztahy se promění v pragma, že smysl našeho života bude zbaven základních opor a jistot.

To, že se člověk dívá a působí na vnější svět prostřednictvím různých technických zařízení, neznamená, že se stane příslovečným kolečkem těchto zařízení, že bude zbaven svých schopností samostatně myslet, jednat, cítit, reagovat na změny přírodního a sociálního prostředí, že bude zbaven své individuality.

(3) Na závažné problémy „demografického chování“ lidí nejen ve velkých celcích, ale i v menších lokalitách upozorňuje T. Zaslavská v článku *Prizmatem sociologie* — viz 100 + 1 zahraničních zajímavostí č. 6 1986, s. 19–20.

Výlučně technické nazírání na člověka a společnost je potenciální zločinností. V tomto nazírání se netoleruje individuálnost a celistvost, spontánnost a bezprostřednost — tedy ty momenty lidské přirozenosti, bez nichž člověk nemůže dosáhnout maximálních možností svého vnitřního vývoje.

Člověk je součástí živé přírody, a proto i tvorem, jehož nelze zbavit jeho individuality a spontánnosti. Technické nazírání na člověka ve svých důsledcích vede k citové prázdnotě.

Jestliže si začínáme uvědomovat některé důsledky antagonismu vztahů mezi přírodou a technikou a hledáme a s obtížemi prosazujeme jejich reálnou symbiózu, tak *důsledky vztahů mezi člověkem a technikou jsou zatím „odkládány stranou“*. Spíše v impresi než v hluboké a seriózní analýze pociťujeme, že právě tady narůstají rozporné až konfliktní situace, jejichž odkrývání, hluboké analýze a řešení se nevyhneme.

Mnohé představy minulých let o tom, že spojení techniky a předností socialismu proběhne jako láskyplné splynutí, jako automatické prostoupení, se ukázaly nejen nereálné, ale ve svých důsledcích i demobilizující a zcestné. To nic nemění na skutečnosti, že vlastně jen taková společnost, která byla zbavena třídních antagonismů, má šanci, aby technika nebyla vnějším faktorem, ale výrazným vnitřním rysem aktivizace subjektů.

O to ostřeji a naléhavěji si musíme klást otázku, dokážeme-li tuto šanci realizovat.

I zdánlivě povrchní skutečnost, která je důsledkem procesů technického rozvoje, stejně jako každý jev každodennosti, který zaznamenává naše poznání, v sobě nutně nese určité podstatné momenty, jež se stávají předmětem vědeckého zájmu. Kdyby tomu tak nebylo a my jsme odmítali poznání každodennosti jako něco „jenom povrchního“, a proto zcela nezajímavého a nedůležitého, přerostla by problematika faktů každodennosti do takových rozměrů, že by se nutně dostávala do rozporů s tím, co je podstatné a určující.⁴⁾

Cesty každodenního poznání

V dokumentech strany není náhodně připomínáno, že jedním z největších demoralizujících nebezpečí revolučního hnutí je stav, kdy se bezprostřední poznání a zkušenosti každodenního života lidí dostávají do rozporů s obecně správně formulovanými programy a cíli socialismu.

Pravda poznání je dialektický proces. To není abstraktní, bezobsažná fráze. Pravda poznání je zcela konkrétní rozporuplný proces, který by měl mít své vyvrcholení v imperativu: pravdivě jednat.

V procesech poznání budeme nutně „zápasit“ s takovými skutečnostmi, že poznávaný objekt je ve svém obsahu nevyčerpatelný a že naše možnosti — bez ohledu na to, jde-li o běžná, každodenní nebo vědecká poznání — jsou vždy limitovány poznávacími schopnostmi subjektu. Ten je nositelem vědomí, které se stalo subjektivním odrazem, i když se realizuje v aktivním spolupůsobení člověka na přírodu a společnost.

(4) K tendenci přehlížet a odmítat problematiku faktů každodennosti nás někdy zaváděla až „ortodoxní snaha“ nepodlehout takovému subjektivně idealistickému a v podstatě agnostickému směru buržoazní filozofie, jakým je pozitivismus.

Ten vychází z „bezprostředně daného“ — tedy ze smyslově vnímatelných jevů — a „dané“ interpretuje nezávisle na historických a logických souvislostech. Redukuje poznání na „vnímatelná“, „bezprostřední“, a tedy nejčastěji i každodenní fakty.

Snaha „nepodlehout“ přístupům pozitivistického výkladu nemůže znamenat, že se „zbavíme“, „rezignujeme“ na problematiku každodennosti a tím de facto vyklidíme prostor tam, kde musíme odpovídat z pozic dialekticko-materialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení.

Je-li pravda poznání dialektický, a tedy rozporný proces a nepovažujeme-li žádná svá poznání za ukončená, uzavřená a definitivní, pak v nepřetržitých stupních vývoje se rozdílily mezi každodenním a vědeckým poznáním musí zmenšovat a korelace mezi vědeckým faktem a faktem každodenního života být stále těsnější.

Cesty každodenního poznání, jimiž jsme především spojeni s objektivní realitou, vedou nutně přes počítky. Počítek, jako základní, geneticky první forma poznání, jako nejjednodušší mnohotvárný odraz vlastností objektivní reality, je zdrojem mnoha — na naše vědomí působících informací. Bez této mnohotvárnosti by nebylo rozmanitostí barev a vůně květů a člověk by byl ochuzen o ranní zpěv kosů, národní písně i verše monologů Shakespearovských dramát. Čím by vlastně byl člověk bez svého smyslového vybavení?

Počítek zprostředkuje napětí mezi objektivní realitou vnějšího světa lidí a naším vědomím. Počítek je jediný kanál, jediný prostředek, jímž je naše vědomí bezprostředně spojeno s objektivním světem a s jehož pomocí tento svět zaznamenává.

Lenin k tomu napsal: „Jinak než prostřednictvím počítků se nemůžeme dozvědět nic o jakýchkoli formách látky ani o jakýchkoli formách pohybu... [Lenin 1955 : 319–320].

Smyslově vnímáme hmotu v její mnohotvárnosti prostřednictvím konkrétních a individuálních projevů této mnohotvárnosti: slunce prostřednictvím světla, tepla a zářivé koule na obloze; hodnotové zaměření lidí podle individuálního chování a jednání; svůj zdravotní stav podle obtíží, které pocítujeme; smog v ulicích města podle těžko dýchatelného vzduchu atd.

V. I. Lenin v polemice s E. Machem připomíná, že ani tady se nemůžeme dopouštět nějakého svévolného zjednodušování. Dialektickomaterialistická teorie vymezuje vědomí jako odraz objektivní reality, avšak „... tento odraz je ovšem jen přibližný; ale není správné označovat tuto přibližnost nebo zjednodušení jako „svévůli“ [Lenin 1955 : 64].

Na význam smyslového vnímání věcí a skutečností našeho života upozorňuje i B. Engels v *Dialektice přírody*, když píše: „... hmota a pohyb nejsou nic jiného než zkratky, ve které shrnujeme mnoho rozličných, smysly vnímatelných věcí podle jejich společných vlastností. Hmota a pohyb nemohou být tedy poznány jinak než zkoumáním jednotlivých látek a forem pohybu“ [Marx–Engels 1967 : 512–513].

K této myšlence se vrací i V. I. Lenin v *Materialismu a empiriokriticismu*, když ukazuje, že svět pohybující se hmoty je možno a nutno studovat v nekonečně složitých a detailních projevech při rozvětvení tohoto pohybu a této hmoty [Lenin 1955 : 363].

Bezprostřední, každodenní poznání se nutně stává nevyhnutelnou podmínkou a předpokladem poznání vědeckého, přičemž žádné jedinečné a zvláštní v přírodě a společnosti není nikdy absolutně oddělitelné od obecného.

Párové kategorie dialektiky ukazují, že jedinečné a zvláštní má v sobě nutně některé momenty, rysy či aspekty obecného. Každý jev projevuje třeba i velmi zprostředkovaně svou podstatu, své obecné vlastnosti, charakteristiky, rysy.

I tuto skutečnost vlastně vyslovuje ve svých zobecněních V. I. Lenin, když polemizuje s názory empiriokritiků. Jevy přírody a společnosti jsou „... i konkrétní i abstraktní, i jev i podstata; i moment i vztah“ [Lenin 1955 : 209].

Bezprostřední jevy a momenty života přírody a společnosti jsou tedy před námi, kolem nás a vlastně i v nás, protože každý jsme objektivní součástí tohoto světa.

V každodenním životě a styku tento svět před námi, kolem nás a v nás poznáváme, zaznamenáváme a reagujeme na jeho skutečnosti.

Ve smyslovém poznání odrážíme různé formy pohybující se hmoty, různé zkratky bezprostřední skutečnosti, popisujeme jejich předmětnost, charakterizujeme jejich projevy, stránky, reagujeme na jejich pohyb atd.

I tady však platí, že v reálném lidském poznání je smyslové a logické vzájemně neoddelitelné. „Vypreparovat“ čistě smyslové nebo čistě logické v reálném poznání prostě nelze.

Konečně přesvědčivé argumenty o tom přinášejí práce I. P. Pavlova, jenž dokázal, že prvá signální soustava, charakterizující smyslové poznání člověka, neexistuje (na rozdíl od zvířat) v čisté podobě. Je nerozlučně spojena s druhou signální soustavou charakterizující abstraktně logický stupeň poznání.

„Normální člověk“ píše I. P. Pavlov, „i když využívá druhé signály, které mu umožnily vytvořit vědu, zdokonalit se atd., bude efektivně využívat druhou signální soustavu pouze do té doby, pokud tato soustava bude v trvalém a správném vztahu k první signální soustavě, tj. k nejbližšímu průvodci skutečnosti“ [Pavlovskije 1949 : 430].

Z této úvahy lze vyvodit několik obecně platných tezí:

- naše každodenní poznání nutně začíná počítky; to znamená, že je ve vlivu procesů vnějšího prostředí, jež působí na naše smyslové orgány;
- toto poznání odráží bezprostřednosti života lidí, ukazuje konkrétnosti pohybu v daném čase a prostoru, tedy v jakési časové a prostorové „diskrétnosti“;
- subjekt nemá v každodenním životě jinou možnost, než jakou představuje toto poznání; o konkrétních formách, o různých „zkratkách pohybu hmoty“ se nemůžeme dozvědět jinak než prostřednictvím počítků;
- i ve smyslovém poznání se nutně prosazují určité momenty abstraktně logických přístupů; o jejich vlivu, rozsahu a uplatnění rozhoduje stav subjektu.

Schopnost, dispozice subjektu adekvátně odrážet objektivní realitu, pravdivě poznávat mnohotvárnosti různých forem pohybující se hmoty, má meritorně významnou roli. Vědomí individua, skupiny a vlastně celé společnosti je vždy subjektivním odrazem objektivního světa, který se realizuje v aktivním spolupůsobení člověka na přírodu a společnost. V odrazu subjektu se utváří *struktura gnozeologického obrazu*. Lze souhlasit s A. V. Koršunovem, že se především odráží aktivní stav subjektu [Koršunov 1979 : 130].

O gnozeologickém obrazu významně rozhoduje schopnost, připravenost, řekl bychom vybavenost subjektu reagovat na objektivní situaci a dynamiku objektu. Subjekt ve svém vědomí tedy vytváří to, čemu Koršunov říká gnozeologický obraz. Jeho struktura je dána spojením objektivně daného a subjektivně možného.

– *Subjektem mohou být individua s různou životní zkušeností, s rozdílným systémem hodnot a vzděláním, s rozdílným profesionálním zaměřením, rozdílných zájmů a zájmové orientace, věku, národnosti atd.*

– *Subjektem mohou být různé, malé i velké sociální skupiny, třídy.* Utvářejí se na základě shodných politických, pracovních, kulturních, sportovních a jiných zájmů.

Sociologická šetření ukazují, že tam, kde bylo překonáno sociálně třídní rozdělení společnosti, je významným momentem skupinové diferenciací zejména charakter pracovní činnosti (vznikají silně integrované socioprofesionální skupiny) a vzdělání. Prokazatelně výrazně shodné názory a zájmy projevují vzdělatelské skupiny.⁵⁾

(5) Ve společnostech třídních antagonismů základní sociální „vztahovou skupinou“ byly třídy. Utvářely se podle vztahů vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků. To v zásadě rozhodovalo o všech dalších vztahových strukturách.

— *Subjektem je celé mnohonárodnostní společenství*, jež je historicky integrováno například určitými celospolečenskými zájmy. Ve světě třídních dichotomií je tento nejdůležitější obecný zájem vyjádřen v politických idejích a mocensky zajišťován vládoucí třídou. Každá třída — když převzme politickou moc — tyto údaje prosazuje všemi prostředky.

— *Subjektem se stávají instituce*, jež odpovídají základním potřebám a funkcím různých sociálních skupin. Například J. Szczepeński s připomínkou, že nejde o vyčerpávající klasifikaci, odlišuje pět základních typů institucí, které se vyskytují ve všech civilizacích: ekonomické, politické, výchovné a kulturní, sociální a náboženské [Szczepeński 1963 : 102].

Na základě společných, obecných zájmů se integrují různé sociální, vzdělanostní, národnostní, věkové a další skupiny. Jejich homogenita je dána především sociálně politickým programem, k němuž se členové těchto skupin hlásí a organizační strukturou zajišťující jejich akceschopnost.

Skupiny jsou tedy nutně spojeny s určitým stupněm formalizace, vyjadřujícím relativně pevné zásady, normy a pravidla činnosti a vztahů. Čím je organizace početnější, členitější, rozvinutější — tím více se projevuje nutnost normativních úprav a upevnění organizačních vztahů a činnosti.⁶⁾

Po překonání základních ahumánností, jež jsou spojeny s třídními antagonismy, a v procesu postupného rozvoje socialistického společenského systému, který programově usiluje o odstranění ekonomických příčin sociálních nerovností, se do centra zájmů a pozornosti přesouvá ona okřídlená, ale přece pravdivá a navýsost významná programová teze o potřebě všestranného rozvoje člověka, a to ve všech dimenzích jeho života.

I hypotetická otázka může být velmi aktuální: jaký bude další vývoj velkých sociálních skupin? V jakých skupinových strukturách se bude „já“ nejvíce integrovat v „my“? Jak bude stávající a narůstající sociálně třídní homogenita projevovala novou diferencovanost? Co se v budoucnu stane základní „vztahovou skupinou“ člověka? Nebudou emocionální pouta těchto skupin silnějšími vztahovými pojítky, než tomu bylo kdykoli v minulosti?

Bylo by možno uvádět další a další otázky. Naše otazníky vůbec netouží po atraktivitě dotazů; spíše podtrhují vykřičníky, jež chtějí zdůraznit, co všechno ve společenskovědním poznání objasněno být musí! Sociologie tu bude mít nesuplovatelné místo.

(6) Vzájemné vztahy uvnitř organizačních struktur jsou neskonale bohaté a každé jejich „modelové vyjádření“ nutně ochuzuje reálný stav. V tomto „bohatství vztahů“ lidé překonávají autonomnost organizace a její formální struktury.

I tady platí, že každé normativní je spíše ideálním než reálným vyjádřením — a vždy bude mít daleko od skutečného života, od záměrů, které ve svých představách vytvářeli tvůrci modelu.

Lze jen souhlasit s názorem, že konečný výsledek je vždy v určitém rozsahu kompromisním východiskem. Studie na téma člověk a instituce ukazují, že oficiální model organizace jako společenského subjektu je „... abstraktní, depersonalizovaný... lidé v něm nevystupují jako konkrétní lidé a jejich vzájemné vztahy nejsou celistvémi, ale oficiálními vztahy. Jsou vzájemně zastupitelní, neboť v modelu se předpokládá pouze jejich funkčnost. Tato formalizace je nevyhnutelná, neboť instituce se nemůže vázat konkrétními lidmi, protože se musí stále obnovovat. Růst institucí tak z tohoto hlediska znamená růst formalizovaných vztahů lidí, tj. růst redukce člověka na souhrn předpokládaných rolí, jež mu uvnitř různých institucí připadají“ [Šamalik 1967 : 120].

Těžko lze však souhlasit s tím, že ve společenských systémech, které vědomě usilují a hledají cesty, způsoby, prostředky a možnosti aktivizace lidského činitele „... tato redukce... vede formalizovaných vztahů nepředpokládá v zásadě žádné jiné — často dokonce tyto jiné vztahy chápe (správné i nesprávné, podle jejich povahy) jen jako negativní“ [Šamalik 1967 : 120].

Žádný společenský systém, který vědomě usiluje o sladování společenských a osobních zájmů, o hledání správných vztahů mezi nimi, o integraci a dynamiku vztahů mezi jedincem, kolektivem, třídou, národem, socioprofesioními, věkovými, vzdělanostními a dalšími skupinami, nemůže být utvářen tak, aby neuvažoval také o jiných než o institucionálně formalizovaných vztazích. Postupovat jinak znamená rezignovat

Tak vlastně objektivně, vlivem mnoha příčin, *neformální nebo méně formalizovaná seskupení lidí se stávají stále významnějším subjektem* procesů poznání, jenž je nenahraditelný nejen tím, že „doplňuje“ chybějící vztahy a normy zejména pro takové situace, které ideální schéma nepředpokládá. Má nezastupitelnou úlohu i v procesech bezprostředního poznání. Provádí určité a někdy i velmi významné jeho korektury. Je tomu tak zejména tehdy, když abstraktně prezentované ideově politické, morálně estetické a jiné „normy“ ideově politického působení se dostávají do rozporů s každodenní zkušeností člověka.

Reálným projevem této skutečnosti je například nemalá preference těch poznatků a informací, které lidé získávají „tváří v tvář“, před těmi, jež přinášejí masové sdělovací prostředky. Na zcela konkrétních poznatcích tuto skutečnost prokážeme při jiné příležitosti.

Jako určitou hypotézu je možno vyslovit tezi, že *neformální nebo méně formalizovaná uskupení subjektů budou mít stále větší význam i v procesech identifikace člověka s určitou sociální realitou*. Je tomu tak proto, že zdroje identifikace představují jednotu racionálních i iracionálních momentů, že život nás stále více nutí zůstávat ve sféře formalizovaných schémat, formálně popsaných a vyžadovaných rolí, že nutná racionalizace vztahů podporuje pohled na člověka jako na cosi neměnného a „vybočení trestá“, že se v podstatě stále zmenšuje prostor pro emociální svět lidského chování a jednání, že jsme si příliš zvykli na laciná zjednodušování, v nichž identifikace s ideologií a s cíli hnutí byla jaksi samozřejmě ztotožňována s identifikací s různými představiteli instituce, s používanými prostředky a metodami realizace taktických i strategických cílů atd.

Úvaha na dané téma by rozsahem i významem zasloužila samostatnou práci. Zvláště aktuální se tu dnes stává problém stupňů identifikace, které bychom měli posuzovat ve spojení s konformním i nekonformním chováním a jednáním individua i celých sociálních skupin.

Z rozsáhlého komplexu těchto otázek je pro naši úvahu v této chvíli důležitá skutečnost, že jak „formální, tak i neformální subjekt“ proniká vším. V jeho spojení člověk překonává neosobnost organizace, systém formálních vztahů a formálně popsaných rolí, v nichž samozřejmě nemůže být zahrnuto nejen vše, co je třeba, aby zejména ve výjimečných situacích subjekt plnil, ale kde také nutně absentují emocionální aspekty lidského chování a jednání.

Všimněme si — *ať subjekt přijímá jakoukoli institucionální podobu, ať představuje jakýkoli stupeň formalizace a centralizace vztahů, základním elementem jeho struktury vždy zůstává člověk*.

Člověk je subjekt i objekt ustavičných zápasů lidstva; výsledkem kontinuity a diskontinuity pokolení. Schopnost být nositelem poznání a přetváření světa patří jenom jemu.

Člověk se nemůže a ani nechce „oprostit“ od světa organizací a institucí, které ho obohacují i ochuzují. Ochuzování se však brání a proto „neuskutečnitelné“ překonává vnitřním, „vlastním světem“, enklávou, která může být

na dynamiku, na podněty a impulsy směřující ke stále bohatšímu určení člověka.

Neformální vztahy jsou člověkem hodnoceny vysoko a bylo by možno uvádět empiricky doložené příklady, kdy například vstup do zaměstnanecké organizace je podmínován situací a atmosférou neformálních vazeb a vztahů.

Problém je však v jiné skutečnosti. Představitelé a reprezentanti zvláště větších formalizovaných institucí ne vždy docenují význam právě těchto skutečností a ve své „velikosti“ si zpravidla ani neuvědomují, že neformální vztahy utvářejí jakousi „protiváhu“ depersonalizovaných institucionálních struktur.

partnerem i protihráčem veřejnosti, ale vždy zůstává tím, čemu nepřesně říkáme „svět soukromí“, „svět vnitřního azylu“ apod.

Kolik a jaké další světy člověku přinese dynamika změn podstatných i méně podstatných skutečností našeho života? *Subjekt poznání bude vždy znova a znova tvořit svět svých okolností. Dějiny lidstva jsou neustálým zápasem s daným, existujícím, které se chce tvářit jako neměnné.*

Vraťme se však k otázce, k níž směřuje naše úvaha. Jak vnitřně a vnějšně diferencovaný, různě formalizovaný a cílově integrovaný subjekt odráží a zaznamenává každodenní realitu?

„Odráz a zaznamenávání“ jsou rozdílné v závislosti na celé řadě skutečností — například na světonázorové orientaci, ale i na ochotě podřídit v určité chvíli a situaci své osobní potřeby a zájmy potřebám a zájmům širšího společenství. Racionální a emotivní vybavení subjektu, tedy to, jak člověk cítí a vidí, kolik ví a co umí, se může stát prostorem vesmírných možností nebo domácím dvorkem, který má vysoké zdívo.

V situacích, kdy jsou narušeny mechanismy přirozeného výběru kádrů, se častou dispozicí subjektu stává průměr. Subjekt s takovými předpoklady nebývá nic víc a nic méně než „... zárukou setrvalého stavu a poměrného úspěchu v práci“. Syndrom průměrnosti ohrožuje tvořivost i kritičnost; vytváří prostor pro pragmatismus konzumních orientací a byrokratismus uniformity, v němž dosažené bývá hodnoceno jako největší úspěch.

Reakce různých článků bohatě diferencovaného subjektu poznání jsou a budou bezesporu vždy rozdílné.

Subjekt může být například elementem, který sebe sama v některých situacích promítá a v jiných nepromítá do poznávané skutečnosti. Platí to zejména v každodenním poznání. Svou „osobní dispozicí“ jinak do procesu poznání například vstupuje učitel a žák, lékař a pacient, dělník a vedoucí závodu, člověk s velkou životní zkušeností, sensibilitou, bystrostí a schopností vnímat a člověk s malou nebo minimální schopností prožitků, jehož rejstřík smyslového a racionálního poznání je příliš úzký a pro něhož platí, že „... ať nalejeme do malého poháru sebevíce tekutiny, vejde se do něj jen určitá míra [Feuchtwanger 1987 : 12].

V socialismu dochází k zákonitému růstu subjektivního „... jakožto neuspořádaného odrazu objektivních podmínek lidské existence, transformovaného sociálními a individuálními recepčními filtry“ [Pecen—Steindl 1987 : 5].

Na jaké cesty nás zavádí ona neuspořádanost transformovaného odrazu? Neřídí se jednotlivé fragmenty odrazu objektivní reality jinými, subjektivně tvořenými zásadami než odraz jako celek? Subjekt je přece relativně samostatný, „svébytný“, „svéprávný“ a nemusí akceptovat pravidla poznání pohybu hmoty, která přijímá celek?

Po tom, co bylo řečeno, je na místě vyslovit i další pochybnosti (otazníky). Protože existuje velice diferencovaný subjekt, a tedy i diferencované poznání, neusilujeme o hledání a vykládání smysluplnosti tam, kde žádná není? Vždyť jakou smysluplnost má například tisíce každodenních poznatků typu: venku letí vlaštovky, žárovka přestala svítit, lékař mi přichází dát injekci atd.?

Logika systematizace dává smysl nesmyslnostem. Vlaštovky se shromažďují, protože se připravují k odletu. Je to součást jejich životního koloběhu, který vůbec není náhodný. Zůstat v místech, kde vyvedly mladé, by znamenalo pomrznout. Žárovka přestala svítit, protože její vlákna se přetrhla. Tato skutečnost byla vyvolána několika příčinami, které rozhodují o její „životnosti“. Lékař mi přichází dát injekci; je součástí dlouhodobé léčby stanovené na základě pečlivé terapie a urychlující procesy uzdravení člověka.

Takže — *teprve logika systematizace dává smysl tisícům faktů, z nichž vytváří systém, který přesahuje „hranice každodennosti“ a zdánlivě nesmyslných bezprostředností našeho života.*

Logika systematizace zahrnuje v sobě předcházející zkušenosti člověka. Smyslový, bezprostřední poznatek je systematizací doplněn, rozšířen a vede k pochopení jak vnitřních, tak i vnějších vlastností a vztahů.

Určitou logiku systematizace každodenního poznání nosí člověk „v sobě“. Byla vypěstována zkušenostmi předcházejících generací a je neustále předávána, ale i rozšiřována, upřesňována a doplňována. Každá nelogičnost, která se přičí této systematizaci poznatků, proto vyvolává nejen otazníky — ale i odpor proti neschopnosti, neumění, neochotě postupovat s potřebnou logičností. Logika systematizace nás „nutí“ postupovat vždy tak, aby fakty naší každodennosti nacházely svůj smysl. Umožňuje dosáhnout celistvého odrazu reality, která působí na naše smyslové orgány. Taková forma stále převážně smyslového poznání bývá označována jako vjem.

Vzdát se celistvosti ve prospěch exaktně vyjádřeného, verifikovatelného, relativně velmi přesného, konkrétního, ale dílčího a parciálního, znamená nahradit celistvost poznání fragmenty reality. Celistvost poznání je předpokladem celistvosti člověka, a proto ji nelze posuzovat bez hodnot a skutečností, které mají své vyjádření v ideologii.

Poznání je ve své bezprostřednosti a každodennosti subjektivní. Poznání je však objektivní ve svém celku — v tendencích své obecnosti. Proto také Lenin píše, že pravda poznání není v počátku, nýbrž v konci [Lenin 1955 : 173].

V možnostech subjektu odrážet a poznávat objektivní realitu existuje samozřejmě i historická dimenze tohoto procesu. My se spokojíme s poznámkou, že každá etapa vývoje společenské praxe nutně mění možnosti poznávacího subjektu.

Kvalitativním, revolučním zvratem v dějinách poznání je ta historická situace, kdy dochází k oddělení práce duševní a fyzické, nebo období naší nedávné současnosti, kdy socialistická společnost umožňuje přístup ke vzdělání všem skupinám a vrstvám společnosti. Je z hlediska podmínek poznání doslova dějinným zlomem. V životě generací socialismu se tento fakt stal tak samozřejmým, že se nám vlastně kamsi „ztratil“. Podobných „ztrát“ skutečností, které přestáváme vnímat jako kvalitu vlastní socialistické společnosti, je samozřejmě mnohem více. Sociologická empirická šetření například potvrzují, že i ty skupiny mladých lidí, které mají nemalé výhrady k reálným procesům výstavby socialismu, „ani nenapadne“, že by mohlo existovat soukromé vlastnictví výrobních prostředků, nebo že po ukončení vzdělání by člověk neměl získat odpovídající pracovní zařazení atd. Poznávací subjekt přijal některé skutečnosti za tak samozřejmé, že vlastně přestaly být předmětem jakýchkoli úvah a diskusí.

Není jedním z typických momentů společenského vědomí socialistické společnosti právě toto „zapomínání samozřejmostí“?

Skutečnost, že poznávací subjekt se historicky vyvíjí, jen zvýrazňuje postulát, že pravda poznání je dialektický proces. Jeho dialektika je dána nejméně dvěma skutečnostmi:

- Proces poznání objektivní reality „nemá konce“. Vždy se vlastně jen přibližujeme absolutní pravdě. Pro nás je to dnes zdánlivě triviální konstatování. Historický vývoj poznání o poznání však ukazuje, že tomu tak vždy nebylo.
- Možnosti poznávacích subjektů se v každé etapě vývoje společnosti mění. Naplňují se v nekonečné řadě dialektických negací výsledků poznání předchozích generací.

Lidé nemají jiné možnosti než jít cestou, na níž diferencovaný a strukturovaný subjekt odráží a zaznamenává každodenní realitu a usiluje o dosažení, o naplnění možností pravdivě poznávat. Subjekt bude vždy do těchto procesů vstupovat jako rozporuplný faktor.

V této rozporuplnosti bude procesy poznání posuzovat ve spojitosti s popisem a objasněním, se svou každodenní komunikací a praktickou činností. Vlastně každý takový „popis a objasnění“ by měly ukázat nejméně tři skutečnosti:

- 1) že daný objekt, realita nebo výpověď či hodnocení této reality *tu je*;
- 2) co o této realitě víme, tedy *proč tu je*, jak ji vědomí zná a registruje;
- 3) *k čemu tu je* poznávaná realita pro člověka a společnost.

Pravdivost procesů objektivního odrazu nezvětšíme tím, že přestaneme respektovat a budeme přehlížet jeho mnohotvárnost a rozpornost.

V. I. Lenin v době, kdy vedl nekompromisní zápas za obhájení ontologických a gnozeologických principů dialekticko-materialistického výkladu teorie poznání a když v polemice rozvíjel poznání o nových formách pohybu hmoty, poukazoval na to, že „...odraz je ovšem jen přibližný“.

Snažili jsme se naznačit proč a ukázat, že příčiny této „přibližnosti“ jsou ve vnitřně a vnějšně diferencovaném subjektu, v jeho zralosti, schopnosti či nezralosti a neschopnosti adekvátně reagovat na objektivní realitu. Ta sama, ve své nevyčerpatelnosti, nekonečné rozpornosti a dynamice je druhou příčinou této, jak píše Lenin, „přibližnosti“.

I tady je nesmírně důležité zvládnout Leninovu tvůrčí metodu, vidět procesy odrazu každodenního, stejně jako vědeckého poznání v celé složitosti a rozpornosti. Jinak bychom asi nebyli schopni analyzovat současnost a vypracovat správná řešení pro budoucnost.

Problematicku, kterou v sebevědomé suverenitě zpravidla přehlízíme, je dnes možno soustředit do několika aktuálních otázek:

— *Co může udělat marxisticko-leninská sociologie pro to, aby byla překonána ona — jak píše B. Engels — „zkratka pohybující se hmoty“, aby jedinečnosti a zvláštnosti našich poznatků byly dovedeny k obecně pravdivému poznání?* Jinak řečeno — jak v sociologii přispět k tomu, aby úroveň každodenního, individuálního, jedinečného poznání byla dovedena k vědeckému faktu?

— *Co udělat pro to, aby byla v procesech poznání překonána vzdálenost mezi abstraktním a konkrétním, mezi jevem a podstatou, abychom se vyrovnali s „časovou a prostorovou diskrétností“ získaných faktů?*

— *Jak organizovat sociologické poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl více než přibližný, aby — i když nemůže být nikdy absolutně přesný, správný a pravdivý — se neustále těmto parametrům „absolutní“ přesnosti, správnosti a zejména pravdivosti poznání optimálně přibližoval?*

Dříve než se pokusíme na tyto otázky odpovědět, je třeba říci, že sociologie je vlastně klasickou disciplínou bezprostředního spojení s objektivní realitou. Není zcela „od věcí“, že bývala přednášena jako tzv. „praktická filozofie“ [Vaněk 1986 : 92]. V sociologickém poznání sledujeme, jakou síť sociálních vazeb vytvářejí tato spojení s objektivní realitou. Jsou velice rozmanitá, podstatná i nepodstatná, pro život člověka meritorně významná i méně významná.

Sociologicky sledovat svět sociálních vazeb znamená postavit do centra pozornosti člověka, sledovat jeho bezprostřední i dlouhodobé potřeby a zájmy, hodnoty a životní orientace, způsoby jednání a chování a promítnout obecně a zvláště tam, kde vznikají dynamické rozpornosti našeho makro, mezo i mikrosvěta.

Sociologicky sledovat svět sociálních vazeb člověka znamená být spojen s jeho bezprostředními i dlouhodobými potřebami a zájmy, s malými i velkými, s obecnými i individuálními a zvláštními cíli života lidí.

Marxisticko-leninská sociologie je společenskovědní disciplínou, která se zabývá člověkem a světem jeho sociálních vztahů. Má nejbližší k potřebám a zájmům člověka, k jeho jistotám a pochybnostem; umožňuje odhalit a překonat rozdíly, rozpory a konflikty života lidí, poznat, co je a co se děje, a vědět co chtít.

To je také jeden z důvodů, proč marxisticko-leninská sociologie je víc než speciální společenskovědní disciplínou, která se zabývá například určitou sférou života nebo více či méně přesně vymezenou specifickou problematikou, jako je tomu například u práva, pedagogiky dospělých, historie středověku apod. *Je nejobecnější speciální společenskovědní disciplínou. Možnosti svého bezprostředního poznání může naplnit a dovést až k analýze obecných, určujících, zákonitých souvislostí jen za předpokladu jednoznačné ontologické, gnozeologické a světónázorové orientace.*

Koncepci marxisticko-leninské sociologie jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny jsme se zabývali v jiných publikacích [Rychtařík 1985 : 168—203].

Tím samozřejmě není řečeno, že toto pojetí je jednoznačně probojováno zejména ve vztahu k těm přístupům, které stále „koketují s představou“, že marxisticko-leninská sociologie je filozofií, přesněji řečeno tou částí filozofie, kterou představuje historický materialismus.

Další vývoj obecné sociologické teorie by měl postupně přesvědčit i tam, kde rozhoduje ideová ilustrativnost na úkor myšlenkové hloubky a vědecké přesvědčivosti.

My se však teď v dalším výkladu soustředíme na tři výše položené otázky.

Sociologicky ověřené fakty

V sociologických výzkumech zaznamenáváme stovky a tisíce stanovisek k otázkám války a míru, k problémům řízení československé ekonomiky, k hodnocení terciární sféry, k posledním opatřením stranických a státních orgánů atd. Sledujeme, které skutečnosti rozhodují o životní úrovni a životním způsobu, jak lidé hodnotí okolní svět i sami sebe, jaké postoje zaujímají, čím a jak jsou stimulovány nebo destimulovány jejich činnosti; sledujeme nekonečný pohyb různých elementů sociálního světa individua, malých i velkých sociálních skupin i společnosti jako celku.

Tyto skutečnosti v empirických šetřeních zaznamenáváme jako „jednotlivosti“, ale v systému sociologického poznání z nich skládáme reprezentativní obraz. Je tvořen kvantifikací validních údajů, jež mají reprezentativní parametry. Mohli bychom je označit za *sociologicky ověřené fakty*.

Na naše otázky — co může udělat marxisticko-leninská sociologie, aby byly překonány jedinečnosti a zvláštnosti našich poznatků a vzdálenost mezi konkrétním a abstraktním, mezi jevem a postatou; jak vést sociologické poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl více než přibližný — chceme odpovědět právě v souvislosti s charakteristikou sociologicky ověřených faktů.

Sociologicky ověřené fakty už nepopisují jednotlivé události, poznatky, stanoviska, činy apod. Překonávají „diskrétnost“ času a místa svého vzniku a vnějších vlivů.

V hromadných datech, která mají číselné vyjádření, se „ztrácí“ to, co bylo náhodné, výjimečné, specifické, krajní — co nás zajímalo jako jednotlivá při-

pomínka, dílčí poznatek, sdělení, informace, kterou na schůzi vyslovil některý z diskutujících, nebo jsme vyčetli z dotazníku respondenta.

Mnohoznačnost jedinečného, stejně jako obsahová neurčitost a diskrétnost sledované skutečnosti v číselném vyjádření, „ustoupily“ a my jsme získali validní a reprezentativní údaje.

V procesu kvantifikace poznávaných jevů a skutečností vytváří marxisticko-leninská sociologie ze „zkratk pohybujiící se hmoty“ (B. Engels) základní materiál vědeckého poznání. Ten *představuje „surovinu poznání“, která překonala zvláštní, jedinečné, specifické a individuální a získala kvality, s nimiž je možno vstupovat do vědecké analýzy.*

Bez tohoto procesu, jemuž v sociologii říkáme kvantifikace, se individuální a jedinečné, zvláštní a „diskrétní“, nemůže stát fakticitou vědeckého poznání, nemůže být dovedeno k vědeckému faktu.

V procesech poznání každý individuální jev, každá výpověď subjektu o objektivní realitě a jejím hodnocení má v sobě vždy vlastní, nějak odlišnou podobu. Například dvě individua, dvě skupiny lidí, pracovníci dvou institucí — a připusťme, že v posuzování každodenních jevů a skutečností budou vycházet v zásadě ze shodných ontologických a gnozeologických orientací — nebudou mít nikdy absolutně shodné a totožné stanoviska, hodnocení apod. Každý „jinak“ vidí, cítí, myslí, uvažuje a hodnotí.

V procesech odrazu objektivní reality nevystupuje člověk jenom jako sociální typ, ale také jako individuálně jedinečná, nezastupitelná bytost. Absolutní „ontologické a gnozeologické shody“ je vlastně možno dosáhnout jen v nejobecnějších filozofických polohách, jako jsou například otázky prvotnosti hmoty a poznatelnosti světa.

Právě tato rozrůzněnost a odlišnost v přístupech, v názorech a hodnoceních subjektů může a musí být spojována a integrována v ideologickém působení. Ideologie proto plní v životě jednotlivce, malých a velkých sociálních skupin nezastupitelné role také tím, jak „unifikuje“ individuální a kolektivní.

V ideologii jsou vyjadřovány obecné potřeby a zájmy mající celospolečenskou povahu. Ideologie není jen systémem idejí a názorů určitých společenských sil a vyjádřením základních zájmů a zkušeností velkých sociálních skupin (tříd), ale je i určitou životní orientací člověka.

Na základě osobních a skupinových zájmů, které jsou ve své obecnosti a specifičnosti shodné či rozdílné a rozporné, lidé formulují své cíle. Tak se zájmy stávají nejmohutnější hybnou silou jejich chování a jednání, zprostředkované pak ekonomického a vědeckotechnického pokroku.

Problematika respektování, pěstování, usměrňování a zejména sladování osobních, skupinových a celospolečenských zájmů před nás dnes vystupuje v celé své složitosti. „Hledání správných vztahů mezi nimi má mimořádný význam, je to úkol živé praxe. Jde o respektování celého souhrnu zájmů — jedince, kolektivu, tříd, národů a národností, sociálních a profesních skupin a složité dialektiky jejich vzájemných vztahů, aby mohl být zajištěn dynamický rozvoj společnosti“ [Gorbačov 1987 : 3].

V této souvislosti a v těchto spojeních nelze nepřipomenout to, co bychom v dialektických přístupech měli považovat za samozřejmost. Známa pravda, že socialismus odstraňuje antagonismus zájmů, vůbec neznamená, že neexistují reálné rozpory v zájmech různých, například socioprofesionálních skupin, nebo že odstranění antagonismů je totožné se zájmovou unifikací nebo nivelizací.

Za skutečností, že zájem dělnické třídy má celospolečenskou povahu, se nám někdy ztrácí do nejdůležitější — potřeba integrovat, spojit s tímto celospolečenským zájmem co největší počet subjektů a koordinovat kolektivní činnosti zejména velkých sociálních skupin. A nejen to. Smyslem tohoto „spojení“, této

integrace a koordinace je dosáhnout takového chování a jednání, jehož projevem je podpora jedněch a potlačení jiných aktivit člověka.

Ideologie přestává být prázdnou kategorií tím, jak dokáže svým obsahem a působením integrovat společenské subjekty a usměrňovat jejich myšlení a cítění, chování a jednání k celospolečenským zájmům.

Učinnost takového ideologického působení je závislá na tom, jak je využíváno sociologické poznání, které v procesech kvantifikace sjednocuje, spojuje a povyšuje to, co je v individuálním poznání shodné a totožné, do určité abstrakce. Ta ve svém zobecnění je vlastně nejbližší pravdě všech, jejichž názory, přístupy, vjemy, hodnocení, poznatky atd. jsme zkoumali.

To, co se v jednotlivostech jevílo někdy jako povrchní, náhodné, zvláštní a specifické, se tu dostává do polohy, která umožňuje postihnout podstatu, ukázat určující, příčinné vazby a souvislosti.

Dalo by se to říci také takto: *sociologické poznání dává jedinečné skutečnosti, události, stanovisku, jedinečnému poznatku obecnou, historickou platnost.*

Zejména při **analýze společenského vědomí** má tato schopnost sociologického poznání nesmírný význam. Umožňuje posouzení jedinečného a obecného, konkrétního a abstraktního, vymezení podstatných a nepodstatných stránek zkoumaných skutečností, životních zápasů tříd a jiných — velkých a malých národnostních, socioprofesionálních, vzdělanostních, věkových — sociálních skupin a vrstev společnosti.

Na otázku — jak vést sociologická poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl vždy více než přibližně správný, aby se neustále přibližoval tomu, co nikdy nedosáhneme, totiž „absolutní“ pravdivosti, přesnosti a správnosti poznání — budeme neustále hledat a nacházet nové a nové odpovědi.

I při plném docenění všech možností sociologické analýzy *nelze vědecká poznání zúžit jen na empirický materiál získaný sociologickým šetřením. Poznání zákonů vývoje a tendencí společenského života se musí rozvíjet na mnohem širší empirické základně, s využitím poznatků a závěrů, které získaly jednotlivé společenskovědní a přírodovědní disciplíny. Musí zahrnovat celý souhrn praxe v nejširším smyslu toho slova.*

Tento metodologický princip byl vlastně formulován už V. I. Leninem v práci *Ještě jednou o odborech*. Lenin píše: „Chceme-li skutečně poznat předmět, musíme obsáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a „zprostředkování“. Nikdy toho nedosáhneme plně, ale požadavek všestrannosti nás uchrání před chybami a ustrnutím na mrtvém bodu“ [Lenin 1955 : 92].

Pro hlubší vědecké poznání nám samozřejmě nevystačí jen jednotlivý fakt ani skupina stejnorodých faktů. Je třeba sledovat fakty nejen ve statistice, ale v dynamice jejich vývoje, nikoli izolovaně, ale v organické souvislosti a vzájemné závislosti, v kontextu určujících vztahů a historických událostí.

Tam, kde místo prokazatelné závislosti a vzájemné souvislosti nastupuje svévolný, voluntaristický výklad fakticity, tam končí věda.

Žádný konkrétní fakt sociální skutečnosti není izolovaným, jednorázovým jevem. Má nutně své souvislosti. Je určitým článkem, momentem celé řady vzájemně propojených událostí. Na těchto „propojeních“ závisí nejen jakou „úlohu hraje“, ale i to, jak bude vykládán jeho obsah.

Například pro buržoazní politology je 21. únor 1948 — kdy v Praze proběhla ohromná, spontánní manifestace pracujících — charakterizován jako součást „spiknutí“, jímž se komunisté v Československu dostali k moci. Pro nás je vystoupení pracujících na Staroměstském náměstí, kde K. Gottwald veřejně a s otevřeností jemu vlastní zhodnotil jednání odstoupivších ministrů, projevem principiálnosti postupu komunistické strany a důkazem jejího neformálního vlivu na všechny vrstvy pracujících.

Význam takových faktů, jakými byl únor 1948 v Československu, podobně jako dnešní masová nezaměstnanost v předních zemích kapitalistického světa, stávky, ekonomické a morálně politické krize, je a bude — v závislosti na různých teoreticko-ideologických pozicích — vykládán vždy různě.

Skutečnost, že ideově politicky je orientován nejen samotný empirický výzkum, ale i volba objektu zkoumání, jsme se pokusili dokázat v jiné publikaci [Rychtařík 1985 : 275]. Jde především o to, z jakých pozic přistupujeme k sledované realitě. Všechny traktáty na téma „jak se zbavit ideologické přítěže“ jsou srovnatelné s pokusy naučit člověka dýchat bez vzduchu a plavat bez vody.

Žádná etapa empirického sociologického výzkumu (vypracováním projektu počínaje a analýzou získaného empirického materiálu konče) se nerealizuje „naslepo“ — ale vždy stojí na určitém, odpovídajícím pojmovém a kategoriálním aparátu. Ten vzniká, mění a zdokonaluje se na základě dříve získaných poznatků. *Například o analýze získané fakticity by se dalo říci, že není ničím jiným než výkladem ve smyslu určité sociální teorie, výkladem s pomocí propracovaných přístupů, pojmů a kategorií této teorie.*

Tyto teze ani dnes, po mnoha letech, která uplynula od doby, kdy byly — v úsilí o prosazení jednoznačně teoreticko-metodologicky orientované marxisticko-leninské sociologie — publikovány na stránkách Sociologického časopisu, nepovažujeme za triviální. Jestliže se k metodologické problematice znova a znova vracíme, pak to má více důvodů. Mezi našimi sociology jsou autoři, kteří mají názory protikladné. Pro některé sociology nastupující generace bývá příznačná tendence velkorysého přehlížení těchto „samozřejmostí“, které rozhodují o pravdivosti poznání.

Jestliže se ke skutečnému, pravdivému, konkrétnímu a potřebně diferencovanému poznání nedospívá převodem obecných teorií do jazyka empirických faktů, pak ani převod empirické fakticity k pravdivým, obecným závěrům není možný bez pojmů, kategorií a principů poznání, které tvoří určitý teoretický systém jejich výkladu.

Právě pro bezprostřednost svého spojení s potřebami praxe budeme v marxisticko-leninské sociologii neustále hledat a vyjadřovat hlubinné procesy a odkrývat rozporná místa, která vznikají na cestách mezi obecnou teorií s empirickou fakticitou na straně jedné a mezi novými empirickými poznatky a závěry teorie na straně druhé.

Poznání není prosté hromadění faktů. Proces poznání se nezastavuje u poznané fakticity. *Cílem je získat znalosti o obecných a nutných souvislostech, odhalit obecné vlastnosti, tendence a zákonitosti poznávaných skutečností.*

*

Neustálé zdokonalování procesů poznání o poznání je údělem člověka a lidského rodu. Sociologie, jak se snažíme ukázat, musí mít v těchto procesech stěžejní místo.

Schopnost pravdivě poznat a z pozic revoluční dialektiky reagovat na potřeby společenského vývoje je prubířským kamenem nejen sociologie samé, ale i našich schopností vůbec.

Tak jako sebelepší architekt nepostaví dům bez stavebního materiálu, tak ani nejpropracovanější filozofické koncepce, ontologické a gnozeologické premisy filozofického poznání a jeho humanistické cíle nemohou dojít svého naplnění, pokud nestojí na vědeckých faktech. Ty ve společenských vědách musí poskytovat především marxisticko-leninská sociologie.

Литература

- Alijevová, D.: *Každodennost ako objekt sociologického skúmania*. Sociológia 1987, č. 4.
- Bauerová, J. — Bártová, E.: *Proměny ženy v rodině, práci a veřejném životě*. Praha, Svoboda 1987.
- Feuchtwanger, L.: *Đábel ve Francii*. Praha, Vyšehrad 1987.
- Gorbačov, M.: *O úkolech strany při zásadní přestavbě řízení ekonomiky*. Rudé právo 26. 6. 1987.
- Kapiński, A.: *Rytmus života*. Praha, Avicenum 1987.
- Koršunov, A. M.: *Otrazenija, dějatel'nost', poznanije*. Moskva, Nauka 1979.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1955.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1967.
- Pecen, J. — Steindl, R.: *Růst úlohy subjektu v socialistické společnosti*. Tvorba 1987, č. 20.
- Pavlovskije sredi*, sv. III. Moskva—Leningrad 1949.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Szczepański, J.: *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1963.
- Šamalik, F.: *Člověk a instituce*. Praha, Svoboda 1967.
- Vaněk, A.: *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1948—1980*. Praha, Univerzita Karlova 1986.
- Vičena, D. V. — Štoff, B. A.: *Dialektika obydnogo i naučnogo znanija*. Filosofskije nauki 1980, č. 4.

Резюме

К. Рихтаржик: Дialeктика фактов

Сведения, приобретенные в повседневной практической деятельности, мы называем фактами повседневного познания. Повседневное познание представляет собой сведения разного гносеологического уровня.

Для фактов повседневного познания характерны: единичность и случайность, несистематичность, использование максимально коммуникативного понятийного аппарата, тенденция выдавать явление за сущность и непосредственность.

Процесс исторического развития человечества связан с тенденцией постоянно освобождаться от непосредственностей, с развитием познания, выявляющего общезначимые законы и закономерности и позволяющего отразить тенденции дальнейшего развития.

Наиболее серьезную деморализующую угрозу революционному движению представляет собой положение, когда непосредственное познание и опыт повседневного быта людей противоречат в общем правильно сформулированным программам и целям социализма.

В процессе выявления «гносеологической картины» решающая роль, несомненно, принадлежит субъекту. Какую институциональную форму субъект бы ни принимал, какую ступень формализации и централизации отношений он бы ни представлял собой, основным элементом его структуры всегда остается человек.

Марксистско-ленинская социология является общественно-научной дисциплиной, рассматривающей человека и мир его социальных отношений. Она является наиболее общей специальной общественно-научной дисциплиной. «Жокетничество» с представлением, будто марксистско-ленинская социология является философией, точнее говоря, той частью философии, которую представляет исторический материализм, указывает, зачастую, на идейную иллюстративность за счет идейной глубины.

В системе социологического познания мы создаем представительную картину. Она состоит из данных, которые можно считать социологически проверенными фактами. Они представляют собой «сырье познания», преодолевшее единичное, специфическое и индивидуальное и приобретшее качества, с которыми можно осуществлять научный анализ.

Социологическое познание предоставляет единичному факту, событию, позиции, единичному сведению общеисторическую значимость.

Summary

K. Rychtařík: The Dialectics of Facts

Pieces of knowledge gained through everyday practical activity are identified as facts of everyday knowledge. Everyday knowledge represents pieces of knowledge at various gnoseological levels.

Facts of everyday knowledge are characterized by uniqueness and fortuitousness, an unsystematic character, the use of a maximally communicative conceptual apparatus, the tendency to mistake the phenomenon for the substance and immediacy.

The process of the historical development of mankind is connected with the tendency to break away from immediacy, with the development of knowledge which brings to light generally valid laws and regularities and enables us to discern tendencies of further development.

The greatest demoralizing danger of the revolutionary movement is a state wherein the immediate knowledge and experience acquired by people in their everyday life are in contradiction with the generally rightly formulated programmes and goals of socialism.

In the cognitive process concerned with the "gnoseological image" it is the subject which is distinctly decisive. Whatever institutional form the subject may assume, whatever level of formalization and centralization of relations it may represent, the basic element of its structure is always man.

Marxist-Leninist sociology is a social-scientific discipline concerned with man and the world of his social relations. It is the most general special social-scientific discipline. The "coquetry with the notion" that Marxist-Leninist sociology is philosophy or, more strictly speaking, that part of philosophy which is represented by historical materialism, is often a manifestation of ideal illustrativeness to the detriment of the depth of thought.

In the system of sociological knowledge we set up a representative image. This is formed by data which could be identified as sociologically verified facts. They represent the "raw material of knowledge" which has overcome the unique, the specific and the individual and has acquired qualities enabling it to enter into scientific analysis.

Sociological knowledge endows the unique reality, event, standpoint, the unique finding with general historical validity.

O tom, že Leninova definice tříd je důležitým východiskem marxisticko-leninské sociologie, není sporu. Diskuse se však vedou o způsobu její interpretace, způsobu aplikace a operacionalizace pro potřeby sociologického zkoumání. Otevřená také zůstává otázka, nakolik jednotlivé příznaky příslušnosti ke třídě, uvedené ve zmíněné definici, vyčerpávají specifické postavení hierarchicky členěných sociálních skupin v sociálně třídní struktuře společnosti. Domníváme se (a v našem příspěvku se to také pokusíme prokázat), že společným jmenovatelem řady nejasností v dané oblasti je přetrvávající teoretická nepro-
vázanost marxisticko-leninské sociologie a politické ekonomie socialismu. Přesněji, že politická ekonomie socialismu doposud nevytvořila dostatečné teoretické zázemí pro sociologické zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti.

Připomeneme-li si Leninovu definici tříd, je zřejmé, že přímo vybízí k politickoekonomické analýze sociálně třídní struktury socialistické společnosti: „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství“ [Lenin 1955 : 415]. Avšak dostatečně přesně popsat vztah k výrobním prostředkům, úlohu ve společenské organizaci práce, způsoby nabývání a velikost přisvojované části společenského bohatství v případě jednotlivých sociálních skupin (které tvoří sociálně třídní strukturu socialistické společnosti) je možné jen s využitím adekvátního systému kategorií politické ekonomie socialismu. A ten na tuto funkci není doposud připraven. Marxisticko-leninská sociologie proto vycházela většinou z bezprostřední operacionalizace Leninovy definice tříd.¹⁾ Tím však metodologický význam této definice pro sociologická zkoumání není zdaleka vyčerpán. Ukážeme, že je možné ji nejdříve konkretizovat v rámci systému kategorií politické ekonomie socialismu a teprve potom provést její operacionalizaci.

Takový přístup má pro marxisticko-leninskou sociologii mnohostranný význam. V rámci omezení daných charakterem našeho příspěvku i stávající úrovní poznání můžeme naznačit jen některé jeho aspekty. Proto také nepretendujeme na završený výklad uvedené problematiky a jsme si také vědomi toho, že při nastolení a zpracování otázek souvisejících s aplikací kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu při sociologickém zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti se můžeme dopustit řady jednostranností a zjednodušení. Nepochybujeme však o tom, že tyto otázky jsou metodologicky závažné a prakticky aktuální a že diskuse k nim může přinést cenné závěry.

(1) Viz např. *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978, díl I. a II.* Praha, ÚFS ČSAV 1979 (zejména díl I., s. 62—64). Srov. též F. Zich: *Sociální procesy.* Praha, Svoboda 1986, s. 137.

Leninova definice tříd orientuje na zachycení postavení velkých skupin lidí v systému výrobních vztahů. Co můžeme očekávat od jejího rozvinutí v systému kategorií politické ekonomie socialismu, resp. od konkretizace znaků třídy prostřednictvím kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu? Předběžně si to ukážeme na následujícím příkladu. Při bezprostřední operacionalizaci vztahu k výrobním prostředkům (jako jednoho ze znaků příslušnosti k té či oné třídě) rozlišujeme většinou případ zaměstnanosti ve státním, družstevním a soukromém sektoru.²⁾ XXVII. sjezd KSSS však upozornil (v návaznosti na kritiku v pojetí dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů) na to, že: „Socialistické vlastnictví má bohatý obsah, zahrnuje mnohostranný systém vztahů při používání výrobních prostředků a využívání výsledků výroby, které se vytvářejí mezi lidmi, kolektivní, odvětvími a celými oblastmi naší země, celou škálou ekonomických zájmů. Tento složitý komplex vztahů vyžaduje určité sladování a soustavnou regulaci, tím spíše, že se vyvíjí. Jestliže si tyto změny hluboce teoreticky neobjasníme, nedospějeme ani ke správným praktickým rozhodnutím, a tedy nedokážeme ani včas vypracovat opatření, na jejichž základě se bude utvářet skutečně zodpovědný vztah k socialistickému vlastnictví... Vztah k vlastnictví je utvářen především reálnými podmínkami, v nichž člověk žije, možnostmi ovlivňovat organizaci výroby, rozdělování a využívání výsledků práce. Jde tedy o další prohlubování socialistické samosprávy v ekonomice [XXVII. sjezd 1986 : 40–41]. Chceme-li tedy vztah k výrobním prostředkům jako znak příslušnosti ke třídě vyjádřit dostatečně přesně, musíme jej uvažovat jako komplex vztahů, který se vyvíjí. A to bez kategoriálního aparátu politické ekonomie nejde. Na základě takové kategoriální konkretizace specifického postavení velkých skupin lidí v systému výrobních vztahů je pak možno zkoumat:

1. Konkrétně historické vývojové posuny v sociálně třídní struktuře společnosti, ve výrobní vztahové determinovanosti postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin, které ji vytvářejí, v projevech této determinovanosti (tedy v jejich společenském chování). Je například zřejmé, že jiné bude konkrétní postavení příslušníka dělnické třídy ve výrobních vztazích v případě, že ponese reálnou zodpovědnost za konečné národohospodářské výsledky dosahované v rámci příslušného základního hospodářského článku a bude moci tyto výsledky ovlivňovat nejen svou bezprostřední prací, ale i praktickou účastí na řízení, a jiné bude v případě, kdy tuto odpovědnost nenese. Přesná analýza těchto konkrétně historických vývojových posunů a tendencí je zvláště důležitá v současné době, kdy realizujeme náročný projekt přestavby hospodářského mechanismu.
2. Sociálně třídní strukturu v celé její hierarchii, tj. včetně vnitrotřídní struktury a postavení mezitřídních sociálně ekonomických skupin (a pochopitelně i jejich podskupin) v systému výrobních vztahů. Je zřejmé, že jak z hlediska vztahu k výrobním prostředkům (pojatého jako vývojového komplexu vztahů), tak i z hlediska ostatních znaků příslušnosti ke třídě se v případě jednotlivých složek tříd (které tvoří její vnitrotřídní strukturu) budou vyskytovat podstatné modifikace (jež se budou projevovat i v chování jejich příslušníků). Zvláště výrazné pak budou tyto modifikace v postavení mezitřídních sociálně ekonomických skupin a jejich podskupin.
3. Objektivní determinanty formování a uplatňování subjektivních předpokladů příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin pro jejich účast na řešení úkolů socialistické výstavby. Je zřejmé, že konkrétně historický

(2) Viz např. *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978*, díl I. Praha, ÚFS ČSAV 1979, s. 63.

charakter vztahu k výrobním prostředkům (i dalších znaků příslušnosti ke třídě) vytváří též konkrétně historické podněty i zábrany pro účast příslušníků různých sociálně ekonomických skupin na řešení úkolů socialistické výstavby; tyto podněty i zábrany mají v případě různých sociálně ekonomických skupin své specifikace. Konkrétní analýza vedená tímto směrem umožňuje porozumět například tak aktuální otázce, jako je dialektika hybných sil a bariér (resp. zájmových bariér) strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Pojem „sociálně ekonomická skupina“, který jsme použili ve výše uvedených bodech, si zasluhuje podrobnější výklad. Protože kategoriální konkretizace Leninovy definice tříd umožňuje vymezit specifické postavení ve výrobních vztazích nejen tříd, ale i jejich vnitřních složek a mezitřídních skupin, potřebujeme pojem, který by vyjadřoval určitou, společensky významnou skupinu lidí (třidu, její vnitrotřídní složku, mezitřídní skupinu, její podskupinu), jež se svým specifickým postavením ve výrobních vztazích (ve větší či menší míře, podle toho, jakou rozlišovací schopnost přístupu požadujeme či jaké jsme schopni dosáhnout) odlišuje od ostatních. Pojem „sociálně ekonomická skupina“ se nám zdá být pro tento účel nejvhodnější. Jednak byl v tomto smyslu použit v dostatečně reprezentativním teoretickém materiálu [Program 1986:115], jednak přívlastek „sociální“ je v něm konkretizován přívlastkem „ekonomický“, který na oblast výrobních vztahů orientuje. Budeme-li pojem „sociálně ekonomická skupina“ používat v dalším textu, budeme mít vždy tento jeho výklad na mysli, přičemž za určující sociálně ekonomické skupiny považujeme třídy.

Nejedná se přitom jen o terminologickou záležitost, ale o vymezení určitého způsobu přístupu ke zkoumání sociálně třídní struktury socialistické společnosti. To, že při sociologických zkoumáních nevystačíme s tou rozlišovací schopností, která by zůstávala na úrovni tříd, je všeobecně známo. Potřebujeme mít plastičtější obraz sociálně třídní struktury, uvažovat detailnější členění společnosti na společensky významné skupiny lidí. Uvažování hierarchie sociálně ekonomických skupin, jejichž určitost je dána specifickým postavením v systému výrobních vztahů a modifikacemi tohoto postavení (přecházíme-li k jejich podskupinám), je jednou z možných cest zvýšení rozlišovací schopnosti. Sice nejdůležitější (což je dáno místem a úlohou výrobních vztahů v determinacích společenského vývoje), rozhodně však ne jedinou (můžeme také uvažovat věk, pohlaví, profesi, členství ve společenských organizacích atd.). To mimo jiné znamená, že hierarchie sociálně třídní struktury má více aspektů, rozvíjí se ve více směrech. Protože dosavadní sociologické výzkumy neměly dostatečné teoretické zázemí v politické ekonomii socialismu, přecházely od vymezení příslušnosti ke třídě při zvýšení rozlišovací schopnosti i k jiným aspektům hierarchie sociálně třídní struktury, než je ten, který vyplývá z odlišného postavení sociálně ekonomických skupin v systému socialistických výrobních vztahů, aniž by byl výrobně vztahový aspekt dostatečně důsledně respektován.³⁾

Pokud není výrobně vztahový aspekt sociálně třídní struktury socialistické společnosti dostatečně přesně analyzován, pokud k němu nejsou vztaženy ostatní aspekty (tj., aby jej ostatní organicky doplňovaly), dochází k tomu, že jej tyto aspekty nahrazují. Při sociologických výzkumech pak nelze využít všechny

(3) Dostatečně reprezentativním příkladem je mezinárodní srovnávací výzkum, který uskutečnila třetí Problémová komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí. Viz: *Sbliženíje rabočego klassa i inženěрно-techničeskoj inteli-gencii socialističeskich stran*. Praha, ČSAV 1985.

možnosti, které nabízí materialistická koncepce společenského vývoje. Neúplnost zachycení objektivních determinací společenského pohybu pak vede k tomu, že nedokážeme vždy přesně identifikovat podstatu poznávaných jevů, vznikají potíže při teoretické reprodukci dialektiky jevu a podstaty při zkoumání společenského pohybu.

Za jednu z hlavních příčin toho, že politická ekonomie socialismu nevytvořila dostatečné teoretické zázemí pro marxisticko-leninskou sociologii, považujeme skutečnost, že nebyly rozvinuty metodologické funkce politické ekonomie socialismu při materialistickém výkladu společenského pohybu.⁴⁾ Nemohlo tomu ani být jinak, pokud byly výrobní vztahy analyzovány „odtržené od reálného stavu výrobních sil a praktické činnosti lidí“, čímž vznikl „spekulativní, ustrnulý obraz výrobních vztahů jako neměnné podstaty, který je vzdálen skutečnosti“.⁵⁾ Politická ekonomie socialismu tak mohla svými kategoriálními prostředky jen více méně přibližně vymezit žádoucí stav výrobních vztahů, nedokázala (a ani si to nekladla za cíl) zachytit jejich konkrétně historický charakter. Jako zájmy lidí se však projevuje nikoli nějaká modelová představa žádoucího, ale reálně existující úroveň výrobních vztahů. Překonání uvedeného nedostatku politické ekonomie socialismu je nezbytné, pokud chceme charakterizovat její význam pro marxisticko-leninskou sociologii.

Z tohoto hlediska považujeme za přesnou a orientační následující myšlenku F. Zicha: „Ve společenském systému existuje mnoho rozporů. Základní rozpor spočívá ve vztahu mezi výrobními silami a výrobními vztahy. V podmínkách socialistické společnosti vzrostla míra shody protikladů tohoto rozporu, přesto však jsou a budou nadále rozporného charakteru. Plyne to i z rozdílného stupně rozvoje jednotlivých složek jak výrobních sil, tak i výrobních vztahů. Tento základní rozpor je složitě transformován do třídních a skupinových zájmů, do jejich aktivity a vzájemných vztahů. Projevuje se tedy zákonitě v celé řadě obecných i specifických rozporů v sociálním systému socialistické společnosti. Jejich stav, vývoj a způsob řešení ovlivňuje celý proces výstavby rozvinuté socialistické společnosti“ [Zich 1986 : 151–152]. Není náhodou, že s podobnou myšlenkou se setkáme i u řady sovětských autorů, kteří pracují v oboru politické ekonomie socialismu, historického materialismu a vědeckého komunismu. Například V. Kulikov uvádí: „Výrobní vztahy i ekonomické zákony vyjadřující jejich podstatu, a tedy pohyb a řešení ekonomických rozporů se realizují prostřednictvím činnosti lidí. A lidé jsou uváděni do pohybu svými zájmy. Proto analýzu rozporů (které vycházejí z určujícího rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy — pozn. R. V.) je nutné dovést až do odhalení *subjektů zainteresovaných a zodpovědných* za realizaci každé z protikladných stran. Toto pravidlo působí nezávisle na tom, zda se hovoří o pokrokové nebo regresivní straně. Ve druhém případě je zvlášť důležité určit mechanismus lokalizující a tlumící činnost subjektů, které jsou zainteresovány na zachování přežívajících forem“ [Kulikov 1986 : 124]. Také M. Rutkevič hovoří „o nutnosti dovést analýzu rozporů mezi sférami, oblastmi, stránkami, aspekty života společnosti (přičemž za určující zde též považuje rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy — pozn. R. V.) až do analýzy rozporů mezi lidmi, především třídami, sociálními skupinami, vrstvami, které se liší svým místem v historicky určeném systému výrobních vztahů“ [Rutkevič 1986 : 14].

(4) Tato otázka byla podrobně analyzována, příčiny daného stavu doloženy historickou exkurzí v článku *Analýza sociálně třídní struktury socialismu* [Valeník 1987].

(5) Viz souhrnný rozbor nedostatků v pojetí dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů za socialismu v projevu M. Gorbačova *Tvůrčí aktivita lidu*. Praha, Svoboda 1985, s. 16–17.

Pokud M. Gorbačov na lednovém zasedání ÚV KSSS v r. 1987 uvedl, že rozvíjející se socialismus, „dialektika jeho hybných sil a rozporů i skutečný stav společnosti, nebyly předmětem hlubokého vědeckého bádání [O přestavbě 1987 : 3], pak právě přechod od přesné, konkrétně historické analýzy dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů, rozporů, které zde mohou vznikat, k rozporům v rámci sociálně třídní struktury společnosti, k rozporům mezi lidmi, kteří přísluší k různým sociálně ekonomickým skupinám a mají tedy odlišné postavení v systému vyvíjejících se socialistických výrobních vztahů, je cestou k překonání uvedeného nedostatku. Je nasnadě, že pokud chceme tento teoretický přechod realizovat, musíme mít plastický, přesnými kategoriálními prostředky politické ekonomie socialismu vyjádřený obraz konkrétně historického stupně rozvoje systému socialistických výrobních vztahů z hlediska specifického postavení různých, hierarchicky členěných sociálně ekonomických skupin v tomto systému. O formulování východisek k jeho vytvoření se pokusíme v další části našeho příspěvku.

Především si musíme ujasnit vztah mezi realizací výrobních vztahů a činností lidí. Výrobní vztahy neexistují vně činností lidí, jsou však vůči těmto činnostem určující, determinují i jejich subjektivní předpoklady. Jako takové jsou pak činnostmi lidí reprodukovány. Proto je vhodné přistoupit k jejich zkoumání v následujícím určení: Výrobní vztahy jsou činnostmi lidí reprodukováné a dotvářené určující podmínky těchto činností. Tím vyjadřujeme jak tu skutečnost, že ve společenské výrobě lidé vstupují do určitých, nutných, na jejich vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, tak i tu skutečnost, že bez činností lidí by nemohly existovat ani výrobní vztahy, že výrobní vztahy nemají samostatnou existenci vně činností lidí.

Realizace výrobních vztahů prostřednictvím činností lidí spadá vjedno s jejich aktuální existencí. Jako takové fungují mimo jiné v oblasti směny a v oblasti řízení ekonomických procesů. Protože činnosti lidí působí neustále na změny podmínek, v nichž tyto činnosti probíhají, dochází tím i ke změnám výrobních vztahů samých. Výrobní vztahy jsou současně formami, v nichž si lidé své činnosti vyměňují. Tato výměna může mít různou podobu. Může se například jednat o směnu, kdy si dva ekonomicky samostatné subjekty mezi sebou vyměňují své činnosti podle určitého ekvivalentu, může se též jednat o výměnu činností mezi objekty řízení ekonomických procesů určovanou subjektem řízení. Všimněme si podrobněji politickoekonomického základu realizace výrobních vztahů jako forem výměny činností.

K prvnímu způsobu realizace výrobních vztahů prostřednictvím činností lidí dochází při směně materiálních užitných hodnot mezi ekonomickými subjekty. Ekonomické subjekty směňují mezi sebou užité hodnoty a výsledkem aktivity, kterou přitom vyvíjejí, je reprodukce a modifikace výrobních vztahů. Činnosti lidí, jimiž jsou v tomto případě realizovány výrobní vztahy, se zde přímo vážou na utváření směnných vazeb mezi nimi.

Je to jediný způsob realizace výrobních vztahů? Rozhodně ne. Ve společenské dělbě práce dochází k určitému osamostatnění společenských funkcí, jejichž prostřednictvím jsou výrobní vztahy též realizovány, ovšem poněkud odlišnou formou. Základem tohoto osamostatnění je kooperace.

Abychom si ukázali, v čem tato odlišnost spočívá, připomeneme si stručně Marxovo pojetí kooperace. Definuje ji následovně: „Forma práce, při níž se mnoho osob plánovitě a společně účastní téhož pracovního procesu nebo různých, ale spolu souvisejících pracovních procesů, se nazývá kooperace“ [Marx 1954 : 350]. Zdůrazňuje přitom, že z kooperace samé, z plánovité součinnosti vzniká „produktivní síla společenské práce“, dochází ke „zvýšení produktivní síly práce“ [Marx 1954 : 354—355]. Současně upozorňuje na to, že dochází

k osamostatnění řízení jako zvláštní funkce, která má dvojakou povahu — jednak zvyšuje produktivní sílu práce, jednak realizuje výrobní vztahy daného výrobního způsobu: „Každá bezprostředně společenská čili společná práce, konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce, vznikající z pohybu celého produktivního tělesa, na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů... Kapitalistovo řízení je nejen zvláštní funkce, která vzniká ze samé povahy společenského výrobního procesu a která k němu patří, je zároveň funkce vykořisťování tohoto společenského pracovního procesu a jako taková je podmíněna neodstranitelným antagonismem mezi vykořisťovatelem a surovým materiálem jeho vykořisťování“ [Marx 1954 : 356]. Tam, kde je třeba uvádět souhrn rozmanitých činností do souladu, tam dochází k osamostatnění určitých druhů činností, které tuto funkci zabezpečují. Pokud jsou těmito specifickými druhy činností uvnitř kooperace zprostředkovány vztahy výměny činností, dochází těmito činnostmi k přímé realizaci výrobních vztahů.

Přesto, že mezi oběma způsoby realizace výrobních vztahů (při směně mezi ekonomickými subjekty a při kooperaci ekonomických subjektů) je podstatný rozdíl, může existovat a také existuje řada přechodných forem, které mají smíšené rysy. Můžeme je najít ve všech výrobních způsobech. Nás bude zajímat především problematika realizace socialistických výrobních vztahů. Zde se na všech úrovních společenské výroby (a samozřejmě i v celospolečenském měřítku) setkáme s rozvinutou podobou obou způsobů realizace výrobních vztahů. Je to dáno již tím, že vztahy výměny činností mezi výrobci si v podstatné míře ještě ponechávají charakter směnných vztahů. Současně však nejen uvnitř jednotlivých ekonomicky relativně samostatných výrobců, ale i na úrovni celé společnosti, dochází ke kooperaci, plánovité organizaci práce.

Rozbor složité struktury realizace socialistických výrobních vztahů (zastoupení obou způsobů v každém konkrétním případě) je tak jedním z důležitých východisek vymezení postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve výrobních vztazích. Přitom je třeba věnovat velkou pozornost zejména otázce vzájemné podmíněnosti obou způsobů realizace socialistických výrobních vztahů na každém konkrétně historickém stupni jejich vývoje.

Rozlišení obou způsobů realizace výrobních vztahů je důležitým východiskem analýzy výrobně vztahové anatomie sociálně třídní struktury socialistické společnosti, ne však jediným. Umožňuje sice ukázat, jak vznikají a jakou úlohu plní jednotlivé druhy činností ve společenské dělbě práce, nedává však ještě kritéria ocenění jejich přínosu, vyhodnocení míry plnění jejich společenských funkcí. Bez použití dalších politickoekonomických kategorií také můžeme s rozlišením obou způsobů realizace výrobních vztahů pracovat jen v empiricko-intuitivní poloze. Potřebovali bychom však jejich přesné odlišení, vyjádřené začleněním jejich kategoriálního vymezení do celého systému kategorií politické ekonomie socialismu.

K tomu se nabízí uplatnění *kategorie produktivní a neproduktivní práce*, mimo jiné proto, že při kooperaci, jak jsme si již ukázali, dochází ke zvýšení produktivní síly práce. K. Marx rozlišuje pojetí produktivní práce v dvojím smyslu — materiálním a sociálně ekonomickém [Pudlák 1985]. V materiálním smyslu je práce produktivní tehdy, jedná-li se o působení na materiální pracovní předmět, jehož výsledkem jsou určité materiální užité hodnoty. V sociálně ekonomickém smyslu je práce produktivní tehdy, je-li jejím prostřednictvím realizován základní ekonomický zákon daného výrobního způsobu.

Pokud bychom se spokojili jen s dichotomickým rozlišením jednotlivých konkrétních prací na produktivní a neproduktivní (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu), nedostali bychom dostatečně plastický obraz výrobně vztah-

hové určitosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Navíc by jednoznačné zařazení jednotlivých druhů konkrétních prací z hlediska výše uvedených kategorií bylo v řadě případů sporné. Je však možné postupovat jiným způsobem, který více odpovídá objektivně existujícím dialektickým přechodům mezi produktivní a neproduktivní prací, že vztah mezi produktivní a neproduktivní prací má vždy konkrétně historickou podobu a že se tento vztah vyvíjí. Zaměříme pozornost na otázku zprostředkování, která podmiňují produktivní charakter práce (u těch konkrétních prací, které nejsou bezprostředně produktivní v materiálním smyslu — přitom víme, že jejich společenský význam neustále roste; u všech konkrétních prací z hlediska jejich produktivního charakteru v sociálně ekonomickém smyslu). Potom můžeme říci, že:

1. Práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, se rozvinutím příslušných zprostředkování (spojením vědy s výrobou, ale také např. sféry rozvoje člověka s uplatňováním jeho schopností ve výrobě apod.) produktivní stává.
2. Práce produktivní v materiálním smyslu (ať již bezprostředně či zprostředkovaně) nemusí být ještě produktivní v sociálně ekonomickém. Záleží na tom, v jaké míře je (za socialismu) bezprostředně společenskou, jaké místo má při realizaci základního ekonomického zákona socialismu.

Práce, která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, vytváří předpoklady pro působení na materiální předmět, pro tvorbu materiálních užitečných hodnot. Tyto mohou, ale také nemusí být využity. (Může se také jednat o využití plné či jen částečné.) Závisí na tom, jak jsou rozvinuta zprostředkování, všechny podstatné mezičlánky uplatnění těchto předpokladů. Podobně i práce, která není bezprostředně produktivní v sociálně ekonomickém smyslu, potenciálně slouží k uspokojování potřeb společnosti (v souladu se základním ekonomickým zákonem socialismu). O tom, zda a do jaké míry bude skutečně přispívat k uspokojování potřeb společnosti, rozhodují též příslušná zprostředkování. V obou případech se jedná o zprostředkování v rámci společenské dělby práce z hlediska jejího výrobně vztahového aspektu.

Z ekonomického hlediska je zřejmé, že výsledkem fungování mechanismů a realizace vývojových tendencí spojených s dialektikou produktivní a neproduktivní práce, resp. bezprostředně a zprostředkovaně produktivní práce (tj. výsledkem rozvinutí zprostředkování, která umožňují, aby práce, jež není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, byla zprostředkovaně produktivní, a současně aby produktivní práce v materiálním smyslu byla také prací bezprostředně společenskou, tj. produktivní v sociálně ekonomickém smyslu) je růst společenské produktivity práce. Z hlediska sociálně politického pak uvedené pojetí umožňuje podchytit ty důležité momenty ve změnách výrobně vztahové anatomie sociálně třídní struktury socialistické společnosti, které nejsou a nemohou být přímým (automatickým) důsledkem změn v charakteru rozvoje výrobních sil. Tyto změny (ať již probíhající, nazrávající či nezbytné) jsou významné při posuzování reálného a žádoucího chování příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin, jejich společenské, zejména politické aktivity, obsahu pracovních činností, které vykonávají, kvality (míry naplnění společenských funkcí) těchto činností.

Na uvedené výrobně vztahové určení specifického místa jednotlivých sociálně ekonomických skupin můžeme navázat dalšími kategoriemi. Za socialismu je práce produktivní v sociálně ekonomickém smyslu natolik, nakolik je prací bezprostředně společenskou, nakolik je spjata s realizací základního ekonomického zákona socialismu. Zprostředkování realizace tohoto zákona jsou daná obsahem složitého procesu vytváření ekonomických podmínek pro uspokojování

vání potřeb člověka, rozvojem jeho schopností a jejich uplatňováním při vývoji společnosti (zejména z hlediska zpětného působení sociálního rozvoje na ekonomický růst). Rozvojem těchto zprostředkování (spolu s dalšími společenskými předpoklady) dochází k přerůstání základního ekonomického zákona v zákon ekonomie času (všestranný rozvoj schopností člověka působí zpětně na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla).⁶⁾ S realizací příslušných zprostředkování jsou spojeny určité specifické druhy pracovních činností ve společenské dělbě práce, úloha určitých sociálně ekonomických skupin pracovníků. Odtud pak vyplývá i politickoeconomické určení jejich postavení ve výrobních vztazích.

I v případě bezprostředně společenské práce musíme respektovat, že vyjadřuje určitý výrobní vztah, který se jako nutný a určující prosazuje jen natolik, nakolik jsou rozvinuta zprostředkování jeho realizace. O jaká zprostředkování se jedná především? Je to jednak plánovitost, plánovitá organizace společenské výroby. Je to však i plánovité využívání zbožně peněžních vztahů, zákona hodnoty, vztahů, které vyplývají z relativní ekonomické samostatnosti socialistických výrobců. Prostřednictvím ekonomicky relativně samostatného výrobce se také práce řady sociálně ekonomických skupin (pracovníků předvýrobních etap, technických hospodářských pracovníků apod.), která není bezprostředně produktivní v materiálním smyslu, stává zprostředkovaně produktivní (jedná se o jeden z aspektů politickoeconomického vyjádření problematiky souhrnného pracovníka).

Provedli jsme jen velmi stručný nástin možnosti zachycení dialektiky produktivní a neproduktivní práce (resp. zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce) v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu. (Podrobnější vyjádření by přesahovalo nejen rámec našeho příspěvku, ale v řadě bodů by naráželo na omezení vyplývající ze stávající úrovně politickoeconomického poznání, zejména však, vzhledem k mnohostrannosti uvedené problematiky, je třeba zaměřit se jen na ty podstatné aspekty, které v tom či onom konkrétním zadání sociologického zkoumání vystupují do popředí.)⁷⁾

Připomeneme-li si jednotlivé znaky výrobně vztahové určitosti tříd (sociálně ekonomických skupin), pak:

1. Při analýze vztahu určité sociálně ekonomické skupiny k výrobním prostředkům (v rámci společenského vlastnictví výrobních prostředků) je třeba zaměřit pozornost zejména na vymezení způsobu, kterým se jednotlivé sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci socialistických výrobních vztahů, na to, jak je touto realizací výrobních vztahů zprostředkován vztah k výrobním prostředkům.
2. Při analýze místa určité sociálně ekonomické skupiny ve společenské organizaci práce je třeba zaměřit pozornost zejména na vymezení zprostředkování, která podmiňují, aby se konkrétní práce příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin stala produktivní v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu.
3. V návaznosti na to je pak nutné analyzovat konkrétní formy přisvojování příslušné části společenského bohatství příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin, to, jak v rámci těchto forem dochází k naplňování (po případě narušení) zákona rozdělování podle práce.

Jako příklad můžeme uvést okruh otázek, který přispívá ke konkretizaci výrobně vztahové určitosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin (aniž zde pretendujeme na jeho úplnost):

(6) Srov. Marxovo pojetí zákona ekonomie času [Marx 1972 : 343].

1. Jak se příslušníci dané sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci výrobních vztahů formou směny?
2. Jak se příslušníci dané sociálně ekonomické skupiny podílejí na realizaci výrobních vztahů v rámci funkcí vyplývajících z kooperace práce (jak v celospolečenském měřítku, tak i v rámci ekonomicky relativně samostatných výrobců)?
3. Která zprostředkování podmiňují produktivní charakter práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny v materiálním smyslu?
4. Která zprostředkování jsou nutná k tomu, aby se práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny stávala produktivní v sociálně ekonomickém smyslu?
5. Jakými konkrétními formami dochází k uplatnění a hodnocení výsledků práce příslušníků dané sociálně ekonomické skupiny a jak je v návaznosti na to realizován vztah rozdělování podle práce?
6. Jaké možnosti změny v příslušnosti k té či oné sociálně ekonomické skupině příslušníci jednotlivých sociálně ekonomických skupin mají, čím jsou tyto změny podmíněny a vyvolávány?
7. Jak s rozvojem výrobních vztahů dochází ke změnám sociálně ekonomických skupin (jak z hlediska jejich určitosti, tak i z hlediska utváření celé sociálně třídní struktury)?

Od nastínění těchto otázek k operacionalizaci kategoriálního vyjádření výrobních vztahové určitosti sociálně ekonomických skupin pro potřeby sociologických zkoumání není přímá cesta, je třeba uvažovat řadu zprostředkujících článků. Základní orientace přitom však musí vycházet z jasné představy o tom, co zkoumáním sledujeme. To je možné prizmatem použitých kategoriálních prostředků politické ekonomie charakterizovat takto: Kdyby byla plně rozvinuta všechna zprostředkování podmiňující produktivní charakter práce jednotlivých sociálně ekonomických skupin (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu), byl by tím jednoznačně určen i způsob realizace výrobních vztahů prostřednictvím činnosti lidí (jako vztahů, jež vycházejí ze společenského vlastnictví) a kritéria přínosu každého účastníka reprodukčního procesu, včetně jejich důsledného uplatnění. (Neznamenalo by to nic jiného, než že každý účastník reprodukčního procesu jako příslušník určité sociálně ekonomické skupiny by jednal plně v souladu s objektivními požadavky rozvoje socialistické společnosti a byl podle svého přínosu také odměňován. (Reálný stav socialistické společnosti se však bude vždy více či méně (v závislosti na stupni jejího vyžrání) od takového ideálu odlišovat. Proto předpoklad plné rozvinutosti zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu) může sloužit jen k vypracování určitého cílového modelu (k němuž je třeba směřovat a s nímž je nutné reálný stav porovnávat), nemůže však být využit k vyjádření objektivních determinant reálného jednání lidí na konkrétně historickém stupni vývoje socialistické společnosti. Právě naopak, metodologie politickoekonomického i sociologického zkoumání se musí orientovat na postižení těch zprostředkování, která nejsou dostatečně rozvinuta, na příčiny, důsledky a cesty odstranění této nerozvinutosti.

Nerozvinutost těch či oněch zprostředkování podmiňujících produktivní charakter práce (v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu) má své důsledky i předpoklady v realizaci výrobních vztahů a v rozdělování podle práce. Umožňuje vznik různých druhů zneužívání podílu na realizaci výrobních vztahů ve společenské dělbě práce a zpětně je tímto reprodukována, ztěžuje uplatnění kritérií rozdělování práce, otevírá možnosti pro porušování sociální spravedlnosti.

Pokud hledisko produktivní práce vyjadřuje místo příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve společenské organizaci práce, projevuje se jako produktivní síla práce a je vyjádřitelné prostřednictvím kritérií efektivity, pak hledisko způsobu podílu příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin na realizaci výrobních vztahů konkretizuje jejich vztah ke společenskému vlastnictví a projevuje se v politické oblasti; z uvedených hledisek nakonec vyplývá i postavení ve vztazích rozdělování, které bezprostředně souvisí se zájmy příslušníků jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Vzájemná podmíněnost uvedených hledisek (která je dána již tím, že výrobní vztahy vždy tvoří určitý jednotný celek a jen ve své souvislosti s ostatními sférami společnosti vystupuje do popředí ta či ona stránka) si vyžaduje úzkou součinnost mezi teoretickým zachycením toho, co je ekonomicky měřitelné, teoretickým rozpracováním otázek politické aktivity pracujících a teoretickým řešením problematiky zájmů, tedy mimo jiné i úzkou spoluprací mezi politickou ekonomikou a marxisticko-leninskou sociologií [Zaslavskaja—Ryfkina 1986].

Sociálně ekonomické skupiny jsou výrobními vztahy na konkrétně historicky určeném stupni svého vývoje nejen vytvářeny a určovány, ale samy také svojí pracovní i mimopracovní činností zabezpečují jejich fungování a rozvíjení, po případě je i deformují. Svým postavením ve výrobních vztazích se jednotlivé sociálně ekonomické skupiny mimo jiné odlišují i tím, že:

1. mají různou zodpovědnost za jejich fungování a vývoj, různě mohou ovlivňovat možnosti společenského uplatnění výsledků své vlastní práce a práce jiných sociálně ekonomických skupin;
2. jejich příslušníci mají různé možnosti zneužívání svého postavení ve společenské dělbě práce, podílu na realizaci výrobních vztahů;
3. různým způsobem se do jejich postavení promítají důsledky případného zneužívání místa ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin;
4. mají různou možnost podílet se na překonávání různých forem zneužívání místa ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin.

Uvedená hlediska odlišnosti jednotlivých sociálně ekonomických skupin je možné poměrně přesně vyjádřit kategoriálními prostředky politické ekonomie socialismu. Na základě toho je pak možné konkretizovat vymezení objektivní determinovanosti vedoucí úlohy dělnické třídy za socialismu (která je svým postavením ve výrobních vztazích nejdůsledněji zainteresována na řešení a dořešení všech úkolů socialistické výstavby, protože její příslušníci mají nejmenší možnost zneužívat své postavení ve společenské dělbě práce a současně se do jejich postavení svými důsledky nejvíce negativně promítá zneužívání postavení ve společenské dělbě práce některými příslušníky jednotlivých sociálně ekonomických skupin) i objektivní determinovanosti utváření jejího svazku s ostatními pracujícími. Otázka svazku je přitom zvlášť významná. Při jejím řešení je třeba vycházet nejen z porovnání možností zneužívání postavení ve společenské dělbě práce u příslušníků různých sociálně ekonomických skupin a dopadů tohoto zneužívání, ale i z toho, že na současném stupni rozvoje socialistické společnosti, na současném stupni její vyzrálosti, se rozpory vyplývající z různého postavení jednotlivých sociálně ekonomických skupin ve výrobních vztazích přenášejí především do vnitřních rozporů v rámci těchto sociálně ekonomických skupin. Význam případných rozporů mezi sociálně ekonomickými skupinami při objasnění hybných sil a bariér rozvoje společnosti ustupuje do pozadí (žádná sociálně ekonomická skupina nemá již privilegované postavení, žádná sociálně ekonomická skupina nemůže jako celek zneužívat svého

specifického postavení ve společenské dělbě práce, ve výrobních vztazích a při realizaci těchto vztahů), do popředí však vystupuje problematika rozporů uvnitř jednotlivých sociálně ekonomických skupin. Jde konkrétně o rozpory na jedné straně mezi těmi, kteří mají (objektivně podmíněný) zájem na plném uplatnění svých schopností, výsledků své práce, na rozvinutí zprostředkování podmiňujících produktivní charakter jejich práce v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu, na rozvoji celého systému výrobních vztahů, jejichž základem je společenské vlastnictví, a tudíž i na příslušném postavení v rozdělování, a na druhé straně těmi, jimž nerozvinutost zprostředkování podmiňujících produktivní charakter jejich práce v materiálním a sociálně ekonomickém smyslu vyhovuje, protože je spojena s omezenou možností hodnotit reálný přínos jejich práce, zastírá bezprostřední projevy neadekvátního přínosu, dává prostor pro zneužívání postavení ve společenské dělbě práce a poskytuje nežádoucí zvýhodnění vyplývající z narušení vztahů rozdělování podle práce. To se týká zvláště příslušníků těch sociálně ekonomických skupin, jejichž práce zaujímá ve společenské dělbě práce významné místo. I tyto rozpory uvnitř sociálně ekonomických skupin jsou dány výrobní vztahovou určitostí sociálně ekonomických skupin, i když jsou zprostředkovány subjektivními předpoklady příslušníků těchto sociálně ekonomických skupin pro výkon příslušné pracovní činnosti. Mimo jiné právě skutečnost, že rozpory mezi výrobními silami a socialistickými výrobními vztahy se přenášejí do těchto rozporů, které mají jak objektivní determinovanost, danou výrobní vztahovou určitostí jednotlivých sociálně ekonomických skupin, tak i své subjektivní příčiny (resp. jsou projevem diferencovaných subjektivních předpokladů jednotlivých příslušníků daných sociálně ekonomických skupin pro výkon pracovní činnosti), si vyžaduje těsnější spolupráci mezi politickou ekonomikou socialismu a marxisticko-leninskou sociologií. Chtěli jsme v našem příspěvku dát některé náměty, které mohou sloužit jako podněty pro teoretickou diskusi i jako inspirace při sociologických zkoumáních. Vyžadují přirozeně další rozpracování jednak v rovině kategoriálního aparátu politické ekonomie socialismu, jednak při operacionalizaci jeho aplikace k zachycení výrobní vztahové určitosti sociálně ekonomických skupin v marxisticko-leninské sociologii.

Literatura

- Gorbačov, M.: *Tvůrčí aktivita lidu*. Praha, Svoboda 1985.
 Kulikov, V.: *Protivorečija socializma kak istočnik jeho razvitija*. Voprosy ekonomiki 1986, č. 1.
 Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955.
 Marx, K.: *Kapitál*. I. díl. Praha, SNPL 1954.
 Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR 1978. I. a II. díl. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
 O přestavbě a kádrové politice strany. Rudé právo 28. 1. 1987.
 Program urychlení sociálně ekonomického rozvoje. Politická ekonomie 1986, č. 2.
 Pudlák, J.: *Kategorie produktivní práce v politické ekonomii*. Praha, Academia 1985.
 Rukopisy „Grundrisse“. II. díl. Praha, Svoboda 1972.
 Rutkevič, M.: *O socialnych protivorečijach socializma*. Filosofskie nauki 1986, č. 5.
 Sbliženije rabočego klassa i inženěrno-techničeskoj inteligencii socialističeskich stran. Praha, ČSAV 1985.
 Valenčík, R.: *Analýza sociálně třídní struktury socialismu*. Politická ekonomie 1987, č. 3.
 Valenčík, R.: *Sociálně třídní struktura v kategoriích politické ekonomie*. Politická ekonomie 1987, č. 9.
 Zaslavskaja, T. — Ryfkina, R.: *Čto takoe ekonomičeskaja sociologia*. Nauka i žizň 1986, č. 9.
 Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.
 XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Р. Валенчик: Политико-экономические истоки марксистско-ленинской социологии

Ленинское определение классов ориентирует на изучение определенности положения больших групп людей в системе производственных отношений. При применении к условиям развития социалистического общества напрашивается его развитие в рамках категориального аппарата политической экономии социализма, что, помимо прочего, позволяет установить также определенность положения отдельных социально-экономических групп в системе производственных отношений; эти группы создают внутри-классовую структуру или межклассовые слои. В статье рассматриваются некоторые возможности применения категориального аппарата политической экономии социализма при разработке вышеуказанных вопросов. Статья исходит из эволюционного понимания производственных отношений, их определяющей роли как общественного базиса и из проблематики их осуществления при посредстве деятельности людей. Производственные отношения рассматриваются с этой точки зрения как отношения обмена деятельностью и различаются два способа их реализации — при обмене и в рамках кооперации, что имеет большое значение для определения места управленческого труда в общественном разделении труда. Одновременно с этим подчеркивается значение анализа опосредствований, которые являются условием для того, чтобы разнообразнейшие виды конкретного труда стали производительными как в материальном, так и в социально-экономическом смысле. На основе этого конкретизируются отдельные признаки принадлежности к классу, или же социально-экономической группе, содержащиеся в ленинском определении классов. Это позволяет использовать категориальный аппарат политической экономии для анализа конкретно-исторических направлений развития социалистических производственных отношений, движущих сил этого развития, возможных искажений социалистических производственных отношений, встающих в связи с этим противоречий, путей их преодоления и барьеров, возникающих в этом процессе. Таким образом задуманные теоретические исходные точки вдохновляют марксистско-ленинские социологические исследования.

Summary

R. Valenčík: Political Economy Inspirations for Marxist Sociology

Lenin's definition of classes is aimed at the examination of the production-relational determination of large groups of people. When applied to the developmental conditions of the socialist society, it can be unfolded within the framework of the categorial apparatus of socialist political economy which, among other things, makes it possible to define the production-relational determination of individual socio-economic groups forming the intraclass structure or interclass strata. The paper points to some possibilities of applying the categorial apparatus of socialist political economy in this context. It proceeds from the developmental conception of production relations, their decisive role as a social basis, and problems of their implementation through the activities of people. From this point of view, production relations are conceived as relations connected with the exchange of activities, and two ways of their implementation are distinguished — in exchange and within the framework of cooperation, which is of importance in delimiting the position of managerial work in the social division of labour. Stress is simultaneously laid on the significance of the analysis of mediation, conditioning most various kinds of concrete work to become productive in both the material and socio-economic sense. Individual characteristics of the appurtenance to a class or to a socio-economic group, contained in Lenin's definition of classes, are concretized on this basis. This makes it possible to apply the categorial apparatus of political economy in analyzing the concrete historical trends of the development of socialist production relations, the motive powers of this development, contingent deformations of socialist production relations, contradictions arising therefrom, ways of their overcoming, as well as barriers emerging in this process. The theoretico-methodological starting points conceived in this way are an inspiration to Marxist-Leninist sociological research.

Význam zkoumání sociálních podmínek vědecké tvorby je dán významem vědy v současné etapě vývoje socialistické společnosti. Vědecký rozvoj je imanentní složkou rozvoje socialistické společnosti. Jestliže má stále své skryté rezervy, je nutno hledat jejich příčiny a cesty k odstranění. Nejde přitom samozřejmě pouze o počet vědeckých institucí a jejich pracovníků, počet publikací vydávaných těmito institucemi, zvyšování nákladů na vědu apod., ale především o rozvíjení adekvátního obsahu vědeckých poznatků. Rozhodující úlohu v tomto procesu sehrávají potřeby, zájmy a společenské vztahy subjektů vědecké činnosti — jednotlivých vědců a vědeckých kolektivů. To je oblast, jejímuž zkoumání musí marxisticko-leninská sociologie věnovat větší pozornost. V této souvislosti je však bohužel nutno konstatovat, že dosud příliš nepokročila od obecných poukazů na význam vědy v socialistické společnosti a společenskou podmíněnost vědecké činnosti, danou především vztahem společenského bytí a společenského vědomí — při kritériu praxe na straně jedné a zkoumání rozvoje vědeckého potenciálu, realizovaného v rámci vědy o vědě (G. M. Dobrov a další), na straně druhé. To ovšem neznamená, že se neobjevuje úsilí o překonání tohoto stavu (např. sborník sovětských sociologů o sociologii vědy v SSSR, některé stati v časopisech Sociologičeskije issledovanija, Sociologičeski problemy apod.).

Marxistický přístup k problematice sociální podmíněnosti vědecké tvorby formuloval v nejucelenější podobě v polovině sedmdesátých let Niko Jachiel v knize *Sociologie vědy*, v níž poukazuje na to, že „společenská podmíněnost vědecké činnosti, stupeň a formy vlivu společenského systému na formování a rozvoj vědy, vliv vědy na sociální organismus (přijetí vědeckých poznatků společností a jejich využití) — to jsou jedny z hlavních aspektů výzkumu, k němuž je povolána sociologie vědy. Otázka vytvoření nezbytných sociálních předpokladů pro rozvíjení vědecké činnosti, pro maximální a urychlené uplatňování výsledků vědy při budování rozvinuté socialistické společnosti, se stala jednou z kardinálních otázek současnosti. Z tohoto aspektu jsou sociologické výzkumy prováděny za účelem vypracování a realizace vědecky zdůvodněné politiky v oblasti vědy“ [Jachiel 1977 : 158].

Za klíčové lze považovat zejména Jachielovo vymezení předmětu sociologie vědy, jímž je „systém společenských vztahů ve vědě a mezi vědou a společností“ [Jachiel 1977 : 146], přičemž „sociologické výzkumy vědy — to nejsou jakékoli sociální výzkumy různých společenských vztahů ve vědě či vztahů mezi vědou a společností; jsou to výzkumy společenských vztahů jako systému, výzkumy jejich zákonité vzájemné vazby... Ve spektru vědeckých disciplín zkoumajících společenské vztahy ve vědecké činnosti není druhé takové disciplíny, jež by zkoumala společenské vztahy jako celistvý systém a jejich zákonitou vazbu. Tvrzení, že sociologické poznání vědy se zabývá ekonomickými, ideově politickými, morálními, sociálně psychologickými a dalšími společenskými vztahy nikoli izolovaně, nikoli relativně samostatně, ale v jejich zákonité vazbě, má principiální význam... sociologické poznání v daném případě figu-

ruje jako syntetizující, zahrnující a sjednocující v určitém směru poznatky jiných věd o společenských vztazích“ [Jachiel 1977 : 150–151].

I pro charakteristiku marxistické sociologie v této oblasti platí do značné míry slova Niko Jachiela: teprve dodatečně reaguje na problémy vytyčené buržoazní sociologií. Nebude proto od věci podat určitý přehled o základních přístupech ke zkoumání sociální podmíněnosti vědecké tvorby, jak se uplatňují v nemarxistické sociologii.

Stručná charakteristika základních přístupů ke zkoumání sociální podmíněnosti vědecké tvorby

Tradici současných nemarxistických výzkumů sociální podmíněnosti vědecké tvorby lze sledovat na vývojové linii vymezené především jmény Maxe Schelera a Karla Mannheima, Roberta Kinga Mertona a Thomase Samuela Kuhna.

Max Scheler a Karl Mannheim, jakožto zakladatelé sociologie vědění, jež se soustřeďovala na to, jak společnost vcelku působí na produkci specializovaného vědění (takového, jako je estetika, filozofické systémy a morálka, náboženské učení a politické principy), stáli u počátku vyčlenění obsahu přírodovědního poznání ze spektra zájmů sociologického výzkumu, protože bylo pokládáno za nezávislé na společenských podmínkách. Společenské vlivy, zejména ideologie a politika, působí ve smyslu této koncepce negativně na exaktnost přírodovědeckého poznání a jeho rozvoj má snižovat vliv těchto faktorů (stejně tak náboženství). Zhruba od té doby je ve většině nemarxistických prací (ale často i v běžné praxi) pojem vědy chápán především ve smyslu přírodovědy.

Robert King Merton, který se zabýval nejrůznějšími oblastmi společenského života, neponechal bez povšimnutí ani oblast poznávacích aktivit. Jako velký znalec evropské sociologie podrobil analýze i rozvíjející se sociologii vědění, kterou bylo možno charakterizovat značnou názorovou roztržičností; navíc se postupně rozvíjela i americká verze této disciplíny. Podle Mertona „obě tyto oblasti lze považovat za varianty takového výzkumného směru, který se zabývá vzájemnými vztahy mezi sociální strukturou a komunikací“ [Merton 1982 : 477].

Postupem času se z americké verze vyvinula sociologie hromadných sdělovacích prostředků a propagandy, zatímco tradiční „evropská“ sociologie vědění se v rámci svého širokého předmětu začala výrazněji soustřeďovat na běžné vědění, protože „pouze omezený okruh lidí je povolán k teoretizování, k tomu zabývat se idejemi, formulovat světový názor, ale každý člen společnosti se tak či onak na vědění podílí. Jinak řečeno: málokterí se zabývají teoretickou interpretací světa, ale všichni ve světě žijí“ [Berger–Luckmann 1980 : 16].

Spekulativní charakter zkoumání sociologie vědění však Mertona neuspokojoval, a proto se vydal vlastní cestou. Profesor Jagellonské univerzity v Krakově Piotr Sztompka k tomu říká, že „pozitivistická orientace R. K. Mertona určila jeho přechod od filozofické reflexe společenského poznání k pozitivistické sociologii vědy“ [Sztompka 1985 : 47]. Sociologický výzkum se podle Mertona měl zabývat vnějšími charakteristikami vědecké činnosti (ve smyslu sociologie povolání) a výzkum vývoje vědeckých poznatků přenechat historii vědy.

Tímto směrem postupovali i Mertonovi následovníci, kteří se soustředili například na zkoumání sociálního původu vědců, souvislost vědecké přípravy a vědecké kariéry (z jakých vysokých škol se rekrutují nejúspěšnější vědci), názory veřejnosti na vědce apod. [Sociology 1963 : 153–196].⁴⁾ Výzkum se soustřeďoval na takové charakteristiky rozvoje vědy, jako je počet a struktura

vědeckých kádrů, počet vědeckých publikací, formy komunikace ve vědě apod.²⁾ Takto pojatému rozvoji vědy by měly podle Mertona napomáhat především normy vědecké činnosti, čili „étos“ vědy: *univerzalismus*, tzn. přizpůsobení se principu objektivní poznání a osvobození se od osobních aspektů, *komunismus*, tzn. vztah k vědeckému poznání jakožto souhrnnému produktu vědeckého společenství; *nezainteresovanost*, tzn. nezištný vztah k vědě a *organizační skepticismus*, tzn. schopnost a snaha soustavně přehodnocovat vědecké teze [Merton 1982 : 581—589]. Podle pojetí Mertona a jeho stoupenců „musí být zájmy sociologie spjaty nikoli s reálným kognitivním obsahem vědeckého poznání, ale se zformovaným poznáním jako takovým a s těmi sociálními podmínkami, jejichž přítomnost umožňuje dosažení objektivních poznatků“ [Mulkay 1983 : 40]. V tomto smyslu je institucionálním cílem vědy rozšiřování hodnověrných poznatků. Objektivní poznání je ovšem chápáno vzhledem k novopozitivistickým pozicím autorů jako experimentálně ověřitelné a logicky zdůvodnitelné.

V protikladu k mertonovskému pojetí sociologického výzkumu vědy se sociologové tvořící v duchu kuhnovského přístupu zaměřují především na sociální podmíněnost obsahových přeměn vědeckého poznání. Impulsem pro jejich výzkumy byla v roce 1962 vydaná kniha tehdy čtyřicetiletého amerického historika vědy Thomase Samuela Kuhna *Struktura vědeckých revolucí*. Od té doby byla provedena celá řada kritických analýz této práce (včetně marxistických) a její základní principy jsou dnes dobře známy nejen v kapitalistických, ale i v socialistických zemích.³⁾ Z hlediska tématu této stati jsou důležité zejména Kuhnovy pojmy *paradigma*, jakožto souhrn autoritativních představ určité disciplíny, uznávaný v určité historické etapě jejího vývoje,⁴⁾ a *vědecké společenství*, jakožto subjekt vědecké činnosti, jehož fungování je těsně spjata s fungováním paradigmatu, neboť „právě přijetí paradigmatu někdy přemění skupinu, která se předtím věnovala studiu přírody jenom ze zájmu, na povolání, nebo alespoň vědeckou disciplínu“ [Kuhn 1982 : 58]. Tyto pojmy jsou významné vzhledem k výzkumům zabývajícím se sociálními podmínkami vzniku vědeckých publikací i jejich využívání, protože „společenství tohoto typu jsou základními strukturami, jejichž členové... budují a *posvěcují* vědecké pozná-

(1) O těchto tendencích empirické sociologie vědy jugoslávský sociolog Vojin Milić soudí, že „se více zajímala o to, co si lidé myslí o vědě, než jak ji znají, nebo o to, jakého věhlasu požívají vědci ve veřejném mínění než nakolik jsou lidé informováni o jejich práci a vztazích v organizaci vědy“ [Milić 1980 : 221].

(2) Mezi výsledky scientometrických výzkumů tohoto typu patří například formulace zákonitosti exponenciálního růstu vědeckého poznání D. J. de Solla Price [Sociology 1963 : 516—524], potvrzující v podstatě myšlenku Bedřicha Engelse [Marx—Engels 1966 : 327]. Zasluhou téhož autora byl znovu nastolen a rozšířen pojem „neviditelných univerzit“, který v návaznosti na další rozpracování (např. Dianou Craneovou v knize *Invisible Colleges. Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*, vydanou v Chicagu v roce 1972) výrazně ovlivnil všechny výzkumy vědecké komunikace, včetně informatiky v době kdy byla považována za teorii vědeckých informací (např. v pracích sovětských autorů Michajlova, Černého, Giljarevského a na ně navazujících autorů ze socialistických zemí), a nikoli za „teorii algoritmů“ [Proč 1987 : 6].

(3) Překlad uvedeného díla vyšel například v ruštině a slovenštině (v bratislavském nakladatelství Pravda v roce 1982 s předmluvou Jozefa Vicenika, v též nakladatelství vyšel v roce 1981 sborník *Metodologické problémy vývinu vědeckých teorií*). Ústav filozofie a sociologie Polské akademie věd vydal v roce 1980 v nakladatelství Ossolineum kritickou analýzu koncepcí T. S. Kuhna a S. E. Toulmina *Relatywistyczna wizja nauki* od Aliny Motycké apod.

(4) Pojem paradigmatu je zde používán v jeho nejrozšířenějším významu, i když jeho interpretaci a významu je poměrně mnoho a zdá se, že rozbor „dějin“ tohoto pojmu by vydal na samostatnou stať, ne-li rozsáhlejší práci. Sám Kuhn v dodatku ke své práci z roku 1969 reagoval na některé kritické ohlasy a nejasnosti okolo tohoto pojmu.

ni“ [Kuhn 1982 : 244]; svou roli v tomto procesu sehrává i soulad s paradigma-tem dané skupiny.

Základní rozdíl mezi koncepcí R. K. Mertona a T. S. Kuhna spočívá v přesu-
nu zájmu z vnějších faktorů rozvoje vědy ke zkoumání vlivu sociálního
prostředí na její obsahové změny. Stručně a výstižně to charakterizují S. R.
Mikulinskij a N. N. Markovová: „Podle Kuhna se věda nevyvíjí prostřed-
nictvím shromažďování nových vědeckých poznatků, ale prostřednictvím perio-
dicky se opakující podstatné transformace a střídání hlavních představ, tedy
prostřednictvím periodicky probíhajících vědeckých revolucí“ [Metodologické
1981 : 181].

Kuhnovy myšlenky jsou rozvíjeny na bázi v zásadě správného požadavku,
podle něhož „zkoumání vědecké činnosti je nutno provádět diferencovaně, podle
problémových oblastí, specializací a každopádně podle disciplín. Pouze za
předpokladu prozkoumání specifik disciplín a rozdílů mezi nimi lze vystihnout
reálnou vazbu nových poznatků na sociální podmínky jejich zrodu. Touto ces-
tou se pokusila jít tzv. *nová (kognitivní) sociologie vědy*, jejíž principy byly
zformulovány evropskými sociology na konferenci v Londýně v roce 1972“
[Sociologija 1982 : 50]. Vedle termínu kognitivní sociologie bývá pro označení
směru, reprezentovaného takovými autory, jako například Michael Mulkay,
Karin Knorr-Cetina, Harry Collins, David Bloor, Michael King a další, použi-
váno rovněž označení *interpretační sociologie vědy*, v jejímž rámci jsou vědecké
poznatky chápány jako „produkt kultury, jehož význam závisí na tom, jak je
interpretován vědci, a proto se mění v různých intelektuálních kontextech“
[Jachiel 1985 : 65]. Základní princip tohoto relativistického přístupu vyjadřuje
jeho čelný představitel, anglický sociolog Michael Mulkay: „... aby se stala
věda funkcí, musí být v souladu s požadavkem sociálního kontextu uplatnění
v praxi zcela nově interpretována. Není snad třeba zdůrazňovat, že praktické
využití poskytuje objektivní kritérium univerzální platnosti vědeckých poznat-
ků. Spíše jde o to, že názory na kognitivní adekvátnost se mění podle sociálního
kontextu“ [Wissenssoziologie 1980 : 63]. K nejvýraznějším rysům postpozitivis-
tického přístupu ke zkoumání sociální podmíněnosti vědecké tvorby patří ústup
od dříve dominantní představy o nezávislosti přírodovědeckého výzkumu na
společenských faktorech; tento posun ovšem nepřekročil zenit koncepce sociál-
ního konstruování reality, v jejímž rámci „od poloviny sedmdesátých let začíná
obroda sociologie vědění, návrat k otázkám formulovaným klasiky této disci-
plíny, avšak z jiných pozic, v návaznosti na novou empirickou bázi, která by
umožnila adresovat tyto otázky i k poznatkům přírodních věd“ [Knorr—Cetina
—Mulkay 1985 : 71]. Dokladem toho jsou četné empirické výzkumy, provedené
výše uvedenými (ale i dalšími) anglickými a americkými sociology zaměřenými
na výzkum sociálních vlivů na vědeckou tvorbu v oblasti matematiky, fyziky,
astronomie a dalších přírodních věd (o některých bude řeč později). I v tomto
ohledu byl velkým inspiračním vzorem Thomas Samuel Kuhn, který dříve než
napsal své klíčové dílo *Struktura vědeckých revolucí*, věnoval pozornost speci-
álním souvislostem vzniku Koperníkovy teorie (polský překlad pod názvem *Prze-
wrót kopernikański* vydalo Państwowe Wydawnictwo Naukowe v roce 1966).

Jeden z nejvýznamnějších současných marxistických sociologů zabývajících
se zkoumáním vědy, předseda bulharské sociologické asociace Niko Jachiel,
podrobně zhodnotil význam interpretační sociologie vědy, tohoto zatím nejno-
vějšího přístupu ke zkoumání sociální podmíněnosti vědecké tvorby: „Vznik
interpretační sociologie vědy nesporně znamená určitý krok vpřed ve srovnání
s normativním programem R. Mertona. Především skoncovala s mýtem o zvláš-
ním epistemologickém statusu vědeckého poznání, jeho principiální odlišnosti
od jiných produktů lidské činnosti a kultury ... překonala představy o univer-

zálním systému norem regulujících chování vědeckých pracovníků (Mertonova škola) a odkryla perspektivu zkoumání těch reálných podmínek, v nichž se uskutečňuje produkce poznatků... demonstrovala souvislost mezi obsahem vědeckého poznání a konkrétními sociálními formami jeho vzniku; díky tomu se předmětem sociologického výzkumu staly nejen vztahy mezi lidmi, ale i mezi idejemi, které tito lidé uznávají či zavrhuji. To vše umožnilo interpretační sociologii vědy výrazně postoupit v chápání sociálních procesů zajišťujících produkci a využití vědeckých poznatků... Současně se projevila omezenost buržoazní sociologie... neschopnost překonat rámec sociologického redukcionismu, tj. názoru, podle něhož vědecké poznání není výsledkem ničeho jiného než sociální součinnost vědců, interpretací postupů střetávání protikladných zájmů“ [Jachiel 1985 : 73].

Rozvoj interpretační sociologie vědy ovšem neznamená, že by tím byly nahrazeny, resp. vystřídány dosavadní přístupy nemarxistického sociologického myšlení ke zkoumání vědy. Podle názoru anglického sociologa Richarda Whitleye, tajemníka komitétu sociologie vědy Mezinárodní sociologické asociace, nadále „zůstává sociologie vědy rozdělena na tři hlavní oblasti, mezi nimiž přetrvává vzájemná izolace: a) výzkum fungování současné vědy jako sociální instituce (včetně norem, sociální struktury, modelů formování a přeměn skupiny atd.); b) výzkum vědeckého rozvoje a řízení vědeckého výzkumu jako pomocný prostředek formování a realizace státní i soukromé vědecké politiky (včetně výzkumu nových specializací orientovaných na uspokojování politických cílů, rozdělování prostředků, na ukazatele rozvoje vědy, výchovy, kvalifikace, zaměstnanosti a efektivnosti práce vědců); c) výzkum intelektuální změny, zahrnující i sociální konstrukci vědeckého poznání (včetně konkrétních výzkumů způsobu, jakým se sociální faktory projevují v hodnocení a strategii vědců, výzkumů vědeckých kontroverzí, ale i toho, jak vědci dosahují prostřednictvím vzájemné komunikace poznávacího souladu, jakož i výzkumů vztahu sociální aktivity a vědeckých cílů, výzkumu vědeckých diskusí apod.)“ [Whitley 1985 : 99].

Některé problémy, na něž se soustřeďují nemarxistické výzkumy sociálních podmínek vědecké tvorby

V následující části, jejímž cílem je uvést příklady výše uvedených přístupů, vybírám ze širokého spektra problémů, spadajících do Jachielova vymezení předmětu sociologie vědy, zejména ty práce, jež se zabývají společenskými vztahy provázejícími vznik a prezentaci vědeckého díla.

V intencích tradiční sociologie vědění postupují francouzský sociolog Gérard Namer a polský autor Piotr Buczkowski, i když ten tvrdí, že koncipuje marxistickou variantu této disciplíny.

Základním předpokladem vědecké tvorby je vytvoření podmínek pro tuto tvorbu, tedy v podstatě existence vědeckého společenství. Podle Gérarda Namera „existence vědeckého společenství závisí na právních předpokladech... učení určitého obsahu může být zakázáno nebo tolerováno, aniž by bylo institucionalizováno... První determinace celou společností se tedy projevuje v možnosti privátní existence takové skupiny. Další rozpracování a rozšiřování vědního oboru je pak stimulováno či brzděno poskytováním či neposkytováním finančních prostředků, možností přístupu k masovým médiím a šancí prezentovat výsledky v odpovídajících institucích“ [Wissenssoziologie 1980 : 194–195]. Piotr Buczkowski poukazuje na to, že „na počátku společenského poznávacího procesu je situace, v níž vystupují skupiny badatelů akceptujících různé systémy hodnot (odlišujících se preferencemi hlavními i vedlejšími), vymezujících

různé filozofické koncepce. Každá z těchto koncepcí současně vyznačuje určité třídy individuálního řešení, z nichž teprve badatelé vybírají takové, jež se opírá o jejich individuální soustavu hodnot a zároveň splňuje požadavky zvoleného výzkumného postupu. Většina badatelů je členy určité vědecké skupiny, v níž nepanují pouze meritorní kritéria při hodnocení dané teoretické propozice (např. komunikovatelnost, kontrolovatelnost atd.). Jsou to jistě kritéria, která se berou v úvahu při hodnocení teorie, ovšem jejich úloha je spíše druhořadá. Základním kritériem rozhodujícím o akceptování určité koncepce, je shoda s paradigmatem reprezentovaným leadry, tedy těmi vědci, v jejichž rukou jsou prostředky tvorby a šíření poznatků. Tím, že disponují těmito prostředky, mají reálnou možnost odmítnout, diskvalifikovat či zamlčet koncepci, jež neodpovídá jimi akceptovanému paradigmatu. Základním cílem těch, kdo disponují prostředky pro tvorbu poznatků, není realizace poznávacích cílů, nýbrž rozšiřování okruhu přívrženců vlastního paradigmatu. Kromě obtíží spojených s publikací a rozšířením výsledků výzkumu, se badatel setkává s bariérami při využívání potřebné aparatury, účasti na konferencích apod.“ [Buczkowski 1980 : 31–32].

Namerovy úvahy mohou být inspirativní při hledání a posuzování takových směrů výzkumu, jež jsou pro společnost potřebné. Nejde o to určité výzkumy zakazovat (zkušenosti s různými „pavědami“ už máme za sebou), ale také ne o to, aby se rozvíjel výzkum, který uspokojuje autory, ale nikoho jiného. Jde tedy o obecný problém souladu osobních, skupinových a společenských zájmů, který prosvitá i z úvah Buczkowského.

Problematika prezentace výsledků vědecké práce bezprostředně navazuje na problém realizace vlastního tvůrčího postupu. V návaznosti na Mertonovu koncepci sociologického výzkumu vědy se rozvíjela četná teoretická i empirická zkoumání vědecké komunikace, zahrnující jak vědecké knihy a časopisy, tak „neviditelné univerzity“. Publikaci ve vědeckém časopise lze považovat za druhý „úspěšný krok“ v procesu vědecké tvorby. Byla-li práce uznána v bezprostředním vědeckém kolektivu a může-li „jít ven z ústavu“, znamená její otištění současně i uznání v širším vědeckém společenství – i když, jak tvrdí Jerome Ravetz, sám fakt časopisecké publikace ještě neznamená, že její obsah je všeobecně přijat. Zveřejněná práce se však stává dostupnou veškerému zájmu zainteresovanému publiku a proces posuzování náročnější. Badatelé se přitom táží, zda a nakolik jim publikovaná práce pomáhá při řešení jejich problémů. Odpověď je zřejmě většinou negativní, protože obrovská většina publikovaných prací není nikdy – nebo jen zřídka – citována dalšími autory. Nicméně slabé práce nejsou zpravidla veřejně odmítány, prostě se ignorují. Poměrně nevelká část nových prací se stává předmětem zájmu; tento zájem je pak většinou ovšem velmi intenzivní. Ani v tomto případě však nemusí docházet k úplné shodě mezi autorem a uživatelem – každý z nich může za podstatné považovat jiné elementy sdělení. Vědecký poznatek, oddělený od původního kontextu, bývá interpretován nejrozličnějším způsobem, a to i v rámci jedné výzkumné oblasti [Ravetz 1972 : 181–208].

Úvahy amerického historika a filozofa vědy, žijícího v Anglii, jež odpovídají výše uvedenému pojetí interpretační sociologie vědy, se týkají velmi frekventované výzkumné oblasti vědecké komunikace – využití publikovaných prací. V této souvislosti existuje řada vysvětlení – od poukazu na „informační explozi“ a nemožnost obsáhnout všechny publikované práce v určitém, byť užce specializovaném oboru, přes špatné fungování vědeckoinformačních institucí, poukazy na slabou kvalitu publikovaných prací, až k negativním postojům vůči četbě jako způsobu vědecké komunikace. Jedno z možných vysvětlení nabízí Jelena Mirskaja: „20. století přineslo významné změny do podmínek existence vědy. Uznání její užitečnosti bylo vystřídáno uvědoměním si její

výjimečné úlohy při vytváření ekonomické a politické síly národů. Státy postupně převzaly uspokojování stále rostoucích potřeb vědy, týkajících se technické základny, zabezpečení experimentů, organizace největších vědeckých kolektivů atd. Otázky priority ve vědě se spojily s otázkami státní prestiže, což dále podnítilo lavinu publikací. Shodné vzdělávací systémy, standardní experimentální vybavení, práce desítek vědců různých zemí na jedné problematice — to vše ještě více zesílilo závody v publikační činnosti: publikovat dříve, publikovat vše, co bylo uděláno, protože řešení visí ve vzduchu, ale úspěch čeká jen jednoho — toho prvního. Specifika současného stavu publikační činnosti spočívá v tom, že systém určování efektivnosti vědecké práce a adekvátně jejího financování v určité míře přeměňuje vědeckou publikaci z privilegia člověka, který objevil něco hodnotného, v povinnost vyplývající z vynaložení času nebo peněz. Proto se vědci snaží chopit se jakékoli možnosti publikovat, což je nesporně na škodu efektivnosti vědecké komunikace a hodnotě vědeckého fondu. Je zcela neoprávněné tvrdit o všech statích, že jsou psány proto, že je někdo chce číst. Vědecké časopisy v jejich dnešní formě uspokojují autory, ale ne čtenáře. Základní funkce současných časopisů se omezují:

1) na zajištění autorských nároků na prioritu (zpravidla podle data postoupení statí redakci); 2) na zvětšování vědeckého fondu“ [Sociologičeskije 1974 : 371—373]. Na základě vlastních zkušeností s citační analýzou lze na tomto místě poznamenat, že v některých společenskovědních oborech se zdá, jako by beze zbytku platilo známé heslo „publish or perish“: práce stejných autorů se stejným obsahem a někdy i stejným názvem (nebo v nevelkých modifikacích) jsou publikovány v různých časopisech či sbornících. Nebo že by měl takovýto způsob vědecké tvorby na mysli profesor teoretické fyziky na univerzitě v Bristolu John Ziman, když řekl, že „vědec je mužem pera; psaní knih je jeho povoláním“? [Ziman 1968 : 102].

To je jedna stránka věci — mluvíme o již publikovaných výsledcích vědecké tvorby. Specifickou problematikou je však samo přijímání prací k publikaci. Australský autor T. D. Wilson uvádí v jedné své práci výsledky výzkumu Diany Craneové, která srovnávala výběr statí pro uveřejnění v několika amerických časopisech a dospěla k závěru, že rozložení takových charakteristik autorů, jako je příslušnost k akademické instituci, místo obhajoby dizertace a profesionální praxe, je analogické rozložení těchto charakteristik redaktorů časopisů. Craneová ukazuje na potíže, s nimiž se — při pokusu publikovat své práce — mohou setkat autoři, jejichž akademická příslušnost se neshoduje s akademickou příslušností osob rozhodujících o publikaci; v důsledku toho nemusí nalézt užitečná práce své auditorium“ [Wilson 1981 : 16]. Je samozřejmé, že podobných faktorů může být mnohem víc, včetně těch, o nichž byla řeč výše v souvislosti s problematikou vztahů v užším vědeckém kolektivu.

V našich vědeckých časopisech, v nichž působí široké zodpovědné redakční kolektivy, takové případy sotva mohou nastat. Obecně však zřejmě platí, že nedostatečně zdůvodněné preference (včetně rozhodování podle jména, a nikoli podle obsahu) nebo naopak odmítnutí (ze stejných důvodů) mohou vést k nižší kvalitě disponibilního fondu vědeckých poznatků, v němž tištěné publikace stále ještě sehrávají rozhodující úlohu.

Problémem bezprostředně souvisejícím s publikováním vědeckých prací je problém efektivnosti vědecké publikace. Jedním z aspektů tohoto problému se zabýval výzkum anglického sociologa Harryho Collinse, který popisuje Michael Mulkay ve svém přehledu aktivit sociologie vědění v návaznosti na koncepci T. S. Kuhna. Collins zkoumal skupiny vědců zabývajících se konstrukcí laseru označovaného jako TEA-Laser (Transversely Excited Atmospheric Pres-

sure CO₂ Laser). Jednalo se o novou výzkumnou oblast v tom smyslu, že sice již byly vytvořeny různé typy laserů a obecné představy o jejich činnosti byly v dostatečné míře dostupné, ale tento specifický druh začal fungovat teprve nedávno. První zmínka o vytvoření efektivního TEA-Laseru se v literatuře objevila v roce 1970 a od té doby se početné skupiny vědců pokoušely vytvořit své vlastní varianty. Do doby Collinsova výzkumu, jehož výsledky byly publikovány v roce 1974, byly některé z nich úspěšné, jiné nikoli. Collins soustředil pozornost na předávání informací mezi těmito skupinami. K výsledkům jeho výzkumu patří zjištění, že právě ti vědci, kteří byli úspěšní při konstruování fungujícího laseru, nebyli schopni vyjádřit nezbytné poznatky tak, aby po jejich vzoru mohli postupovat i další. Dokonce v mnoha případech se o to ani nesnažili. Pokládali za vhodnější neodkrývat vše, co jim bylo známo, neboť by se tím snížily jejich možnosti konkurovat ostatním. Kromě toho se žádné skupině vědců nepodařilo reprodukovat fungující laser, když využívali pouze informace obsažené v oficiálních publikacích. Úspěch při tvorbě fungujícího laseru vždy závisel na přímých osobních kontaktech, zpravidla vícekrát opakovaných; pouze v průběhu bezprostřední součinnosti si vědci mohli předávat to skryté a neformální vědění, na němž závisel úspěch jejich práce [Mulkay 1983 : 129—131].

Výzkumy v této oblasti navazují na úvahy amerického filozofa Michaela Polanyiho, konkrétně na jeho koncepci individuálního poznání. Ta je založena na rozlišování zjevného a skrytého vědění, přičemž druhé z nich se týká především věcí, které ovládáme, ale nedokážeme to vyjádřit: umíme například plavat nebo jezdit na kole, ale neumíme dost dobře vysvětlit, jakým způsobem to děláme. Toto skryté vědění se projevuje v návycích a dovednostech, jejichž strukturu a funkce Polanyi analyzuje [Polanyi 1960 : 49—65], s tím, že „současně zkoumá algoritmy lidské činnosti, vědeckovýzkumnou nevyjímaje“ [Smirnova 1986 : 139]. Je toho názoru, že pouze získání tištěných či jinak zveřejněných, odosobněných informací, stejně jako pouhá snaha vědecky tvořit — i když ve vhodných podmínkách, avšak bez vypěstované tradice spojené s osobním předáváním poznatků — nezaručují samy o sobě vědecké úspěchy; v této souvislosti poukazuje na vývoj amerických vědeckých institucí: „Bez možnosti poskytovat mladým vědcům stáž v Evropě a bez migrace evropských vědců do Nového světa by zaoceánská věda stěží mohla vůbec kdy dosáhnout výraznějšího pokroku“ [Polanyi 1960 : 53].

Výzkumy tohoto typu implikují otázku: „Jaké informace jsou pro určitý výzkum nezbytné a jaké jsou problémy s jejich získáváním?“ Nejedná se vždy jen o neochotu autorů poskytovat vlastní poznatky (přestože i ta existuje), ale i poznatky jiné, které má určitý vědec z různých důvodů k dispozici (např. vedoucí výzkumného kolektivu má statistické údaje nebo zásadní publikaci zahraničního autora, která přišla v jediném exempláři apod.), jedná se i o problémy jazyka vědy, ale někdy spíše konkrétních vědeckých pracovníků, kteří se (i úmyslně) vyjadřují velmi nejasně atd.

Při řešení těchto otázek se otevírá prostor pro realizaci interdisciplinárních výzkumů (s psychologii, teorií vědeckých informací, lingvistikou a jinými disciplínami), které mohou přispět i ke zpřesňování vlastního předmětu marxistické sociologie vědy.

Závěr

Cílem předložené stati je na základě přehledu některých směrů a konkrétních výsledků výzkumu nemarxistické sociologie předložit náměty k dalšímu rozpracování a realizaci marxisticky zaměřených výzkumů vědy, které by odha-

lovaly reálné problémy vědecké činnosti v naší společnosti, přispěly k optimalizaci vědeckých struktur a jejich fungování a zároveň k rozvoji teorie a metodologie marxistické sociologie vědy, především výraznějším zaměřením na oblast společenských vztahů v rámci vědy i mezi vědou a společností. Jde ovšem spíše o otevírání některých výzkumných problémů, než o analýzu problémových situací a návrhy na jejich řešení.

Literatura

- Berger, P. — Luckmann, T.: *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt am Main, Fischer 1980.
- Buczkowski, P.: *Poznanie — akceptacja — upowszechnienie*. Uwagi o marksistowskiej socjologii wiedzy. *Człowiek i światopogląd* 1980, č. 11—12.
- Ignat'jev, A. A. — Mirskaja, J. Z. — Rajkova, D. D.: *Novyje tendenciji v sociologii nauki*. *Sociologičeskije issledovanija* 1985, č. 3.
- Jachiel, N.: *Sociologija nauki. Teoretičeskije i metodologičeskije problemy*. Moskva, Progress 1977.
- Jachiel, N.: *Nauka i buržuaznaja sociologičeskaja mysl'. Ot normativnoj k interpretivnoj sociologii nauki*. *Voprosy filosofii* 1985, č. 3.
- Knorr-Cetina, K. — Mukay, M.: *Emerging principles in social studies of sciences*. In: *Referativnyj žurnal. Obščestvennyje nauki za rubežom* 1985, č. 2.
- Kuhn, T. S.: *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava, Pravda 1982.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Merton, R. K.: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa, PWN 1982.
- Metodologické problémy vývinu vedeckých teórií*. Bratislava, Pravda 1981.
- Milić, V.: *Sociologija saznanija i sociologija nauke*. *Sociologija* 1980, č. 3—4.
- Mulkay, M.: *Nauka i sociologija znanija*. Moskva, Progress 1983.
- Polanyi, M.: *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago, University of Chicago Press 1960.
- Proč a nač je počítač*. *Věda a technika mládeži* 1987, č. 1.
- Rychtařík, K.: *Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí*. Praha, Socialistická akademie 1986.
- Smirnova, N. M.: *Teoretiko-poznavatel'naja koncepcija M. Polanyi*. *Voprosy filosofii* 1986, č. 2.
- Sociologičeskije problemy nauki*. Pod red. V. Ž. Kelle, S. R. Mikulinskogo. Moskva, Nauka 1974.
- Sociologija nauki v SSSR: voprosy teorii i praktiki*. Otv. red. V. Ž. Kelle, D. D. Rajkova, A. A. Zvorykin. Moskva, Institut sociologičeskich issledovanij AN SSSR 1982.
- Sociology of Science*. Ed. by B. Barber, W. Hirsch. Glencoe, Free Press 1963.
- Sztompka, P.: *R. K. Mertona konstruktywna destrukcja socjologii wiedzy*. *Kultura i społeczeństwo* 1985, č. 1.
- Whitley, R.: *Sociologijata na naukata na Zapad*. *Sociologičeski problemi* 1985, č. 6.
- Wilson, T. D.: *Sociologičeskije aspekty informatiki*. *Meždunarodnyj forum po informacii i dokumentacii* 1981, č. 2.
- Wissenssoziologie*. Hrsg. von N. Stehr, V. Meja. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft* 1980, č. 22.
- Ziman, J. M.: *Public Knowledge. An Essay Concerning the Social Dimension of Science*. Cambridge, University Press 1968.

Резюме

К. Стейскал: Социальная обусловленность научного творчества. К некоторым подходам в области социологии науки

На основе обзора важнейших направлений и некоторых конкретных достижений немарксистской социологии знания и науки в статье представлены темы к дальнейшей разработке и реализации марксистски ориентированных исследований науки, которые раскрывали бы реальные проблемы научной деятельности. Первая часть посвящена краткой характеристике основных методов изучения социальной обусловленности научного творчества. В первую очередь, характеризуется социология знания Макса Шелера и Карла Маннгейма, содействовавшая точному различению философских и естественных наук и выделению содержания естественно-научного познания из спектра интересов социологических исследований. Далее характеризуется концепция социологии науки, сформулированная Робертом Кингом Мертоном, ядром которой была система норм научной деятельности и на основе которой были осуществлены многочисленные сциентометрические исследования потенциала науки и научной коммуникации. В заключение характеризуется направление, называемое когнитивной или также интерпретационной социологией науки, развивавшееся в связи с концепцией научных революций Томаса С. Куна и характерной чертой которого является ориентация на изменения содержания научного познания под влиянием социальных условий и ударение, поставленное на разнообразных интерпретациях достижений науки в разнообразных социальных средах.

Во второй части приводятся некоторые стимулирующие результаты исследований социальных условий научного творчества в рамках научного сотрудничества, публикации в научных журналах и использования опубликованных сведений с указанием на значение прямых контактов ученых в смысле концепции явного и скрытого познания М. Поляни.

Summary

K. Stejskal: The Socially Conditioned Character of Scientific Production. On Some Approaches in the Sociology of Science

The paper makes use of a survey of the most important trends and of some concrete results of the non-Marxist sociology of knowledge and science and submits suggestions for a further elaboration of Marxist science research aimed at disclosing actual problems of scientific activity. The first part is concerned with a brief survey of basic approaches to the investigation into the socially conditioned character of scientific production. First and foremost Max Scheler's and Karl Mannheim's sociology of knowledge is characterized, which has contributed to a strict differentiation between philosophical and natural sciences and to singling out the content of natural-scientific knowledge from the spectrum of interests of sociological research.

The paper goes on to characterize the conception of the sociology of science formulated by Robert King Merton, with a system of norms of scientific activity as its core. Numerous scientometric researches into the potential of science and scientific communication have been carried out on its basis.

Eventually, light is thrown upon the trend termed cognitive or interpretative sociology of science, whose development was linked with the conception of scientific revolution elaborated by Thomas Samuel Kuhn. It predominantly deals with the content transformations of scientific knowledge under the impact of social conditions, and puts emphasis on the heterogeneous interpretation of scientific results in different social environments.

The second part introduces some inspirations in the area of the social conditions of scientific production within the framework of the scientific community, the publication in scientific journals, and the application of published findings. In this connection, reference is made to the importance of direct contacts among scientists in the sense of Michael Polanyi's conception of manifest and latent knowledge.

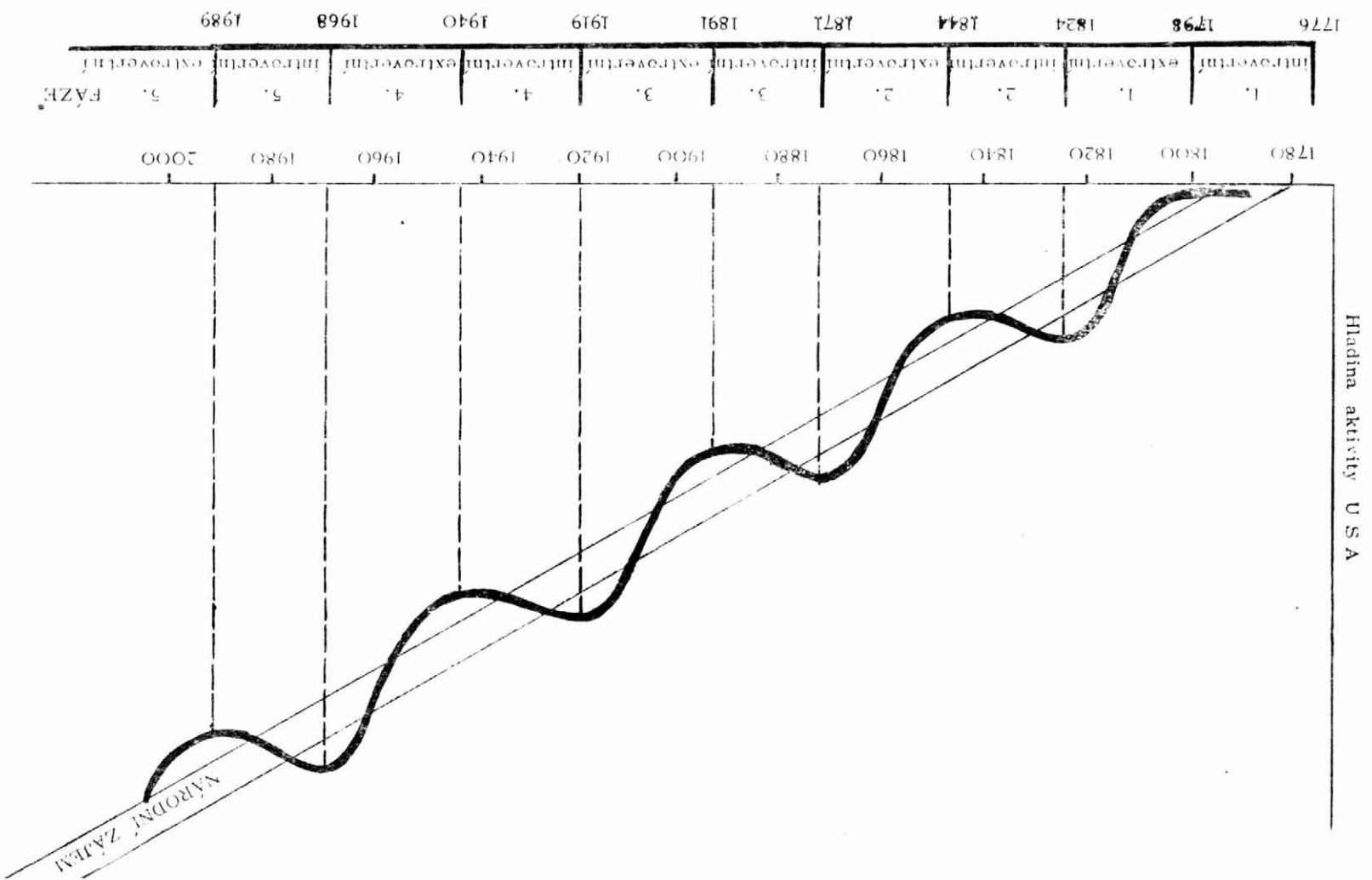
Přestože autoři nejrůznějších teorií cyklického vývoje společnosti doprovázejí zpravidla své koncepce složitými argumenty, jejich představy přitahují pozornost právě pro svoji jednoduchost. Obliba těchto teorií je dána tím, že zdánlivě nabízí místo náročné analýzy sociálních procesů jednoduchý — někdy i matematický — vzorec, který umožňuje předvídat. V současných Spojených státech, a to jak v sociologii a filozofii politiky, tak i u nejrůznějších popularizátorů, se největší přízni těší dvě cyklické teorie. Předně je to koncepce A. Schlesingera, Sr. o pravidelném střídání konzervatismu a liberalismu v amerických dějinách vždy přibližně po šestnácti letech, která předvíдалa nástup současné konzervativní vlny. Tou druhou koncepcí je teorie F. L. Klingberga o střídání nálad, které vyjadřují vztah k zahraniční politice.

F. L. Klingberg publikoval v roce 1952 stať, v níž celé americké dějiny od roku 1776 rozdělil na „čtyři introvertní fáze (průměrná délka okolo 21 let) a tři extrovertní fáze (průměrná délka okolo 27 roků)“ [Klingberg 1952 : 240]. Přitom extrovertní fázi rozumí ochotu USA zvýšit svůj vliv ekonomickým, diplomatickým a vojenským tlakem za hranice, introvertní fáze pak naopak znamená neochotu věnovat se takovéto zahraniční politice. Nálada je „pojem pokrývající lidské základní víry, postoje, loajality a sympatie — vyrůstající z celkové zkušenosti a uspořádané a ovlivněné emocemi“ [Klingberg 1983 : 7]. Ke stanovení rozsahu a charakteru jednotlivých fází použil F. L. Klingberg analýzu nástupních projevů prezidentů, zpráv prezidentů o stavu Unie, hlavních stranických programů, výsledků voleb, výdajů na válečné námořnictvo, smluv a diplomatických varování, anexí a válek. Mimo války za nezávislost a konce agrese v Indočině všechny velké války USA a anexe spadají do extrovertních fází cyklů. „Každá nová fáze nálad začíná jako ospravedlnitelná reakce na excesy předcházející fáze“ [Holmes 1985 : 75].

Současná velká popularita Klingbergovy teorie začala koncem šedesátých let, kdy se většina americké veřejnosti obrátila zády k intervenci ve Vietnamu a akademické kruhy si připomněly, že již v roce 1952 F. L. Klingberg datoval počátek poslední extrovertní fáze do roku 1940 a předpověděl, že introvertní fáze nastane „pravděpodobně někdy v šedesátých letech“ [Klingberg 1952 : 272]. Obrat dnešní zahraniční politiky USA k extrovertnímu intervencionismu očekávají přívrženci této teorie zhruba v letech 1986—1987 [Taylor 1983 : 37; Hildreth 1984 : 23], sám otec uvedené teorie očekává obrat „v polovině či na konci osmdesátých let“ [Klingberg 1983 : 2]. Graficky vyjádřeno vypadá podle Klingbergovy koncepce cyklický proud americké zahraniční politiky při růstu zaangażovanosti takto [Holmes 1985 : 76; Hildreth 1984 : 30] (viz graf s. 43).

Poválečný konsensus

Analýzy vývoje veřejného mínění po II. světové válce zpravidla začínají upozorněním, že po I. světové válce se americká veřejnost i politika vrátily k izolacionismu, zatímco po roce 1945 zůstaly věrný intervencionistickému kursu. Výzkumy ukazují, že ještě v roce 1937 na 70 % Američanů pokládalo účast USA v I. světové válce za chybu a 94 % požadovalo, aby Spojené státy „učinily

vše možné pro to, aby zůstaly stranou zahraničních válek“ [Petrovskaja 1977 : 110]. Naproti tomu po I. světové válce se pro aktivní účast v mezinárodních vztazích vyslovilo v říjnu 1945 71 % respondentů (proti 19 %), v únoru 1946 72 % (proti 22 %) a v srpnu 1947 65 % dotázaných (proti 26 %) [Gallup 1972 : 534, 566, 681]. Klingbergovo vysvětlení je jednoduché: I. světová válka spadá do poslední čtvrtiny extrovertní fáze a poválečný izolacionalismus je projevem nástupu introverze, americká účast v II. světové válce pak probíhá v první třetině extrovertní fáze, která trvala i v poválečném období. Tato interpretace však nebere v úvahu odlišnost poválečných cílů USA a růst síly Spojených států jako předpokladu prosazování těchto cílů. Navíc nebere v úvahu specifickou povahu oné „extrovertní nálady“.

Na konci II. světové války se mezi americkou veřejností těšila velké popularitě liberální idea světového státu. Tak v březnu 1945 na otázku „Myslete si, že by Spojené státy měly být členem světové organizace s policejní silou k udržení světového míru?“ kladně odpovědělo 81 % dotázaných, proti bylo pouze 11 % [Gallup 1972 : 497]. Tato představa se přenášela i na OSN. Přestože podle výzkumu z poloviny roku 1945 pouze 15 % respondentů bylo přesvědčeno, že Charta OSN bude prevencí před budoucí válkou — 27 % vyjadřovalo podmíněný souhlas s tímto pojetím Charty OSN a 36 % bylo proti —, 66 % dotázaných podle téhož výzkumu bylo pro přijetí uvedené Charty při 3 % opozice [Gallup 1972 : 516, 517]. Tato ochota účastnit se práce OSN, která je v jasném protikladu s nechutí vstoupit po I. světové válce do Společnosti národů, je přes určité výkyvy trvalým jevem v americkém poválečném veřejném mínění, a to i přes skutečnost, že velmi brzy většina veřejnosti začala dávat najevo svoji nespokojenost s prací OSN. Zhoršování mezinárodních vztahů v druhé polovině čtyřicátých let, během níž Spojené státy z bývalých protivníků — Německa, Itálie, Japonska — udělaly své spojence a z původních spojenců — SSSR a Číny — protivníky, též autoritě OSN u veřejnosti nepřidalo. Přesto je sklon hledat prostředky zvýšení pravomocí OSN silnější než hledání cest, jak OSN opustit.

Liberální vize světového státu nebyly však oproštěny od snahy získat jednostranné výhody. V srpnu 1945 pouze 14 % dotázaných bylo pro předání jaderných zbraní pod kontrolu Rady bezpečnosti OSN a 73 % se dožadovalo ponechání kontroly v USA. Obdobné závěry přináší i výzkum v říjnu téhož roku — 17 % souhlasí v předání kontroly Radě bezpečnosti, 71 % je proti. Přitom zpráva AIPO (American Institute of Public Opinion) z listopadu 1946 uvádí, že 72 % respondentů je proti zastavení výroby jaderných zbraní a zničení již vyrobených, zatímco 21 % je pro zastavení výroby a zničení zásob [Gallup 1972 : 525, 536, 613]. Buržoazní propaganda ovšem našla vnějšího viníka nenaplnění veřejností akceptovaných cílů války — Sovětský svaz. „Antisovětská a antikomunistická hysterie sloužila jako prostředek vytvoření a udržení liberálně konzervativního ‚konsensu‘ ve vztahu k zahraničněpolitickým otázkám“ [Batalov—Malašenko—Melvil 1985 : 94].

Je však nutné vidět, že buržoazní propaganda pěstovala nedůvěru k Sovětskému svazu dlouhodobě. Podle výzkumu AIPO z listopadu 1944 pouze 47 % respondentů odpovídalo kladně na otázku, zda lze věřit v poválečnou spolupráci USA a SSSR v mezinárodních vztazích [Gallup 1972 : 471]. H. Schuyler Foster uvádí následující vývoj kladných odpovědí na tuto otázku: září 1945 52 %, říjen 1945 40 %, březen 1946 34 %, červen 1946 30 %, říjen 1946 28 %, prosinec 1946 35 %, březen 1947 25 % [Schuyler Foster 1983 : 42]. Ve dvou výzkumech z roku 1946 shodně pouze 7 % dotázaných souhlasilo se sovětskou zahraniční politikou, zatímco 71 % dalo najevo svůj nesouhlas [Gallup 1972 : 567, 591]. Počet těch, kdo věřili, že se SSSR snaží stát vládnoucí mocností

světa. stoupl z května 1946, kdy tento názor zastávalo 58 % dotázaných, na 76 % v říjnu 1947 a 77 % v březnu 1948 [Gallup 1972 : 581—582, 682, 721]. Těmto představám odpovídá i skutečnost, že v březnu 1948 plných 73 % dotázaných Američanů pokládalo politiku vlády Spojených států vůči Sovětskému svazu za „příliš měkkou“ [Gallup 1972 : 721].

V atmosféře antikomunistické a antisovětské psychózy postupně získaly většinový souhlas i tři základní opatření vlády USA při formování studenovělečnické politiky: Marshallův plán, Trumanova doktrína a vytvoření NATO. Tak například v březnu 1947 schvalovalo 75 % dotázaných program „pomoci Řecku“ v rámci Trumanovy doktríny, v červenci téhož roku 57 % z těch, kdo slyšeli nebo četli o Marshallově plánu (pouze 49 % všech dotázaných), s plánem souhlasilo, v květnu 1949 67 % respondentů bylo toho názoru, že senát Kongresu má ratifikovat smlouvu o vytvoření NATO. Zároveň se již tehdy projevila důležitá tendence v americkém veřejném mínění období studené války: vládní akce nejvíce podporovali lidé s vysokoškolským vzděláním, nejméně lidé se základním vzděláním [Gallup 1972 : 636—637, 661, 815]. Přitom ovšem pouze 33 % Američanů věřilo, že řecká vláda je podporována většinou obyvatelstva a 34 % dotázaných mělo tento názor o turecké vládě [Schuyler Foster 1983 : 43].

Celkově lze říci, že druhá polovina čtyřicátých let byla ve znamení vzniku mimořádně důležitého fenoménu poválečné zahraniční politiky USA: tzv. studenovělečnického konsensu. Studenovělečnický konsensus je výraz, který bývá užíván k označení jednoty názorů americké vlády, většiny americké veřejnosti a hlavních sdělovacích prostředků na nutnost, základní cíle a prostředky „zadržování komunismu“. Z hlediska veřejného mínění je patrné, že vznik studenovělečnického konsensu byl ve znamení posunu od univerzalistických představ světového státu k partikularismu vizí „dobrých aliancí proti zlým aliancím“. Patří k tragice té doby, že si při tomto posunu agresivní partikularismus takových aliancí, jakou je NATO, pod tlakem antikomunistické propagandy zachoval v hlavách svých nositelů naivní etický náboj původního obrazu světového státu.

Korejská a Vietnamská válka

Na vlně antikomunismu začaly i Korejská a Vietnamská válka, avšak postupem času doznal vztah veřejného mínění k těmto válkám značných proměn. Ze stovek výzkumů veřejného mínění té doby vlastně pouze jeden typ dotazů umožňuje udělat si základní představu o tendencích vývoje názorů Američanů. Je to tzv. otázka o chybě, kterou po celá období obou válek kladl Gallupův ústav AIPO, byť někdy v doprovodu s určitým výkladem. Základní formulace této otázky zní: „Myslíte si, že Spojené státy udělaly chybu vstupem do Korejské (Vietnamské) války nebo ne?“ Z jedenáctkrát kladené otázky tohoto druhu v době Korejské války vyplývá, že v srpnu 1950 bylo pro válku 66 % dotázaných (19 % proti), ale již v prosinci 1950 klesl počet přívrženců války na 39 % (49 % proti). Od té doby pouze jednou, a to v posledním výzkumu v lednu 1953 po nástupu nového prezidenta, dosáhl souhlas s válkou 50 %. V pěti z devíti výzkumů po prosinci 1950 více Američanů nesouhlasilo s válkou, než ji podporovalo [Mueller 1985 : 45—47]. Z dvaceti tří výzkumů z doby Vietnamské války vyplývá, že podle prvního dotazu o chybě v srpnu 1965 61 % respondentů s válkou souhlasilo, 24 % bylo proti. Naposled dosáhl počet těch, kdo s válkou souhlasili padesáti procent v květnu 1967, od začátku února 1968 již vždy nesouhlas převyšoval souhlas, přičemž nad polovinu se vyhoupl nesouhlas v srpnu 1968 a udržel se tam až do května 1971 (61 % nesouhlasu proti 28 % souhlasu

s válkou), kdy základní soubor výzkumů končí [Mueller 1985 : 54—55]. Pro obě války shodně platí, že největší podpory agresivní válce se dostalo u lidí do třiceti let, nejmenší nad čtyřicet devět let; nejčastěji se pro válku vyslovovali vysokoškolsky vzdělaní lidé, nejméně často lidé se základním vzděláním; poměrně malé byly rozdíly v podpoře války či v odporu vůči ní u přívrženců Republikánské a Demokratické strany [Mueller 1985 : 270—275].

Velký zlom ve vztahu Američanů k Vietnamské válce v roce 1968 na první pohled potvrzuje správnost Klingbergovy křivky. Ovšem proč došlo k poklesu přívrženců Korejské války? Je samozřejmě možné namítnout, že tento pokles nebyl tak dramatický jako pokles prestiže Vietnamské války. Výrazný však nesporně byl: vždyť jen od srpna 1950 do února 1951 klesla popularita prezidenta H. Trumana ze 43 % na 26 % [Gallup 1972 : 939, 970]. „Po plné dva roky — od ledna 1951 do nástupu Eisenhowera do funkce prezidenta v lednu 1953 — měla země jak nepopulární válku, tak vysoce nepopulárního prezidenta“ [Levering 1978 : 102]. A i když ani prezident L. B. Johnson nebyl v době Vietnamské války populární, Trumanova popularita byla ještě o 10 % nižší [Mueller 1985 : 108]. Ukazuje se tak jeden ze základních metodologických nedostatků celé Klingbergovy koncepce střídání extrovertních a introvertních fází zahraniční politiky USA: liberální představa nálad jako fenoménu, který slučuje názory i jednání vlády a veřejnosti. V době Korejské i Vietnamské války však veřejnost a vláda rozhodně neměly shodný názor na další postup či řešení konfliktu.

Vysvětlení zlomů v postoji veřejnosti k uvedeným válkám nesouvisí ani tak s fázemi cyklů nálad, jako se skutečností, že v říjnu 1950 vstoupili do Korejské války čínští dobrovolníci a na konci ledna 1968 zahájila vojska Fronty národního osvobození jižního Vietnamu ofenzívu, během níž obsadila téměř sedmdesát provinčních center a dočasně dobyla město Hue a velvyslanectví USA v Saigonu. V těchto okamžicích se stalo zřejmé, že válka nebude ani krátká, ani laciná. Vždyť v červenci 1950 63 % dotázaných bylo přesvědčeno, že Korejská válka skončí během jednoho roku [Gallup 1972 : 928] a v prosinci 1965 se 50 % dotázaných Američanů domnívalo, že Vietnamská válka skončí do čtyř let [Gallup 1972 : 1982]. Tyto údaje též vysvětlují důvod většího nesouhlasu s Vietnamskou válkou než s válkou Korejskou: k nejvýraznějšímu poklesu prestiže Vietnamské války došlo tehdy, kdy trvání intervence v Indočíně i celkové ztráty překročily délku trvání války v Koreji i tehdejší souhrnné ztráty.

Výzkumy veřejného mínění ukazují, že růst odporu proti zmíněným válkám automaticky neznamenal stejně rychlý pokles antikomunistických nálad. Srovnání odpovědí na „otázku o chybě“ a na otázku o nutnosti odporu proti „komunistické intervenci“, kterou kladl NORC (National Opinion Research Center) ukazuje na růst podpory válek o 15 až 20 %, je-li v dotazu zmínka o „komunistickém nebezpečí“ [Mueller 1985 : 44]. Pozoruhodný je i nesouhlas 56 % dotázaných v květnu 1951 s Trumanovým odvoláním generála D. McArthura [Gallup 1972 : 988] z funkce velitele vojsk v Koreji poté, kdy generál dal najevo odhodlání eskalovat válku bombardováním jihu Číny a použitím atomové zbraně. V letech 1951 a 1952 též většina Američanů souhlasila s myšlenkou bombardovat jih Číny v době Korejské války; souhlas veřejného mínění obdržela i eskalace Vietnamské války při opakovaném bombardování VDR.

Charakter politických konfliktů uvnitř Spojených států v době Korejské a Vietnamské války ukazuje, že ke zlomu v postojích americké veřejnosti došlo až poté, kdy nastal rozkol v postojích vládnoucí třídy k uvedeným intervencím, kdy svůj nesouhlas s postupem vlády začali veřejně dávat najevo někteří kongresmani, vedoucí představitelé Demokratické i Republikánské strany a některé

z hlavních sdělovacích prostředků. Za vcelku oprávněný lze pokládat názor R. B. Leveringa, který tvrdí, že to, co Američané „chtěli na podzim 1952, byl anti-komunistický prezident, který by nastolil mír“ a že v době Vietnamské války velká část veřejnosti zastávala protikladné názory: „velkou touhu po míru kombinovala s neochotou akceptovat americkou porážku... či podporu prezidenta v době války spojovala s nevírou v jeho hodnověrnost“ [Levering 1978 : 103 a 128]. Tyto skutečnosti samozřejmě nikterak nesnižují velké zásluhy té části protiválečného mírového hnutí, která pochopila reálnou podstatu imperialistické agrese Spojených států v Koreji a v Indočíně. Naopak ukazují na velké potíže, s nimiž se tyto složky americké veřejnosti musejí potýkat, i na velkou odvahu, kterou ve své aktivitě nesporně prokazují.

Uvolňování mezinárodního napětí

Formulace otázek výzkumů veřejného mínění v USA bývá velice často tendenční a je poplatná oficiální antikomunistické linii zahraniční politiky. To může zpětně vyvolat snahu po jakési reinterpretaci získaných výsledků. Některé průzkumy názorů veřejnosti na přelomu padesátých a šedesátých let však ukazují, že problém názorové orientace byl přece jen hlubší. Tak například v lednu 1958 pouze 44 % Američanů odpovídalo kladně na otázku, zda by měl Západ souhlasit s redukcí počtu vojáků, když Sovětský svaz redukuje svůj počet — a 41 % bylo proti. V září 1960 jen 46 % dotázaných souhlasilo s myšlenkou odzbrojit pod pečlivou inspekci OSN v případě souhlasu SSSR a 41 % bylo proti [Gallup 1972 : 1541, 1691]. Ovšem představy o nebezpečnosti jaderného konfliktu pro existenci lidstva získávaly stále masovější podporu.

Jak uvádí R. B. Levering, „od roku 1953 do roku 1955 a opět na začátku šedesátých let většina těch, kdo měli na věc názor, věřila, že by světová válka mohla vypuknout do pěti let“ [Levering 1978 : 112]. Jak ale ukazují výzkumy z období vietnamského dobrodružství americké vlády, koncem šedesátých let docházelo k rozpadu onoho studenoválečnického konsensu, který byl koncem čtyřicátých let s takovou péčí vypěstován vládnoucími kruhy. Podle některých údajů dokonce „v polovině šedesátých let, speciálně po Karibské krizi v roce 1962, se studenoválečnická představa ruského nebezpečí značně zmenšila“ [Mueller 1985 : 40]. Diplomatické řešení Karibské krize totiž ukázalo, že s „říší zla“ lze uzavírat dohody, které směřují k upevnění míru. To je také jeden s důvodů, proč se dnes někteří američtí konzervativci obávají dohody o stažení raket středního doletu z Evropy: dopad takovéto dohody na názory americké veřejnosti by mohl vést k podlomení jednoho z opěrných sloupů pravicové konzervativní propagandy v USA.

Vztah veřejnosti k možnosti mírových dohod se Sovětským svazem se tehdy skutečně prudce vyvíjel. Podle výzkumů Gallupova ústavu se v říjnu 1954 a shodně i v únoru 1955 pouze 23 % Američanů domnívalo, že se Sovětským svazem lze žít v míru. V říjnu 1955 dosáhl počet zastánců tohoto názoru 35 % a v prosinci téhož roku — po návštěvě nejvyššího sovětského představitele v USA — dokonce 66 % dotázaných věřilo, že lze dosáhnout mírového urovnání vztahů SSSR a Západu. V prosinci 1960 zastávalo toto stanovisko 50 % dotázaných, v lednu 1962 53 % a v prosinci 1962 dokonce 63 % [Gallup 1972 : 1277, 1309, 1374, 1655, 1699, 1754 a 1799].

Výzkumy Harrisova ústavu z konce šedesátých a začátku sedmdesátých let ukazují, že události v Československu nikterak závažně neovlivnily tehdejší představu Američanů o možnosti dosažení dlouhodobých fungujících dohod o světě mezi SSSR a USA — počátkem sedmdesátých let tyto výzkumy již signalizují nadpoloviční většinu dotázaných, kteří v tuto možnost věří [Schuyler

Foster 1983 : 321]. Největší optimismus v této souvislosti vyjadřovali mladí lidé a vysokoškolsky vzdělaní Američané. Je nutné však dodat, že v druhé polovině šedesátých let prudce stoupl počet zastánců představy o ČLR jako hrozbě míru — dominující forma nacionalismu vyžadovala vizi nějakého vnějšího nebezpečí.

V průběhu sedmdesátých let se velká část americké veřejnosti postavila za proces uvolňování mezinárodního napětí. Ještě po setkání amerického prezidenta a předsedy rady ministrů SSSR v roce 1967 v Glassboro, setkání, které zahájilo rozhovory o omezení strategických zbraní známé pod zkratkou SALT pouze 33 % dotázaných bylo přesvědčeno, že americko-sovětské vztahy se zlepšují. I v předvečer schůzky na nejvyšší úrovni v roce 1972, během níž došlo k podpisu smlouvy SALT I, 57 % dotázaných tvrdilo, že obě velmoci jsou stále v zajetí studené války. V roce 1973 však již 66 % Američanů věřilo, že se vztahy SSSR a USA zlepšují a 59 % dotázaných bylo toho názoru, že mezi oběma zeměmi lze uzavřít dlouhodobé smlouvy v zájmu míru [Petrovskaja 1982 : 197—198]. Navíc od roku 1969 Harrisovy výzkumy hovoří o úpadku ochoty jít do války k vůli jiným zemím, a to i při tendenčně stavěných otázkách o komunistické agresi. Tento stav trvá i v současnosti, kdy většina veřejnosti hovoří o odhodlání vojensky „hájit“ pouze západní Evropu, Kanadu a Mexiko [Public Opinion 1986 : 30—31], což je nesporně faktor brzdící zahraničněpolitický extremismus vládnoucích konzervativců, například pokud jde o Nikaraguu.

Útok konzervativní pravice

I v druhé polovině sedmdesátých let si značná část americké veřejnosti uchovala příznivý názor na uvolňování mezinárodního napětí. Na konci sedmdesátých let tři čtvrtiny Američanů dávají přednost „détente — to je, aby Spojené státy a Rusko vyhledávaly oblasti dohody a kooperace“, více než polovina dotázaných souhlasila s formálním uznáním ČLR, obnovením styků s Kubou a obchodem se socialistickými zeměmi [Brower 1980 : 66]. Velká část americké veřejnosti si zachovala rezervovaný postoj i vůči kampani na ochranu tzv. lidských práv. Výzkumy z roku 1978 sice ukazují, že 67 % Američanů bylo pro to, aby USA vyvíjely tlak na země, které porušují lidská práva, ale zároveň byla otázka lidských práv uváděna až na devatenáctém místě v pořadí priorit zahraniční politiky — na první místo ji kladlo 1 % veřejnosti a 7 % politiků. Od roku 1974 do roku 1978 stoupl počet těch, kdo tvrdili, že jak Sovětský svaz zachází s menšinami, je „vnitřní záležitostí sovětské politiky, a ne naše záležitost“ z 41 % na 50 % [American Public Opinion 1979 : 13—14]. V roce 1978 61 % dotázaných proti 25 % tvrdilo, že smlouvy o omezení jaderných zbraní jsou důležitější než otázka lidských práv v SSSR [Petrovskaja 1982 : 225].

Před obnovením rozhovorů o omezení strategických zbraní Carterovou vládou se 75 % dotázaných vyslovilo pro uvolňování mezinárodního napětí mezi SSSR a USA. V předvečer vídeňské schůzky nejvyšších představitelů těchto zemí v březnu 1979 byl poměr mezi zastánci a odpůrci ratifikace smlouvy SALT II 3 : 1 ve prospěch ratifikace, ale již v červnu poklesla podpora smlouvy na 5 : 3, v září pak nastala přibližná rovnost. V březnu 1980 se za ratifikaci postavilo pouze 26 % tzv. informované veřejnosti [Petrovskaja 1982 : 234].

Na konci sedmdesátých a na počátku osmdesátých let dosáhla výrazného úspěchu konzervativní propaganda v oblasti názorů veřejnosti na vojenské výdaje USA. Následující tabulka uvádí některé zlomy ve vývoji odpovědí na otázku Gallupova ústavu: Ve svých výdajích na obranu a vojenské cíle vláda ve Washingtonu vydává

	1953	1960	1969	1971	1973	1976	1981	1982
příliš málo	22 %	21 %	8 %	11 %	13 %	22 %	51 %	19 %
příliš mnoho	20	18	52	50	46	36	15	36
přibližně akorát	45	45	31	31	30	32	22	36
bez názoru	13	16	9	8	11	10	12	9

L. Kaagan, z jehož stati je uvedená tabulka převzata, dospěl k názoru, že zlom v letech 1981 až 1982 je „nejdramatičtější roční změna v této otázce od Korejské války“ [Kaagan 1983 : 15, 17]. Nutno ovšem připomenout, že tato změna je spojena i s prudkým růstem vojenských výdajů. Přitom růst počtu přívrženců větších vojenských výdajů nebyl bezprostředně vyvolán událostmi v Afganistánu. Jak uvádí M. M. Petrovskaja, počet přívrženců většího zbrojení po bouřlivé kampani kolem Afganistánu sice podle některých údajů dosáhl téměř dvou třetin dotázaných, ale ještě před událostmi v Afganistánu přesáhl 50 % [Petrovskaja 1982 : 241].

Obdobné posuny doprava a poté zpět do centra odrážejí i výzkumy Columbia Broadcasting System a New York Times v otázce převahy Sovětského svazu nad USA (o této převaze bylo v roce 1978 přesvědčeno 42 % dotázaných, následoval růst na téměř 50 % v polovině roku 1982 a poté pokles na 25 % v roce 1985). v otázce vojenské rovnosti Spojených států a SSSR (v roce 1978 bylo o existenci rovnosti přesvědčeno 32 % Američanů, přibližně stejné množství v roce 1982 a 47 % v roce 1985) či pokud jde o požadavek být silnější než Sovětský svaz: v roce 1978 se převahy dožadovalo 48 % dotázaných (49 % požadovalo rovnost), téměř 70 % požadovalo převahu na přelomu let 1980 a 1981, přičemž procento přívrženců převahy kleslo na 39 % v roce 1985 (53 % požadovalo rovnost) [Public Opinion 1986 : 25].

K charakteristice současného amerického veřejného mínění patří, že se sice americká vojska po porážce z Vietnamu stáhla, ale problém této porážky nebyl stažen z veřejných diskusí. To se též odráží v posunech vztahu k izolacionismu. Podpora OSN upadla v polovině sedmdesátých let přibližně na 50 % dotázaných z původních dvou třetin. Ale i koncem sedmdesátých let trvala výrazná většinová podpora multilaterárního řešení například ekonomických otázek [Brower 1980 : 66]. Počet izolacionistů vzrostl z 6 % v roce 1964 přes 23 % v roce 1976 na 35 % v roce 1982, ale „izolacionisté prakticky nejsou mezi elitou; v masách jsou nejvíce rozšířeni mezi nejchudšími a méně vzdělanými vrstvami americké společnosti. Tak někteří výzkumníci tvrdí, že do kategorie ‚izolacionistů‘ patří téměř 40 % černých Američanů. Tradiční ‚izolacionistickou‘ skupinou vždy byli farmáři“ [Plechanov 1986 : 10]. Celkově lze říci, že ačkoliv byla na počátku této dekády patrná podpora růstu vojenských výdajů, „nebyla manifestována větší ochota Američanů podporovat zahraniční vojenské intervence“ [Hilderth 1984 : 24].

Ukazuje se, že odklon americké veřejnosti od důvěry v proces uvolňování mezinárodního napětí byl zapříčiněn v první řadě závislostí na oficiálním chápání tohoto uvolnění. Přitom oficiální chápání uvolňování bylo v první řadě založeno na pragmatismu, což samo svědčí o „nepřipravenosti či neochotě“ tvůrců americké zahraniční politiky „otevřeně bojovat proti těm tradicím ideologie, o které se opírala praxe ‚studené války‘ a globálního silového expanzionismu“ [Zamoškin 1982 : 6—7]. Spojování představ uvolňování mezinárodního napětí s iluzí o deideologizaci zahraniční politiky států s přáním zastavit sociální hnutí ve světě a zachovat některé formy vojenské převahy USA nutně muselo vést ke zklamání — které umně využila konzervativní propaganda.

Konzervativci před vypuknutím Iran-contras skandálu mnoho hovořili o vytvoření nového zahraničněpolitického konsensu v USA. Příslušník tzv. Nové

pravice P. M. Weyrich volá po potřebě většího vojenského intervencionismu a s ohledem na veřejnou podporu agrese proti Grenadě a Lybii i programů SDI (hvězdných válek) hovoří o „silných nových důkazech toho, že pod Reaganovým vedením jsme dosáhli zahraničněpolitického konsensu v této zemi“. Strážlivější autoři, jako například neokonzervativce R. Tucker, naopak upozorňují, že politiku zadržování komunismu vždy doprovázely kontraverze pokud jde o „zadržování“ mimo Evropu: „Studenoválečnický konsensus byl soustředěn na Evropu“ [Are We Moving 1986 : 9, 10]. Neokonzervativci se tak přihlašují k poněkud zavádějícímu názvu „neozolacionismus“, který v podstatě hlásá globální politiku se selektivním vojenským intervencionismem.

Konzervativní zahraniční politika vyvolala ovšem i odpovídající protikladnou reakci části veřejnosti. Vždyť podle výzkumů Gallupova ústavu v srpnu 1981 pouze 5 % dotázaných bylo přesvědčeno o své velké naději přežít jadernou válku. Na podzim roku 1982 si 75 organizací kladlo za cíl boj s jaderným nebezpečím a dokázalo mobilizovat na 1,5 miliónů lidí. Ve volbách téhož roku mírové organizace prosadily v devíti státech Unie (včetně Washingtonu D. C.) a v 29 městech referenda o zmrazení jaderných arzenálů — a dosáhly vítězství v 8 státech a 27 městech při celkovém poměru hlasů 3:2. Již počátkem roku 1982 76 % americké veřejnosti požadovalo snížení jaderných arzenálů USA a SSSR o 50 % a 72 % se stavělo proti zavádění nových druhů zbraní hromadného ničení [Petrovskaja 1982 : 247, 251].

Závěr

Autoři a přívrženci cyklických teorií změn v americkém veřejném mínění upozorňují často na nespojitost vnitropolitických a zahraničněpolitických nálad obyvatelstva USA. F. L. Klingberg uvádí, že Schlesingerovy „liberální periody jsou z 60 % extrovertní a ze 40 % introvertní... Konzervativní periody jsou z 52 % extrovertní a ze 48 % introvertní... Neobjevuje se tudíž žádná korelace“ [Klingberg 1983 : 34]. A. Schlesinger Jr. je též toho názoru, že „neexistuje zřejmá korelace mezi Klingbergovými a Schlesingerovými cykly“. Ovšem dodává, že „každá fáze domácích cyklů definuje národní zájem v pojmech vlastních hodnot“ [Schlesinger 1986 : 44 a 45].

Pojetí role národního zájmu při formování linie zahraniční politiky USA představuje další teoreticko-metodologický problém Klingbergovy teorie. Náklady americké veřejnosti, jak je patrné z uvedeného grafu, mají vlastně oscilovat kolem „správné“ pojatého národního zájmu. Přitom obsah tohoto národního zájmu je chápán v duchu představ školy tzv. politického realismu, jejího chápání mocenské rovnováhy ve světové politice, což nepopírají ani přívrženci Klingbergovy koncepce [Holmes 1985 : 9]. Ovšem právě teoretici školy tzv. politického realismu, v první řadě H. Morgenthau a W. Lippmann, jednoznačně zdůrazňují, že zahraniční politika není a nemůže být formována veřejným míněním. Navíc Klingbergova teorie za samozřejmost pokládá rozšiřování amerických imperiálních zájmů a spor o pojetí zahraniční politiky vlastně zužuje na spor o metody a priority.

Nabízí se otázka, jak je při zmíněných teoreticko-metodologických nedostacích možné, že některé závěry Klingbergovy koncepce odpovídají empirickým údajům. Příčinou je skutečnost, že vztah mezi rozhodovacími orgány americké vlády a veřejným míněním skutečně existuje — a F. L. Klingberg „pouze“ tento vztah převráceně interpretuje. V podstatě vydává to, co je největší slabostí amerického veřejného mínění, za projev jeho síly. Tyto slabosti amerického veřejného mínění plasticky vykreslil A. Jakovlev, člen politického byra a tajemník ÚV KSSS, člen korespondent AV SSSR a dlouholetý sovětský diplomat, když napsal: „Nejednou jsem měl příležitost hovořit s příslušníky rozlič-

ných vrstev americké společnosti (dělníky, farmáři, studenty, učitelé, lékaři, vědci, umělci, politiky a diplomaty). Až na několik výjimek jsou více méně přesvědčeni, že Sovětský svaz skutečně čeká na vhodnou příležitost, aby poslal svá vojska k americkým břehům či shodil na americká města atomové bomby. Argumenty proti těmto výmyslům si Američan sice pozorně vyslechnou, ale pochybnosti si zachová“ [Jakovlev 1987 : 217]. Mezi příčiny těchto zmatených představ patří v první řadě nacionalistické stereotypy, neinformovanost spolu s neutříděností informací a v neposlední řadě závislost na oficiálních zdrojích informací a jejich výkladu.

Nacionalismus v USA se nedovolává hlasu krve či půdy, jak to činí německý či francouzský nacionalismus, ale zpravidla pokládá za určující pro příslušnost k americkému národu přijetí zvláštního systému politických a morálně ideologických hodnot a norem. Tento soubor hodnot a norem je v první řadě spojován s americkou variantou liberalismu a konzervatismu. Přitom sociálně darwinistické představy konkurence jsou až příliš často přenášeny z chování uvnitř americké společnosti na chování státních útvarů na mezinárodním poli. Tak i v červnu 1971, kdy vrcholil odpor proti válce ve Vietnamu, plných 43 % dotázaných pokládalo války mezi státy za něco „občas nutné“ [Gallup 1972 : 2317].

Ke specifice amerického nacionalismu patří, že zpravidla rozporně zdůrazňuje unikátnost a výjimečnost americké cesty a zároveň univerzální, obecný význam americké zkušenosti pro svět. Přitom „morálně ideologické mesiášství sloužilo a stále slouží jako zvláštní forma psychologické kompenzace určitého komplexu ‚národní neplnohodnotnosti‘, vzniklého v mladé společnosti, bez kulturních, historických a jiných tradic“ [Četverikova 1985 : 27]. V takovéto atmosféře často vznikají tendence k přehánění manifestovaného přihlašování se k americkému nacionalismu. Zvláštnosti vývoje amerického kapitalismu tak vedly k tomu, že „vědomí národní jednoty se v USA často ukázalo rozvinutější než třídní vědomí“ [Zamoškin 1986 : 58]. Výsledkem pak je přeceňování vlastního přínosu k dějinám. Je možné připomenout, že v červnu 1943 plných 55 % Američanů tvrdilo, že nejvíce pro vítězství ve válce nad fašismem dělají Spojené státy, 32 % dotázaných bylo přesvědčeno, že nejvíce pro vítězství přináší Sovětský svaz, 9 % stavělo na první místo Velkou Británii a 4 % Čínu. Souběžný výzkum ve Velké Británii přinesl značně odlišné výsledky: 50 % dotázaných uvádělo na prvním místě SSSR, 42 % Velkou Británii, 5 % Čínu a pouze 3 % USA [Gallup 1972 : 393—394].

Ke zvláštnostem vývoje amerického kapitalismu patří výraznější orientace osobnosti na individuální podnikání, než je tomu v Evropě. V křivém zrcadle liberální a konzervativní doktríny se tato skutečnost odráží nejen jako nutná, ale přímo jako spravedlivá forma existence. Prvořadá pozornost událostem regionálního významu je pak zákonitá — schopnost získat regionální informace je podmínkou toho, aby jedinec obstál v dravé konkurenci, prodal vlastní pracovní sílu, výsledky své práce i práce svých zaměstnanců.

Američtí sociologové uvádějí, že jednotlivci se v USA v první řadě zajímají o osobní život a kariéru, v druhé řadě o přátele a komunitu, až poté o státní a národní otázky a nakonec o zahraniční politiku. Průměrně Američan stráví dvě minuty denně čtením či posloucháním zpráv o mezinárodních vztazích. Tři čtvrtiny populace zpravidla o důležitých mezinárodních událostech slyšely, ale systematicky pozornost těmto událostem věnuje či správně odpoví na konkrétní otázky dává 10 až 15 % dotázaných. Méně než 1 % Američanů pak aktivně vyjadřuje své stanovisko k zahraničněpolitickým otázkám [Levering 1978 : 29, 32; Brewer 1980 : 65].

Nezájem o otázky mezinárodní politiky vede k tomu, že značná část americké

veřejnosti nemá konkrétní představy o světovém dění a navíc není schopna systematické analýzy možnosti naplnění i svých vlastních, často živelně se formujících požadavků. Tak například v roce 1942, po pěti letech bojů Číny proti japonským militaristům a v době hluboké krize britské koloniální vlády v Indii, 60 % dospělých Američanů nebylo schopno lokalizovat Čínu a Indii na slepé mapě [Levering 1978 : 32]. Přímo bolestná je skutečnost, že například v květnu 1986 56 % dotázaných souhlasilo se zákazem zkoušek jaderných zbraní v případě trvání sovětského zákazu (35 % bylo proti), ale zároveň v dubnu téhož roku 52 % Američanů souhlasilo s Reaganovou zahraniční politikou a v červenci 1986 s touto politikou souhlasilo 51 % dotázaných (v obou případech nesouhlasilo 35 % Američanů) [The Gallup Report May 1986 : 21; The Gallup Report August 1986 : 21]. Jak je patrné, značná část veřejnosti nedokáže spojit své vlastní přirozené požadavky na omezení jaderného zbrojení s poznáním, že právě tyto požadavky jsou vlastní zahraniční politice socialistických zemí a jsou naopak v rozporu se studenoválečnickým kursem amerických konzervativců.

Uvedené slabosti amerického veřejného mínění umožnily, že vlastně od porážky představ W. Wilsona o americké zahraniční politice byli vládní činitelé „v zásadě schopni ‚vzdělávat‘ většinu amerického lidu, pokud jde o postoje k jednotlivým zahraničním zemím“ [Levering 1978 : 151]. Tedy nikoliv, že by nálady veřejnosti určovaly kurs americké zahraniční politiky, jak se domnívají liberálové typu F. L. Klingberga, ale právě naopak: americká vláda si udržuje schopnost zásadně ovlivnit názory veřejnosti. Proto též souhlas většiny s agresemi proti Kubě, Dominikánské republice, Grenadě či Lybii. Proto také lze zaznamenat v postojích k zahraničněpolitickým otázkám pozoruhodnou skutečnost, že stranická příslušnost k hlavním buržoazním stranám nebyla základem pro odlišné postoje v poválečném období a že se jednotlivé oblasti v USA sice odlišně vyjadřují ke vnitropolitickým otázkám, ale rozdily mezi východem a západem Spojených států v názorech na zahraniční politiku obvykle nepřesahují 5 či 6 % [Schuyler Foster 1983 : 385].

V roce 1882 napsal B. Engels v dopise F. Sorgovi, že „americká vášeň pro spekulaci a samotná možnost spekulovat jsou hlavní pákou, která udržuje tamní dělníky v područí buržoazie. Teprve tehdy, až tu bude taková generace amerických dělníků, která už *nebude* moci od spekulace nic očekávat, teprve pak získáme v Americe pevnou půdu pod nohama“ [Marx — Engels 1974 : 282]. Z této myšlenky vyplývá, že samotný rozvoj americké společnosti a změny postavení USA ve světě jsou základním předpokladem růstu prestiže demokratických a socialistických idejí u americké veřejnosti. Přirozenou podmínkou tohoto vývoje je dnes politika socialistických zemí, směřující jednak k udržení mocenské rovnováhy ve světě a aktivnímu prosazování mírových iniciativ, jednak k dynamizaci sociálně ekonomického rozvoje samotných socialistických zemí jako reálného vzoru pro světovou perspektivu lidstva.

Literatura

- American Public Opinion And U.S. Foreign Policy* 1979. Ed. by J. E. Rielly, Chicago, The Chicago Council on Foreign Relations 1979.
- Are We Moving Toward a New Foreign Policy Consensus?* The Natinal Interest 1986, Summer.
- Batalov, E. Ja. — Malašenko, U. Je. — Melvil, A. Ju.: *Ideologičeskaja strategija SŠA na mirovoj arene*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1985.
- Brewer, T. L.: *American Foreign Policy. A Contemporary Introduction*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1980.
- Gallup, G. H.: *The Gallup Poll, Vol. 1—3*. New York, Random House 1972.
- The Gallup Report. Political, Social and Economic Trends*. 1986, May, August.
- Četverikova, M. S.: *Moralizm vo vněšněj politike*. SŠA — EPI 1985, č. 8.

- Hilderth, S. A.: *The American Public and the Future of U. S. Foreign and Defense Policy*. In: Strategic Requirements for the Army to the Year 2000. Ed. by R. H. Kupperman and W. J. Taylor, Jr. Lexington, Lexington Books 1984.
- Holmes, J. E.: *The Mood/Interest Theory of American Foreign Policy*. Lexington, The University Press of Kentucky 1985.
- Jakovlev, A.: *Od Trumana po Reagana. Doktriny a reality jaderného veku*. Bratislava, Smena 1987.
- Kaagan, L.: *Public Opinion and the Defence Effort: Trends and Lessons. The United States*. In: Defence and Consensus. The Domestic Aspects of Western Security. Ed. by G. Ch. Bertram, London, The MacMillan Press 1983.
- Klingberg, F. L.: *The Historical Alternation of Moods in American Foreign Policy*. World Politics 1952, January.
- Klingberg, F. L.: *Cyclical Trends in American Foreign Policy Moods*. The Unfolding of America's World Role. Lnahtman, New York and London, University Press of America 1983.
- Levering, R. B.: *The Public and American Foreign Policy, 1918—1978*. New York, W. Morrow and Co. 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 38. Praha, Svoboda 1974.
- Mueller, J. E.: *War, Presidents and Public Opinion*. Lanham, New York and London, University Press of America 1985.
- Petrovskaja, M. M.: *Obščestvennoje mnenije SŠA: oprosy i politika*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1977.
- Petrovskaja, M. M.: *SŠA: politika skvos prizmu oprosov*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1982.
- Plechanov, S. M.: *Amerikanskoje obščestvo i vněšnjaia politika. SŠA — EPI 1986, č. 3. Public Opinion 1986, Summer*.
- Schlesinger, A. M., Jr.: *The Cycles of American History*. Boston, Houghton Mifflin Co. 1986.
- Schuyler Foster, H.: *Activism Replaces Isolationism: U. S. Public Attitudes 1940 — 1975*. Washington D. C., Foxhall Press 1983.
- Taylor, W. J., Jr.: *The Future of Conflict, U. S. Interests*. New York, Praeger 1983.
- Zamoškin, Ju. A.: *Ideologija v SŠA: za razrjadku i protivneje. SŠA — EPI 1982, č. 4*.
- Zamoškin, Ju. A.: *Nacionalizm i osobennosti nacional'nogo samosoznaniia v SŠA. SŠA — EPI 1986, č. 2*.

Резюме

О. Крейчи: США: общественное мнение и внешняя политика

Статья является попыткой марксистско-ленинского критического анализа теории циклов настроений американской общественности по отношению к внешней политике, автор которой — американский буржуазный социолог и политолог Ф. Клингберг. Автор исходит из изучения общественного мнения в послесвоенных Соединенных Штатах и сосредотачивается, в первую очередь, на переломных периодах: формировании консенсуса холодной войны, отношения общественности к агрессии США в Корее и в Индокитае, периоде международной разрядки и наступлении консервативных сил. Он приходит к заключению, что общественность воздействует на линию внешней политики США, а, наоборот, правительство в послесловный период сохранило в принципе способность влиять на мнения общественности относительно внешней политики.

Summary

O. Krejčí: USA: Public Opinion and Foreign Policy

The paper presents an attempt at a Marxist-Leninist critical analysis of the theory of mood cycles prevailing in the American public in relation to foreign policy, developed by the American bourgeois sociologist and politologist F. Klingberg. The author proceeds from public-opinion researches carried out in the post-war United States, devoting particular attention to periods marked by turns: formation of the cold-war consensus, attitudes of the public to US aggression in Korea and in Indochina, the period of détente and the onset of conservative forces. The conclusion is arrived at that it is not the public that influences the lines of US foreign policy but, on the contrary, the government has in substance succeeded in retaining its capacity to influence the views held by the public as regards foreign policy.

Formy měření v sociologii

HYNEK JEŘÁBEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Současný stav v rozpracování koncepcí *měření ve společenských vědách* lze charakterizovat úsilím o hledání hlubšího filozofického základu metody měření a nástínem základních obrysů širší, komplexní teorie měření, která by umožnila sjednotit mnohé dílčí výsledky metodologie společenských věd a zároveň mohla sloužit nejen účelům společenské praxe, popisu a komparacím, ale i odhalování zákonitostí, výzkumu společenských procesů a budování společenskovo-vědních teorií. (1)

V souvislosti s těmito tendencemi si předkládaná stať klade za cíl popsat a zdůvodnit základní prvky takového pojetí měření, které umožní klást na tuto metodu vyšší požadavky při výzkumu společenských procesů, při analýze vyvíjejících se společenských jevů a ve spojení s dalšími metodami i při odhalování zákonitostí a prognóze kvalitativně nových jevů a procesů.

K řešení tohoto nelehkého úkolu je možno v rámci jediné stati přispět jen dílčím způsobem a zřejmě nikoli definitivně. Lze proto doufat, že předkládaný příspěvek vyvolá diskusi k řešené problematice i k mnoha dalším otevřeným otázkám sociologické metodologie, které jsou aktualizovány kvalitativně novými úkoly, jež před společenské vědy klade současná etapa vývoje naší společnosti.

Základní otázky, které si sociologická metodologie v souvislosti s hlubším rozborem koncepcí měření musí položit, je možno formulovat takto:

Co je objektem měření v sociologii?

Co je cílem měření, k čemu má měření v sociologii sloužit?

Jaká jsou filozofická východiska metody měření?

Tyto tři otázky je třeba zodpovídat v logice jejich hluboké vzájemné souvztáhnosti, neboť způsob řešení každé z nich podmiňuje i přístup k řešení obou zbývajících.

1. Objekt, cíl a účel měření v sociologii

Ve známých a často diskutovaných koncepcích měření je nejčastěji uváděna odpověď na první z položených otázek: Co je *objektem měření* v sociologii (resp. ve společenských vědách nebo ve vědě obecně)? Podle různých autorů jsou to:

- a) věci, předměty, objekty, události a jejich aspekty [Campbell 1940, Stevens 1959, Adams 1966, Guilford 1954]

(1) Tato tendence se projevuje zejména ve filozofické a sociologicko-metodologické literatuře v SSSR a v NDR. Jako první explicitě vyslovuje potřebu širší, obecnější teorie měření N. V. Martynová [Martynova 1970]. Nezávisle na ní formuluje Helmut Metzler v roce 1977 filozofická východiska obecnější dialekticko-materialistické teorie měření [Metzler 1977]. O dva roky později obhajuje již důkladné základy dialekticko-materialistické teorie měření jako doktorskou práci [Metzler 1979]. Také E. A. Abgarjan [1978] zastává a argumentuje stejný názor o neudržitelnosti úzkého „etalonového“ pojetí měření ve společenských vědách.

- b) vlastnosti [Campbell 1920, Torgerson 1958, Lord—Novick 1968]
- c) veličiny [Russel 1903, Timofejev 1972, Berka 1977]
- d) empirický systém reálných objektů s určitými vztahy mezi nimi [Suppes—Zinnes 1963, Adams 1966, Berka 1971, Řehák 1971, Abgarjan 1978]
- e) míra materiálních objektů zprostředkovaná vlastnostmi a vztahy těchto objektů, včetně jejich kvantitativního vyjádření [Metzler 1979].

Jednotlivé přístupy k vymezení objektu měření se mezi sebou liší cílem a účelem použití poznávacího postupu měření, jeho vztahem k bezprostřední praxi, úlohou při výstavbě teorie a zdůrazněním jen některého nebo několika poznávacích aspektů zkoumané reality. Ve vztahu ke zvolenému cíli a účelu měření, ke zvolenému způsobu použití metody, jsou všechny přístupy k vymezení objektu měření variantně použitelné. Pro jednodušší cíle jsou vhodné první z nich, pro náročnější poznávací cíle poslední z vyjmenovaných přístupů.

Z hlediska teorie poznání tvoří jmenovaná vymezení objektu měření pět dostatečně vzájemně odlišitelných variant volby sledované stránky zkoumané skutečnosti, její myšlenkové interpretace a způsobu zacházení s objektem. Z hlediska vztahu k praxi i k sociologické teorii je důležitá vazba metody na cíl, jehož má být měřením dosaženo. Důležitý je stupeň složitosti, rozvinutosti a proměnlivosti zkoumaných objektů, jejich těsná nebo naopak velice volná vazba na vnější podmínky, výjimečnost nebo naopak opakovanost a pravidelnost sledovaných jevů. V jednotlivých vzájemně se doplňujících i vylučujících pojetích má měření sloužit k regulaci sledovaných jevů, k jejich popisu, srovnání nebo dokonce k odhalování zákonitostí. Tím je ovlivněna koncepce měření a pochopitelně i definice jeho objektu.

Podstatným hlediskem, kritériem, které může pomoci vybrat vhodné vymezení objektu měření pro oblast sociologického výzkumu, je *cíl a účel měření*, určení, k čemu mají výsledky měření sloužit.

- 1) Prvním, nejčastějším případem je měření pro bezprostřední praxi — slouží ke zjišťování konkrétní hodnoty měřené veličiny u konkrétního zkoumaného objektu. Naměřený výsledek slouží k regulaci sledovaného nebo jiného, s měřením spjatého jevu.
- 2) Velmi časté je použití metody měření k popisu zkoumané skutečnosti z hlediska kvantitativního určení zvolené charakteristiky, vlastnosti, veličiny.
- 3) Metoda měření je často užívána v mnoha vědních oblastech pro srovnání kvantitativního rozdílu mezi zkoumanými objekty z hlediska zvolené kvalitativně určené a kvantitativně proměnné veličiny.
- 4) Měření dále slouží k popisu struktury kvantitativních vztahů mezi částmi sledovaného objektu. Vypovídá tak jednak o těchto částech, jednak o struktuře celku.
- 5) Konečně měření může sloužit svými výsledky k odhalování zákonitostí, tj. přispívat k zjišťování podstaty zkoumaných procesů, jejich vývoje v jednotě kvantitativních i kvalitativních stránek, jejich stability i proměn.

Důležitým pomocným kritériem pro výběr pojetí měření a objektu měření je *charakteristika složitosti a proměnlivosti objektu zkoumání*.

- A) Je zkoumán jednoduchý, kvalitativně určený a kvantitativně proměnlivý objekt;
- B) Měření se týká složitých, předem kvalitativně určených objektů buď s relativně stálou, nebo s proměnlivou strukturou, v obou případech objektů, které se kvalitativně shodují a v rámci měřených charakteristik kvantitativně mezi sebou liší.
- C) Jsou zkoumány složité, kvalitativně i kvantitativně proměnlivé objekty, dialektické totality proměňující současně i podmínky svého dalšího vývoje.

Účel, cíl a způsob použití metody měření i charakteristiky objektu zkoumání, především jeho složitost a proměnlivost, do značné míry determinují pojetí objektu měření. Je-li měření užíváno pro zjišťování, popis nebo srovnávání kvantitativních charakteristik jednoduchých kvalitativně neproměnlivých věcí, předmětů, materiálních objektů, vyhovuje vymezení objektu měření v rozsahu prakticky všech zmíněných definic. Přitom, vzhledem k relativně jednoduchému užítí, se jako nefunkční jeví přesahy definic objektu měření podle bodu d) a podle bodu e). V této situaci se osvědčuje jako nejvhodnější praktické vymezení objektu měření podle bodu c) jako veličiny.

Při zkoumání složitých objektů s proměnlivou strukturou je měření nejčastěji užíváno ke stanovení přesné relační sítě zkoumaného objektu v rámci jeho vymezené kvality a k porovnávání struktur příbuzné třídy objektů. Tato situace nejlépe odpovídá pojetí objektu měření jako empirického systému reálných objektů s určitými vztahy mezi nimi. Vzhledem k obtížím, které by byly spojeny s řešením univerzálního převodu relační sítě empirických vztahů na koncept veličiny, jeví se v této situaci jako nevhodné chápat objekt měření jako veličinu nebo jako vlastnost. V tomto smyslu také vystupují jako protikladné tzv. koncepce „kvantitativního“ a „relačního“ měření.

Obě uvedené situace a zmíněné třídy koncepcí měření, včetně pojetí objektu měření, jsou někdy vzájemně srovnávány jako „úzké“ a „širší“ pojetí měření. Jejich společným znakem je zaměření na zjišťovaný *současný stav zkoumané reality*, odhlédnutí od jejího minulého, resp. budoucího vývoje. Obě tyto široké třídy koncepcí měření ponechávají mimo oblast zájmu zkoumání kvalitativních proměn poznávaného světa, zkoumání vývoje v jednotě kvantitativních a kvalitativních proměn a odhalování zákonitostí tohoto vývoje. To neznamená, že by všechny tyto koncepce takové zkoumání odmítaly nebo zpochybňovaly jeho možnost. Samy je však nečiní svým předmětem a přenechávají tyto úkoly dalším metodám empirického či teoretického poznávání, nestaví je jako úkol, cíl a účel měření.

Třetí, relativně nejsložitější situaci z hlediska zvoleného objektu zkoumání i stanoveného cíle a účelu měření je výzkum složitých, kvalitativně i kvantitativně proměnlivých objektů, jevů a procesů, dialektických totalit proměňujících v průběhu svého vývoje i podmínky své další reprodukce. Při výzkumu takovýchto objektů je cílem a účelem měření především přispět k *odhalování podstatných rysů vývoje zkoumaných jevů v jednotě kvalitativních i kvantitativních stránek*, k poznávání zákonitostí vývoje sledovaných procesů. Takovéto objektivně složité a z hlediska procesu poznání obtížné situaci odpovídá pojetí objektu měření jako míry materiálních objektů zprostředkované vlastnostmi a vztahy těchto objektů, včetně jejich kvantitativního vyjádření [Metzler 1979 : 67n, 135]. Zkoumání vývoje v jeho podstatě, podíl na odhalování zákonitostí, nutně vyžaduje přejít od zkoumání kvalitativních a kvantitativních stránek v jejich relativní samostatnosti ke zkoumání míry jako jejich jednoty [Srovnaj např. Kuz'min 1966 : 20].

2. Filozofická východiska, metody měření — kategorie: kvalita, kvantita, míra

Jednotlivý základ a společné východisko vymezení metody měření pro jednotlivé specifické případy, zahrnující též odhalování zákonitostí společenských jevů a zkoumání vývoje společenských procesů, je možno hledat ve filozofickém zakončení *empiricko-poznávací činnosti, jejíž je měření součástí*. Empiricko-poznávací činnost jako předstupeň teoreticko-poznávací a prakticko-duchovní činnosti, je v zásadě rozvíjena na základě trojice kategorií: kvalita, kvantita

a míra, od nichž se odvíjí celý řetěz odvozených kategorií filozofické, obecněvědní a speciálněvědní úrovně obecnosti [Černík 1986 : 98, 99]. V historii metodologické reflexe metody měření nebylo vždy důsledně respektováno sepětí kvalitativních a kvantitativních stránek věcí, jehož vyústěním je filozofický pojem „míra“. Důležitost zkoumání kvalitativních a kvantitativních stránek v jejich jednotě je možno zdůvodnit ve třech různých rovinách pohledu:

1) *Na elementární úrovni*: Je zřejmé, že kvantitativní stránku zkoumaného objektu musíme vždy zkoumat v rámci nějaké jeho kvalitativní určenosti. Podmínkou měření je například společná kvalita měřeného objektu a použitého měřicího prostředku. Měřením zjištěné kvantitativní určení si podržuje platnost jen v rámci s ním spjatého kvalitativního určení.

2) *V rovině cíle a účelu měření*: Empirickému poznávání jsou zadávány stále náročnější úlohy. Ve společenských vědách je to například výzkum společenských procesů, zkoumání složitých vyvíjejících se společenských celků, potřeba odhalování zákonitostí společenského vývoje. Ukazuje se, že oddělené zkoumání kvantitativních přírůstků nebo úbytků zvolené veličiny a zároveň jakoby nezávislé sledování kvalitativních proměn téhož společenského jevu zkresluje výsledky poznání, jeho pravdivost. Ve společenském vývoji jsou reálné kvalitativní proměny připravovány kvantitativním růstem, a naopak dochází k bouřlivému kvantitativnímu nárůstu za podmínky předchozích kvalitativních proměn. Stagnace v izolovaně pojatém kvantitativním pohledu může být růstem v kvalitativní oblasti a naopak sebebouřlivější kvantitativní růst nezaručuje kvalitativní proměnu, ale je jen jedním z jejích předpokladů.

3) *Na základě rozboru koncepcí měření*: V jedné větvi klasických koncepcí měření, a to počínaje již Aristotelem, je jako objekt měření kladena veličina. Důsledný rozbor tohoto pojmu ukazuje, že jak ve skutečnosti, tak i ve vysvětlení jednotlivých koncepcí, někde explicitě, jinde implicitě, je veličina chápána jako kvalitativně určený a kvantitativně proměnlivý objekt nebo atribut objektu [například Helmholtz 1837].

Ve druhé, početnější skupině prací týkajících se teorie měření, je zdůrazněna kvantitativní stránka zkoumaných jevů a objektů. Připisování čísel nebo číslic objektům podle určitých pravidel odhlíží od kvalitativního základu zkoumaných objektů. Dochází k rozvoji teorií měření jakoby zcela nezávisle na materiálním základu zkoumané objektivní reality. Implicitní zakotvení těchto teorií měření v pozitivistické linii vědy do značné míry vysvětluje programovou orientaci na abstraktní, jen vnější, kvantitativní stránku poznávaných objektů. Ve skutečnosti však i tato měření specifikují kvantitativní stránku v rámci obecnějšího, i když jen implicitního určení, které je třeba považovat za společnou kvalitu zkoumané třídy jevů nebo objektů.

Z uvedeného vyplývá, že souhrnu výzkumných cílů, zahrnujícímu vedle popisu a srovnání také odhalování zákonitostí společenských jevů, výzkum společenských procesů a výstavbu sociologické teorie, odpovídá *založení metody měření na filozofické kategorii „míra“*.

Pojem „míra“ byl znám již ve starověké filozofii, byl užíván například Aristotelem, Eudoxem, Eukleidem a dalšími filozofy. Historie jeho zakotvení v systému filozofických kategorií je však již podstatně kratší. Poprvé byla míra zařazena do filozofického systému Hegelova jako vyústění, dialektická jednota kategorií kvalita a kvantita [srovnej Černík 1986 : 224]. Již v Hegelově systému vystupuje kategorie míry ve zprostředkující roli mezi systémy pojmů v oblasti bytí a podstaty. Tato zprostředkující funkce kategorie míry umožňuje přechod od poznávání kvalitativní a kvantitativní stránky předmětů a jevů ke zkoumání jednoty těchto stránek v procesu vývoje. Je předpokladem návaznosti

empirického a teoretického poznávání a vede k odhalování zákonitostí zkoumaných jevů a procesů [například Barlay 1970].

Míra — pojatá jako *filozofická kategorie* — je jednotou kvalitativní a kvantitativní určenosti konkrétní věci, konkrétního jevu. Je určením věci, předmětu, jevu — jeho hranic, stavů, složení a struktury, je určením projevu jeho vlastností atd. Neexistuje vně konkrétního jevu. Je třeba striktně rozlišovat mezi mírou jako filozofickou kategorií a měřítkem jako prostředkem měření [Kuz'min 1966 : 53]. Míra předmětu je rozpornou jednotou jeho kvalitativní a kvantitativní určenosti. Má povahu zdvojené — kvantitativní a kvalitativní — hranice: přes první z nich můžeme přecházet sem a tam, aniž by se změnila kvalita předmětu, zatímco přes druhou ne [Hegel 1986 : 368, 369]. Míra má tedy charakter kvalitativně určeného intervalu možných kvantitativních proměn, v jehož hranicích může existovat daná kvalita jevu nebo předmětu [Kuz'min 1966 : 4].

V. Černík charakterizuje míru předmětu jako „... sjednocenou uspořádanost jeho kvalitativních a kvantitativních vztahů, jako jednotu jeho kvalitativní a kvantitativní struktury“. Poznání míry předmětu je podle něho „nutným krokem na cestě k odhalení jeho podstaty a zákona“ [Černík 1986 : 195].

V určení kategorie míry je třeba rozlišit *imanentní míru* předmětů a jevů a jejich *vnější míru*. Jestliže imanentní míra je skrytým obsahem podstaty zkoumaného jevu, odpovídá určitému stupni rozvoje zkoumané zákonitosti, pak vnější míra je jevou stránkou této vyvíjející se podstaty, je vnějším (jevovým) vyjádřením — odrazem této vyvíjející se zákonitosti, jevou formou kvalitativně kvantitativního (měrného) určení zkoumaného jevu. *K poznání imanentní míry* je možno dojít jen *prostřednictvím zkoumání vnější míry* předmětů a jevů. Rozvoj imanentní míry je třeba chápat jako vnitřní, skrytý zdroj projevujících se forem vnější míry. Klíčem k odhalení imanentní míry (zákona a zákonitosti) jevů je zkoumání vnější míry v jejích formách odrážejících jednotlivé vývojové stupně objektivní reality.

3. Vývojové formy vnější míry — objektivní základ metody měření

Charakteristiku vývojových forem vnější míry jevů a předmětů jako objektů měření opírám o Marxův rozbor vnější, peněžní míry hodnoty zboží, tak jako to v obdobné situaci učinili již Kuz'min [1966 : 44–87], Omel'janovskij [1968 : 214–217], Metzler [1979 : 47–90] nebo naposledy Černík [1986 : 195–204].

K. Marx použil k označení vývojových forem hodnoty zboží pojmů: prostá, jednotlivá nebo nahodilá forma hodnoty, rozvinutá neboli úplná forma, všeobecná forma a peněžní forma hodnoty. Marxovu terminologii je možno aplikovat obecněji na vývojové *formy vnější míry*. Z hlediska základních odlišností jednotlivých vývojových etap lze rozlišit *prostou, rozvinutou, všeobecnou a specifikovanou všeobecnou* vnější formu míry. (2)

1. *Prostá forma míry* se projevuje jako kvalitativní a zároveň kvantitativní vztah mezi předměty. První stránka tohoto vztahu spojuje oba předměty v rámci společné kvality, je předpokladem projevu druhé — kvantitativní stránky vztahu. Například společná kvalita: hmotnost, na jedné straně železa představujícího závaží a na druhé straně cukru, který má být vážen, je předpokladem jejich kvantitativního poměru, právě tak jako společná kvalita plátna a kabátu,

(2) Uvedené pojmy užívá V. Černík [1986 : 201–204]. Jsou vhodným zobecněním původního Marxova modelu. Termín „specifikovaná všeobecná forma míry“ nebo „specifikovaná forma míry“, zobecňující Marxův pojem „peněžní forma hodnoty“ ve vývojové řadě forem hodnoty, dosti přesně odpovídá poznávacímu kroku konkretizace nebo specifikace všeobecné formy míry.

jejich hodnota jako vyjádření zárodečné formy společensky nutné práce, je předpokladem jejich směnného poměru jako zboží.

Prostá forma míry předmětu A je vyjádřena množstvím předmětu B : a věci $A = b$ věci B , tj. věc $A = \frac{b}{a}$ věci B . Se stejnou oprávněností je možno prostou formu míry předmětu B vyjádřit množstvím předmětu A : b věci $B = a$ věci A , tj. věc $B = \frac{a}{b}$ věci A . Například hmotnost homole cukru je vyjadřována ekvivalentem v podobě množství železa. Podobně velikost hodnoty 20 loktů plátna je vyjadřována jedním kabátem, nebo naopak velikost hodnoty jednoho kabátu je vyjadřována ve 20 loktech plátna [Marx 1954 : 65–80]. V tomto vztahu jsou oba předměty v rámci prosté formy míry vzájemně zaměnitelné. Jeden z nich vystupuje v relativní formě, tj. jeho hmotnost nebo hodnota apod. a velikost této hmotnosti nebo hodnoty jsou vyjadřovány, a druhý z nich je v ekvivalentní formě, tj. jeho prostřednictvím je hmotnost, hodnota nebo jiná vlastnost prvního vyjadřována. První vystupuje bezprostředně jen ve své zvláštní formě, druhý jen jako jevová forma všeobecného. „Prostá forma míry vyjádřená ve vztahu dvou objektů A a B je tedy jednotou kvalitativního a kvantitativního vztahu“ [Černík 1986 : 199].

2. *Rozvinutá forma míry* se projevuje souhrnem vztahů jednoho předmětu k mnoha dalším, s nimiž jej váže společné kvalitativní určení a řada specifických kvantitativních poměrů:

a věci $A = b$ věci B , tj. věc $A = \frac{b}{a}$ věci B ;

a věci $A = c$ věci C , tj. věc $A = \frac{c}{a}$ věci C ;

a věci $A = d$ věci D , tj. věc $A = \frac{d}{a}$ věci D ;

a věci $A = e$ věci E , tj. věc $A = \frac{e}{a}$ věci E atd.

Nekonečná řada vztahů kvalitativní rovnosti tvoří jednu stránku rozvinuté formy míry, řada kvantitativních poměrů jednoho předmětu ke všem ostatním, s ním kvalitativně rovným, tvoří druhou její stránku.

Úplná neboli rozvinutá forma míry má ve srovnání s prostou formou výhodu především v tom, že jednotlivý nahodilý vztah je nahrazen celou řadou vzájemně se podporujících výrazů dané míry. Opakování vztahu kvalitativní rovnosti je pokrokem proti nahodilosti jednotlivého vztahu jako výrazu prosté formy míry. Jednotlivé kvantitativní poměry určují nezávisle na sobě vlastně tutéž kvantitativní charakteristiku předmětu, který je v relativní rozvinuté formě. Nevýhodou rozvinuté formy míry oproti dalším jejím vývojovým formám je 1. neukončenost řady kvantitativních poměrů, 2. jednotlivé poměry a jejich kvantitativní výrazy spolu nejsou dosud nijak svázány a 3. úplnou, vyčerpávající, jevovou formou míry je sice celý souhrn těchto zvláštních jevových forem, ale tento souhrn ještě nemá jednotnou jevovou formu [Marx 1954 : 82].

3. *Všeobecná forma míry* se projevuje jako strukturovaná jednota kvalitativní stejnorodosti a kvantitativních poměrů vydělené třídy předmětů. Vzniká převrácením řady kvantitativních poměrů rozvinuté formy na jejím společném kvalitativním základě. Tento základ je nyní vyjadřován společným ekvivalentem, předmětem A , který svým univerzálním souhrnem vztahů ke všem ostatním předmětům již v rozvinuté formě míry vytvořil předpoklad k převrácení

formy míry, k vyjádření opačných kvantitativních poměrů předmětů B, C, D a všech ostatních k předmětu A z hlediska zkoumané míry.

Předmět A vyjadřuje společnou kvalitu vydělené třídy předmětů. Zároveň tím, že v kvantitativních poměrech k němu jsou vyjadřovány všechny ostatní předměty, vyjadřuje i kvantitativní vztahy mezi nimi. Kvantitativní poměry jsou nyní obráceny:

$$\text{Věc } B = \frac{a}{b} \text{ věci } A;$$

$$\text{věc } C = \frac{a}{c} \text{ věci } A;$$

$$\text{věc } D = \frac{a}{d} \text{ věci } A \text{ atd.}$$

Věc A se stává měřítkem věcí B, C, D a dalších, všeobecným vyjádřením jejich kvantitativních poměrů i jejich společné kvality, všeobecnou formou vnější míry zkoumané třídy předmětů.

„Daná třída objektů není jen množinou navzájem nezávislých věcí ... vytváří určitý objektivní celek ... ani jejich vzájemné vztahy nejsou náhodné, ale podléhají jisté nutnosti, určité objektivní zákonitosti“ [Černík 1986 : 201].

Nahodilý vztah prosté formy míry se přes souhrn častých, obvyklých vztahů rozvinuté formy míry vyvinul až do podoby reprodukováné struktury vztahů vyjadřované všeobecnou formou míry.

4. *Specifikovaná všeobecná forma míry* je dalším stupněm rozvoje míry, který se od všeobecné formy liší tím, že podoba ekvivalentu trvale srůstá s určitou naturální formou. Na příkladu historického utváření peněžní formy z všeobecné formy hodnoty charakterizuje tento proces Karel Marx slovy: „... všeobecná forma ekvivalentu se objevuje a mizí s pomíjivým společenským kontaktem, který ji vyvolal v život. Střídavě a přechodně připadá tomu či onomu zboží. Ale s vývojem zboží směny srůstá výhradně s určitými druhy zboží, čili krystalizuje ve formu peněz“ [Marx 1954 : 106]. V případě rozvoje forem hodnoty se jako peněžní forma hodnoty prosadily zlato a stříbro. Požadavky společenské praxe na specifikovanou všeobecnou formu míry je možno na podkladě Marxova rozboru zobecnit. Může jí být jen takový objekt: 1. jehož všechny exempláře mají stejnou kvalitu (jinak by nemohl současně na různých místech sloužit jako tato míra); 2. který je možno libovolně dělit a jeho části mohou být opět skládány (jinak by nemohl odrážet libovolné kvantitativní proporce) a 3. který je kvalitativně i kvantitativně stálý v čase (aby bylo možno jím poměřovat i objekty alespoň nepříliš od sebe časově vzdálené) [Srovnej Marx 1954 : 107, Černík 1986 : 201, 202].

Praktickou předností specifikované formy míry je, že původně bohatou a neustálenou strukturu vztahů předcházejících forem míry převádí na ideální podobu kvantitativních poměrů kvalitativně stejnorodé veličiny. V technickém aspektu teprve tato forma míry umožňuje stanovit měrnou jednotku a měřítko [Černík 1986 : 202, Omel'janovskij 1968 : 217–221].

Ve filozofickém pohledu je třeba zdůraznit, že teprve všeobecná a specifikovaná forma míry jsou adekvátní jevovou formou imanentní míry objektu [Černík 1986 : 195]. Postupným rozvíjením vnější míry od její nejjednodušší prosté formy přes rozvinutou až ke všeobecné a specifikované formě se snižuje podíl nahodilého v objektu a jeho vývoji, zvyšuje se podíl zákonitého. Vývojová souvztažnost vnější, jevové formy míry předmětů a jevů a jejich vnitřní, imanentní míry, umožňuje s rozvojem vnějších forem míry a s prohlubováním

poznání poznávat také podstatu a zákonitost zkoumaného objektu skrývající se v dynamice imanentní míry předmětu.

Cesta k odhalování zákonitostí jevů vede přes vnější míru a zkoumání jejich forem až ke všeobecné a specifikované a jejich prostřednictvím k poznávání imanentní míry věcí a jevů. Vztah mezi vnější mírou a imanentní mírou odpovídá vztahu mezi jevem a podstatou, neboť jestliže vnější míra v sobě sjednocuje kvalitativní a kvantitativní určenost jevových forem předmětu, imanentní míra sjednocuje kvalitativní a kvantitativní určenost jeho podstaty a zákona [Černík 1986 : 205]. Přitom imanentní míra je jen prvním článkem, jímž pronikáme při poznávání objektu do podstaty a zákona objektivní skutečnosti. A výzkum vnější míry, zvláště jejích nižších vývojových forem, je jen vstupem vědeckého poznávání do velmi málo probádaných oblastí, pro něž zkoumání kvantitativních a kvalitativních proměn ve vzájemných vazbách tvoří nutný předpoklad, zdaleka ne však jedinou podmínku výpovědi o imanentní míře zkoumaného objektu.

4 Výzkumné fáze použití metody měření

Měření jako metoda poznávání míry materiálních objektů náleží k nejnižšímu — empirickému stupni sociologického poznávání. Zároveň však tvoří předpoklad dalších etap: poznání teoretického, prakticko-duchovní činnosti i vstupu sociologického poznání do praxe. Charakter veškerého lidského, zvláště pak vědeckého a ve specifickém případě sociologického poznání je tvořen otevřenými cykly: praxe — empirie — teorie — praktická duchovní činnost — praxe a jejich částmi — neúplnými cykly: např. empirie — teorie — empirie, teorie — empirie — teorie a dalšími [Srovnej Černík—Farkašová—Viceník 1981 : 156—159].

Použití metody měření v sociologii, ale i v dalších společenských vědách lze charakterizovat *třemi* rozlišitelnými, na sebe *navazujícími* fázemi:

1. První výzkumnou fází při použití měření, nutnou podmínkou jeho aplikace, předpokladem, který bývá často skryt nebo jen implicitně obsažen v přípravných krocích, je *kvalitativní určení objektu měření* — stanovení sledovaných vztahů nebo měřené vlastnosti z hlediska jejich kvalitativního určení. Jsou-li zkoumány osoby, můžeme měřit jejich věk, inteligenci, spokojenost, pracovní výkon, politickou aktivitu apod. (nyní odhlížíme od způsobu a přesnosti měření). U sociálních skupin měříme například jejich soudržnost, pracovní podmínky na společném pracovišti, pracovní klima v kolektivu; u tříd a velkých sociálních skupin nebo jejich částí lze měřit například reprodukční stabilitu nebo změnu, u společenských institucí účinnost nebo efektivitu jejich působení apod.

Prakticky v žádném z uvedených příkladů sociologického zkoumání se neobejdeme již v této fázi aplikace metody měření bez teoretického vymezení zmíněného kvalitativního určení objektu měření a bez jeho operacionalizace do podoby zjištěných faktů.

2. Druhou fází použití metody měření je *vytváření měřícího prostředku*, stupnice, škály, znaku, tj. v obecné rovině stanovení kvantitativních možností v rámci vymezené kvality.

V případě ověřených metodik, standardních testů nebo vyzkoušených baterií otázek jsou první a druhá fáze spojeny společným výběrem standardní metodiky. V případě, že jsme pro měření kvalitativně vymezili vlastnost, nyní pro ni definujeme, resp. volíme měřenou veličinu, tj. specifikujeme její kvantitativní stránku a rozsah, v jehož rámci budeme zvolenou kvalitu měřit. Pokud je

měřeným atributem vztah, souhrn vztahů nebo jejich struktura, specifikujeme kvantitativní možnosti jejich naplnění modelem nebo množinou modelů možných uspořádání vztahů ve zkoumané skutečnosti. Souhrn základního kvalitativního a možných kvantitativních určení operacionalizujeme do podoby měřicí škály nebo abstraktního znaku.

3. Třetí fází aplikace metody měření rozumím *realizační fázi*, tj. *proces přizpůsobování* specifikovaných podob vývojových forem vnější míry materiálním objektům, vlastnostem, vztahům a jejich strukturám.

Pojetí metody měření bývá některými autory zužováno na její třetí, realizační fázi. Tento přístup je oprávněný ve vztahu k praktickým potřebám zkoumání jednoduchých, kvalitativně neproměnných objektů. Vědecký výzkum relativně složitých, vyvíjejících se společenských objektů potřebuje však vycházet z výsledků mnoha vzájemně kombinovaných realizačních fází metody měření a vyžaduje, aby tyto fáze byly konceptuálně i metodologicky propojené. Teprve na základě měření dílčích objektů, částí nebo vývojových fází měřeného objektu je možno výsledky využívat ve smyslu výpovědi specifických výrazů vnější míry o imanentní míře, tj. o zákonitostech zkoumaných objektů.

5. Úrovně měření

Měření vztahů a vlastností zkoumaných objektů probíhá s různým stupněm přiblížení se skutečné bohatosti struktury vazeb měřeného objektu. Pod pojmem *úroveň měření* nebo *škála měření* je v literatuře rozlišováno několik stupňů ve strukturovanosti zkoumaných objektů a úplnosti odrazu této struktury. Ve společenských vědách otázku měřících škál tímto způsobem jako první úplněji formuloval S. S. Stevens [1946]. Podrobnější klasifikaci škálových typů nabídl C. H. Coombs [1952], prakticky užitečné kompromisní řešení Torgerson [1958]. Škálovými typy, resp. úrovnemi měření se dále zabývali například Suppes-Zinnes [1963], Řehák [1972], Berka [1977] a další.

Úrovní měření budu dále nazývat zjišťovaný stupeň složitosti vazeb zkoumané struktury objektu měření. Nejčastěji bývají rozlišovány *nominální*, *ordinální*, *intervalová* a *poměrová* úroveň měření, resp. jí odpovídající typ stupnice — škály.

Nominální (klasifikační) *úroveň měření* a nominální stupnice rozlišují množinu navzájem různých hodnot, mezi nimiž jsou uvažovány pouze vztahy totožnosti = a rozdílnosti $\neq$. Nominální stupnice vytváří na množině objektů relaci *ekvivalence* (3) a generuje rozklad na třídy ekvivalence, z nichž každá obsahuje právě všechny prvky, které jsou k sobě vzájemně vztaženy popsanou relací. Do nich se zařazují měřené objekty například podle barvy (červené, modré, žluté, zelené, bílé, černé atd.), respondenti podle svého pohlaví (muži, ženy) nebo místa bydliště (Čechy, Morava, Slovensko) apod. Měřené objekty mají buď stejnou hodnotu (například oba stejnou barvu) nebo různou hodnotu (každý jinou barvu bez dalšího rozlišení který kterou).

Někteří autoři [například Berka 1977] nezařazují použití nominální stupnice do problematiky měření, hovoří v této souvislosti o klasifikaci. Tento přístup je jistě možný, za vhodnější však považuji chápat použití nominální stupnice jako součást metody měření, i když patrně její hraniční případ. Důvodem pro

(3) Relaci *ekvivalence* na množině A je nazývána *symetrická*, *reflexivní* a *tranzitivní* relace. Relace R na množině A se nazývá *symetrická*, jestliže pro každé dva prvky a, b množiny A , pro které je $a R b$, platí také $b R a$. Relace R na množině A se nazývá *reflexivní*, jestliže pro všechny prvky platí $a R a$. Relace R se nazývá *tranzitivní*, jestliže $a R b$, $b R c$ implikuje $a R c$ [Řehák 1972 : 621].

toto pojetí je jednak rozdíl mezi stupni složitosti struktur měřených objektů a úrovněmi našeho poznání těchto struktur, jednak dynamický charakter poznávané skutečnosti, jejíž nominální strukturální úroveň může vývojem přejít do vyššího stadia uspořádanosti, které již bude možno odrážet na vyšších úrovních měření.

Ordinální nebo také pořadová úroveň měření a pořadová stupnice (ordinální škála) rozlišují kromě totožnosti a rozdílnosti hodnot také jejich uspořádání. Na pořadové stupnici lze rozlišit, který měřený objekt je výše, který má vyšší hodnotu. Na hodnotách této stupnice je definována *úplná, asymetrická a tranzitivní* relace. (4) Na množině měřených objektů je generován rozklad, jehož třídy jsou úplně uspořádány.

Pořadová úroveň měření umožňuje podrobnější výpověď o složitější struktuře objektu měření. Jestliže ještě při nominální úrovni měření je na stupnici vyjadřován pouze stav kvalitativní rovnosti nebo nerovnosti (v rámci společné kvality vyššího řádu), při pořadové úrovni je přítomen kvantitativní aspekt srovnání: více — méně. V realitě je pochopitelně obtížné najít ostrý předěl mezi situací, kdy jednotlivé stavy zkoumaných objektů jsou pouze ve vztazích kvalitativní rovnosti nebo nerovnosti, a situací, při níž tyto stavy zároveň vypovídají o kvantitativních rozdílech v rámci společné kvality. Kvantitativní rozdíly ve společné kvalitě se promítají i do nominální stupnice, která je však svou strukturou dostatečně nerespektuje a nevyužívá. Pořadová stupnice je v tomto smyslu informačně bohatší, její hodnoty již alespoň částečně odrážejí kvantitativní rozdíly v rámci společné kvality. Jednotlivé měřené objekty jsme schopni pomocí pořadové stupnice, tedy v pořadové úrovni měření, jednoznačně zařadit do disjunktních tříd, které lze úplně uspořádat z hlediska zkoumané míry — objektu měření.

Pořadová stupnice je přechodem mezi uspořádaností hodnot stupnice jako množiny kvalitativně rozdílných stavů a úplným uspořádáním těchto hodnot v metrice vzdáleností. Odráží kvantitativní aspekt zkoumané skutečnosti, ale jen neúplně, nedokonale.

Kromě dvou uvedených úrovní měření a jim odpovídajících stupnic jsou v literatuře uváděny další mezistupně. C. H. Coombs zavádí ve své klasifikaci [Coombs 1952] částečně uspořádanou stupnici, kterou je třeba řadit mezi nominální a ordinální (pořadovou) škálu. Jiným mezistupněm, vyjadřujícím bohatší uspořádání nežli má pořadová stupnice, je Torgersonem [1958 : 16n] uváděná pořadová stupnice s přirozeným počátkem. Ještě komplikovanější pojetí diferencovanosti vztahových struktur objektu měření zavádí Coombs, který rozlišuje vztahy mezi objekty a vztahy mezi vzdálenostmi těchto objektů. Jak objekty, tak i vzdálenosti mohou být klasifikovány, částečně uspořádány nebo úplně uspořádány. Kombinací těchto dvou hledisek vzniká složitá klasifikace jedenácti typů stupnic, z nichž některé jsou častěji užívány, s jinými se výzkumník v praxi patrně nesetká.

Intervalová úroveň měření předpokládá porovnávání vzdáleností mezi dvojicemi měřených objektů. Úplné uspořádání objektů je doplněno o přesnější kvantitativní charakteristiku, v níž je vzdálenost mezi dvojicí objektů vyjádřena v poměru ke vzdálenosti jiné dvojice objektů. Nejedná se o určení vztahu objektu k pevné stupnici, chybí její přirozený počátek a fixní měřítko. Relativní měřítko je získáváno ze vzájemné polohy libovolných dvou objektů nebo hodnot na stupnici. Metrika vzdáleností je tedy relativní. Odraz kvanti-

(4) *Úplnou* je nazývána relace, u níž pro každou dvojici objektů a, b platí, že je buď $a R b$ nebo $b R a$. *Asymetrická* relace je taková, která nemůže platit oběma směry u jedné dvojice objektů. Existence vztahu $a R b$ implikuje, že neplatí $b R a$. Tím je vyloučena například reflexivnost [Řehák 1972 : 621].

tativní stránky objektu měření — zkoumané míry — je však již podstatně bohatší než v pořadové úrovni měření. Kvantitativní aspekt intervalové úrovně měření je vyjadřován v číselné podobě poměru dvou intervalů: $k = \frac{d(A, B)}{d(C, D)}$, tj. $d(A, B) = k \cdot d(C, D)$. Intervalová úroveň měření je, jinak vyjádřeno, charakteristická volbou počátku a jednotky měření.

Poměrová úroveň měření se od intervalové liší přirozeným zavedením počátku měření — nuly. Kvantitativní aspekt poměrové úrovně měření je vyjadřován přímo poměrem hodnot dvou objektů na stupnici: $k = \frac{A}{C}$ tj. $A = k \cdot C$.

Měřitko je voleno relativně k některému bodu na stupnici (např. C). Z hlediska jednoznačnosti lze tuto úroveň měření charakterizovat úplným uspořádáním, pevným počátkem a volbou jednotky měření.

Pro úplnost je možno rozlišit ještě absolutní úroveň měření, při níž existuje přirozený počátek i pevná jednotka a realizace měření spočívá v zobrazení objektu měření — vlastnosti, jako výrazu specifikované všeobecné formy míry — do množiny reálných čísel. Kvantitativní aspekt této úrovně měření by byl vyjádřen samotným kardinálním číslem $k = A$.

Úrovně měření představují především modely zkoumané skutečnosti respektující určité stránky složitosti jejího uspořádání. Limitující stránkou všech těchto modelů je zachycení jen statické stránky kvantitativního aspektu zkoumaných objektů. Zcela novým úkolem je hledání návaznosti mezi těmito modely, zkoumání jejich společných vlastností a přechodů mezi nimi, metodologický výzkum odrazu vývoje ve složitosti zkoumaných objektů.

Důležité první kroky v tomto směru v oblasti matematicko-statistické metodologie již byly učiněny. Mám na mysli především D — model Jana a Blanky Řehákových, který ukazuje společnou bázi interpretace nominálních, ordinálních, kardinálních a zobecněných proměnných [Řehák 1976], [Řehák—Řeháková 1979] a jeho využití v analýze kategorizovaných dat [Řehák—Řeháková 1986].

6. Formy měření

Jestliže klasifikované úrovně měření charakterizovaly především zkoumanou úroveň složitosti objektu měření, rozbor forem měření zohledňuje zejména společensko-historickou návaznost jednotlivých stadií vývoje objektu měření a popisované formy měření jsou realizací forem míry, jimiž objekt měření prochází. Ve vazbě na vývojové formy vnější míry, které jsou výrazem stupně rozvoje objektu měření a jeho imanentní míry, dále rozlišuji čtyři formy měření: *prostou, rozvinutou, všeobecnou a specifikovanou* formu měření. (5)

6.1. Prostá forma měření

Je založena na jednotlivém, nahodilém vztahu, který je odrazem relativně nejméně rozvinuté imanentní míry objektu měření. Prostá forma vnější míry je zprostředkována našemu poznání dvojicí vztahů — vztahem kvalitativní rovnosti a kvantitativním poměrem. *Prostá forma měření spočívá* tedy:

- 1) ve stanovení kvalitativní shody měřeného objektu s určitou stránkou jeho okolí;

(5) Například M. E. Omel'janovskij [1968 : 214—217] používá k pojmenování těchto čtyř forem měření pojmů: slučajnaja, otděl'naja (nahodilá, jednotlivá), razvernutaja (rozvinutá), vseobščaja (všeobecná) a etalonnaja (etalonová) forma měření.

- 2) v nalezení reálného nebo abstraktního objektu nebo stimulu — ekvivalentu pro vyjádření zvláštního kvantitativního určení v rámci vymezené společné kvality;
- 3) v určení kvantitativního poměru objektu měření k předem zvolenému ekvivalentu v rámci této kvality.

Příkladem prosté formy měření v takových disciplínách, jako jsou ekonomie, sociologie, pedagogika, může být:

- a) měření prosté formy hodnoty zboží kvantitativním poměrem k jednomu jinému zboží [Marx 1954 : 65–80],
př.: 1 kabát = 20 loktům plátna;
- b) měření životní úrovně domácnosti vlastnictvím (nebo nevlastnictvím) jednoho z předmětů dlouhodobé spotřeby,
př.: domácnost vlastní osobní automobil;
- c) měření znalostí, resp. schopností žáka výsledkem jediné testové úlohy,
př.: žák správně vyřešil předloženou slovní úlohu z matematiky;
- d) měření spokojenosti respondenta s prací odpovědí na jednu otázku v dotazníku: „Jak jste spokojen se svou prací?“, předložené varianty odpovědí: zcela spokojen, spokojen, ani spokojen ani nespokojen, nespokojen, zcela nespokojen;
př.: respondent odpověděl „zcela spokojen“.

Prostá forma měření obsahuje celou řadu nahodilých momentů a podstatu zkoumaného jevu odráží jen dílčím, neúplným způsobem. To je třeba mít neustále na paměti při používání výsledků prosté formy měření k vysvětlování zkoumaných jevů. V širším kontextu sociologického, ekonomického, pedagogického apod. zkoumání je měřený objekt (kabát, domácnost, žák, respondent) nahodilý; nahodilý, zaměnitelný je také objekt — ekvivalent (plátno, osobní automobil, úloha, formulace otázky); nahodilý je například i okamžik měření.

Zkoumaný vztah, který je objektem prosté formy měření, je výrazem nerozvinuté imanentní míry zkoumaného objektu. Forma vnější míry, vyjádřená tímto vztahem, odpovídá nedokonalému stupni našeho poznání zkoumaného objektu, ve většině případů také nízkému stupni jeho rozvinutosti.

6.2. Rozvinutá forma měření

Je založena na množině, souhrnu kvalitativně stejnorodých vztahů, které však nejsou trvale strukturně uspořádány a jsou odrazem rozvíjející se imanentní míry objektu měření. Rozvinutá forma vnější míry se projevuje v jednotě společného kvalitativního určení a v mnohosti vzájemně nezávislých kvantitativních poměrů mezi měřeným objektem a jeho ekvivalenty.

Rozvinutá forma měření probíhá v těchto fázích:

- 1) stanovení kvalitativního hlediska pro srovnávání měřeného objektu s ostatními objekty nebo stimuly;
- 2) teoretické vymezení kvalitativně stejnorodé třídy objektů, resp. stimulů, které budou sloužit jako ekvivalenty v diferencovaných kvantitativních vztazích s měřeným objektem; de facto vytvoření sady alternativních měřítek (škál, stupnic);
- 3) kvantitativní srovnání měřeného objektu s řadou ekvivalentů a stanovení množiny kvantitativních poměrů objektu měření ve vztazích ke zvolené třídě ekvivalentů.

Příkladem rovinuté formy měření v ekonomii, sociologii, pedagogice mohou být:

- a) měření rozvinuté formy hodnoty zboží kvantitativními poměry k mnoha jiným druhům zboží [Marx 1954 : 80–82],
př.: 1 kabát = 20 loktů plátna,
1 kabát = 2 unce zlata,
1 kabát = 500 g železa atd.;
- b) měření životní úrovně domácnosti vlastnictvím (nebo nevlastnictvím) řady předmětů dlouhodobé spotřeby,
př.: domácnost vlastní osobní automobil,
domácnost vlastní automatickou pračku,
domácnost nevlastní barevný televizor,
domácnost vlastní velkokapacitní chladničku,
domácnost vlastní mrazicí box,
domácnost nevlastní videorekordér atd.
- c) měření životní úrovně skupiny domácností úrovní vybavenosti této populace řadou předmětů dlouhodobé spotřeby,
př.: 52 % domácností vlastní osobní automobil,
37 % domácností vlastní automatickou pračku,
22 % domácností vlastní barevný televizor,
46 % domácností vlastní velkokapacitní chladničku,
14 % domácností vlastní mrazicí box,
3 % domácností vlastní videorekordér atd.;
- d) měření znalostí, resp. schopností žáka výsledky několika různorodých úloh,
př.: žák vyřešil početní příklad z aritmetiky,
žák nevyřešil slovní úlohu z aritmetiky,
žák správně vypracoval grafickou úlohu z geometrie,
žák vyřešil úlohu ze základů algebry,
žák nevyřešil úlohu ze základů kombinatoriky atd.;
- e) měření spokojenosti respondenta s prací odpověďmi respondenta na řadu obsahově příbuzných otázek,
př.: respondent je zcela spokojen s obsahem práce,
respondent je zcela nespokojen s prostředím práce,
respondent je spokojen s finančním ohodnocením práce,
respondent je nespokojen s fyzickou namáhavostí práce,
respondent je zcela spokojen s rozmanitostí práce atd.

Příklady rozvinuté formy měření ukazují nekomplexnost a neuzavřenost měřící situace. I když jednotlivé ekvivalentní položky vypovídají o společné kvalitě měřeného objektu a všech jeho ekvivalentů, výsledek měření odráží také další aspekty, z hlediska zvoleného objektu měření (tj. hodnoty zboží, životní úrovně domácnosti, úrovně znalostí, resp. spokojenosti s prací) nahodilé, způsobující měřící chyby. Relativní výhodou rozvinuté formy měření (oproti prosté formě) je snížení nahodilosti ve volbě ekvivalentu, nahrazení jediného ekvivalentu jejich množinou. Úhrn vztahů mezi měřeným objektem a souborem ekvivalentních objektů, resp. stimulů, zajišťuje reprezentativnější odraz objektu měření. Naopak zjevnou nevýhodou rozvinuté formy měření (oproti všeobecné nebo specifikované formě měření) je mnohoaspektovost a nejednoznačný charakter výsledku měření. Jednotlivé, vzájemně nesrovnatelné výsledky měření, odrážejí každý jinak a všechny jen částečně společnou podstatu objektu měření. Ke sjednocení dílčích pohledů dochází až ve všeobecné formě měření.

6.3. Všeobecná forma měření

Je založena na opakovaně potvrzované struktuře vztahů mezi jednotlivými měřeními rozvinuté formy. Tento teoreticky opodstatněný jednotící základ je

tvoreň společnou kvalitou, vyjadřovanou jednotlivými ekvivalenty rozvinuté formy a modelem struktury vztahů mezi dílčími měřeními této rozvinuté formy. Všeobecná forma měření se vyvíjí z rozvinuté formy měření, zlepšuje se operacionalizace objektu měření a dochází k validizaci měřicího postupu. Vzniká přeměnou role jednotlivých měření v celku poznávacího procesu. Z mnoha vzájemně zastupitelných měření téhož objektu se stávají složky jednoho měření. Na tomto přechodu je patrně nejobtížnější adekvátně určit vztah těchto složek, prokázat jejich společný kvalitativní základ a stanovit model vzájemné podmíněnosti těchto složek vyjadřující strukturu složené stupnice, podmínky pro dílčí měření a podmínky a rozsah celku všeobecné formy měření.

Objektivním základem všeobecné formy měření z hlediska gnozeologie je všeobecná forma vnější míry, která vzniká buď praktickou, nebo modelově teoretickou transformací z rozvinuté formy míry. K převrácení řady kvantitativních poměrů rozvinuté formy míry na jejím společném kvalitativním základě dochází jednak opakováním a praktickou konfrontací jednotlivých měření rozvinuté formy, jednak teoretickým zobecněním a konstrukcí modelu vazeb jednotlivých měření rozvinuté formy.

Do základního schématu *fázi použití* metody měření se u *všeobecné formy* promítají dílčí měření předchozí rozvinuté formy a jejich praktická nebo teoretická systematizace:

- 1) Kvalitativní určení objektu všeobecné formy měření již předpokládá buď praktické ověření a prosazení společného obsahu jednotlivých měření rozvinuté formy, nebo teoretické zdůvodnění tohoto společného obsahu v základu modelového přístupu. Tímto způsobem vstupují jednotlivá měření rozvinuté formy do první fáze všeobecné formy měření — kvalitativního vymezení objektu měření.
- 2) Jednotlivá měření rozvinuté formy tvoří současně předpoklad a součást druhé fáze všeobecné formy měření — procesu vytváření měřicí stupnice. Podstatnou součástí této druhé fáze použití metody měření je konstrukce modelu vazeb mezi jednotlivými měřeními rozvinuté formy. Teoretická konstrukce modelu anebo jeho vypracování a prověření v procesu společenské praxe umožňují přejít od výsledků jednotlivých měření k souhrnnému výsledku měření celku všeobecné formy, který vypovídá o objektu měření komplexněji. Všeobecná forma měření se skládá z jednotlivých měření rozvinuté formy a ze systému vazeb mezi těmito jednotlivými měřeními, který bývá vyjádřen v teoreticky podmíněné „abstraktní“ variantě měření nejčastěji matematickým modelem, v praktické „konkrétní“ variantě společensky uznaným ekvivalentem, v němž jsou tyto vazby materializovány.
- 3) Realizační fáze procesu měření je v této všeobecné formě doprovázena transformací výsledků jednotlivých měření pomocí předem konstruovaného modelu nebo společensky přijatého materializovaného měřítka (ekvivalentu) do jednotícího výsledku všeobecné formy měření.

V rámci *všeobecné formy měření* lze rozlišit dvě varianty související s praktickou společenskou činností lidí a abstraktně teoretickou činností. Navrhují přijmout pro ně označení „konkrétní“ a „abstraktní“. První z nich je užívána v případě, že ke konstrukci měřicí stupnice všeobecné formy měření dochází v procesu společenské praxe mnohoňásobným opakováním a konfrontací jednotlivých procesů dílčích měření a výsledkem jejího vývoje je materializovaná měřicí stupnice. Druhá varianta využívá k zobrazení vazeb jednotlivých měření rozvinuté formy k výsledné všeobecné formě modelovou konstrukci vyplývající z teoretického rozboru nebo speciální analýzy. Abstraktní a konkrétní va-

rianta všeobecné formy měření představují dva způsoby společensko-historické konkretizace všeobecné formy měření.

Příkladem konkrétní varianty všeobecné formy měření může být K. Marxem uváděné měření všeobecné formy hodnoty zboží, tj. vyjádření hodnoty mnoha druhů zboží v jediném zvoleném druhu [Marx 1954 : 82–87],

př.: 1 kabát = 20 loktům plátna,
 2 unce zlata = 20 loktům plátna,
 500 kg železa = 20 loktům plátna,
 2 tuny uhlí = 20 loktům plátna, atd.

Plátno se stává měřítkem — všeobecnou formou vnější míry hodnoty. Ve všeobecné formě měření je možno postavit na místo tohoto univerzálního měřítka také další druhy zboží, které vystupují ve vztazích se všemi ostatními druhy zboží. Důležitá je společenská forma realizace procesu měření, v níž je konfrontací jednotlivých měření rozvinuté formy vytvářeno konkrétní měřítko a jednotlivá měření rozvinuté formy nacházejí společný výraz ve všeobecné formě měření. Na místo plátna mohou vstupovat jiné druhy zboží, například zlato, stříbro a další, jejichž vztahy k ostatním zbožím jsou dostatečně běžné a rovnovážně ustálené.

Předpokladem realizace abstraktní varianty všeobecné formy měření je vyzkoušená baterie (množina) jednotlivých měření rozvinuté formy a vytvoření modelu vazeb mezi těmito jednotlivými měřeními. *Abstraktní všeobecná forma měření*, tím, že nahrazuje konkrétní všeobecnou formu, že *předbíhá vývoj společenské praxe*, stává se *důležitým nástrojem společenskovědního výzkumu s prognostickým využitím*. K její realizaci je zapotřebí zobecnění předchozích znalostí i výsledků jednotlivých měření nižších forem. Abstraktní varianta všeobecné formy měření vyžaduje teoretické zpracování těchto znalostí, výsledků a zkušeností a vypracování modelu funkčních nebo pravděpodobnostních vazeb jednotlivých měření rozvinuté formy do celkového výsledku všeobecné formy. Teoretický model jako součást všeobecné formy měření nahrazuje konkrétní historický průběh společenské praxe abstraktní formou.

Příkladem abstraktní varianty všeobecné formy měření může být měření celkové vybavenosti domácnosti souborem předmětů dlouhodobé spotřeby, v němž je použit model pro vyjádření vztahů vybavenosti jednotlivými předměty k celkové vybavenosti, která může dále sloužit jako jeden z ukazatelů životní úrovně domácnosti;

př.: *Jednoduchý model:*

celková vybavenost = počet předmětů ze seznamu vyjmenovaných

výsledek měření: domácnost je vybavena 8 z deseti sledovaných předmětů;

př.: *Složitější, teoreticky zdůvodňovaný model:*

$$\text{celková vybavenost} = \sum_{i=1}^{10} w_i d_i$$

$$v_i = \frac{\text{cena} \times \text{vybavenost}}{\text{diferenciace}} \quad \begin{array}{l} d_i = 0 \text{ — domácnost není vybavena} \\ d_i = 1 \text{ — domácnost je vybavena předmětem } i \end{array}$$

$$w_i = 1000 \cdot \frac{v_i}{\sum v_i} \quad i \text{ — jednotlivé předměty dlouhodobé spotřeby}$$

Vysvětlení modelu: na celkové vybavenosti domácnosti se podílejí jednotlivé předměty úměrně svým vahám w_i , pokud je jimi domácnost vybavena ($d_i = 1$); celková vybavenost domácnosti dosahuje maxima — hodnoty 1000 pro domácnosti vybavené všemi sledovanými předměty, minima — hodnoty 0 pro domácnosti, které nejsou vybaveny žádným z předmětů; váha w_i , která vzniká standardizací z váhy v_i , je určována na základě teoretické rozvahy a předchozích dílčích měření pro jednotlivé předměty dlouhodobé spotřeby; podle této rozvahy mají větší váhu w_i předměty cennější, dražší (větší výdaj reprezentuje náleha-

vější potřebu), předměty v domácnosti potřebnější (jimiž je vybaveno více domácností), váha předmětu je nepřímo úměrná stoupající sociální diferenciaci ve vybavenosti předmětem (předmětem se vybavují jen určité typy domácností);

Váhy zjištěné pomocnými měřeními a výpočtem:

radiopřijímač	(R)		253
pračka standardní	(P)		64
televizor černobílý	(Tv)		118
chladnička	(Ch)		58
vysavač	(V)		9
gramofon	(Gr)		25
osobní automobil	(A)		354
magnetofon	(Mg)		25
automatická pračka	(Ap)	P +	37
barevný televizor	(Bt)	Tv +	57
celkem	max.		1 000

Výsledky měření:

domácnost A má celkovou vybavenost 502 — vlastní všechny standardní předměty (R, P, Tv, Ch, V),

domácnost B má celkovou vybavenost 975 — vlastní devět předmětů (R, P, Tv, Ch, V, A, M, televizor je barevný +57, pračka je automatická +37), nevlastní gramofon,

domácnost C má celkovou vybavenost 1 000, tj. je vybavena všemi deseti sledovanými předměty.

Příklad měření celkové vybavenosti používá údaje o skutečnosti z roku 1973, kdy úroveň vybavenosti československých domácností jednotlivými předměty dlouhodobě spotřeby, ceny předmětů i struktura této vybavenosti byly v mnohém rozdílné od současnosti. To se promítá do zjištěných hodnot vah pro jednotlivé předměty i do struktury použité míry celkové vybavenosti domácností.

Abstraktní varianta všeobecné formy měření je ve společenských vědách, zvláště v psychologii, sociologii a pedagogice, nejčastěji používanou formou měření. Vnitřní diferenciacie této formy měření souvisí s rozdíly v úrovních měření vstupujících do syntetického modelu všeobecné formy, s variabilitou těchto modelů i dosaženou úrovní výsledné stupnice všeobecné formy měření.

6.4. Specifikovaná forma měření

Je založena na společné vlastnosti třídy měřených objektů nebo širšího okruhu objektů spjaté s uspořádaným systémem vztahů týkajících se těchto objektů. Objektem specifikované formy měření se stává veličina spjatá s touto vlastností (Messgröße — [Metzler 1979]), která je konkrétním projevem specifikované formy vnější míry a vyjadřuje vnitřní, imanentní míru zkoumané třídy měřených objektů.

Veličina představuje oba aspekty — (kvalitativní a kvantitativní) měřené vlastnosti a je vyjadřována materializovanou stupnicí — specifikovanou vnější mírou.

Specifikovaná forma měření se realizuje v těchto fázích:

- 1) Kvalitativní vymezení objektu měření spočívá ve stanovení vlastnosti, která má být měřena, v její buď praktické nebo teoretické specifikaci v rámci zkoumaného objektu.
- 2) Druhá fáze specifikované formy měření spočívá ve stanovení veličiny — tj. ve specifikaci kvantitativních aspektů měřené vlastnosti, ve stanovení jejích vztahů, rozsahu platnosti a kvantitativní struktury. Tím je vytvářena měřicí stupnice pro realizační fázi specifikované formy měření.

Ve vazbě na uskutečňovanou úroveň měření je stanovena buď dohodnutá, nebo přirozená jednotka, event. i počátek měření, a z nich vyplývající měřítko.

3) Třetí fází je realizace procesu přiřazování hodnot měřicí škály měřeným objektům v rámci zkoumané veličiny.

Specifikovaná forma měření je teoreticky nejvíce propracovanou formou měření. Jsou známa její matematická i formálně logická pravidla. Teoretické a praktické předpoklady její realizace jsou však ve společenských vědách jen obtížně splnitelné.

Příkladem specifikované formy měření je Marxem diskutovaná peněžní forma měření hodnoty zboží [Marx 1954 : 87–88, 106–107, 112], v níž je hodnota všech měřených druhů zboží vyjadřována množstvím zlata, jeho váhovými díly, resp. jeho společensky dohodnutými měrnými jednotkami v určité peněžní měně.

U dalších příkladů z oblasti společenských věd je obtížné prokázat, že zkoumaná vlastnost, která je definována jako objekt měření, objektivně existuje, že není jen modelem skutečnosti, obsahem teorie dosud nepotvrzeným společenskou praxí. Přechod od všeobecné ke specifikované formě měření souvisí ve společenských vědách s hloubkou teoretického poznání, se zkoumáním zákonitostí sledovaných jevů a procesů, s odhalováním podstaty zkoumaných skutečností.

7. Závěrem k využití forem měření v teoretické a prognostické práci

Cílem sociologického výzkumu je exaktně poznávat nejen plně rozvinuté oblasti objektivní reality, ale i ty části skutečnosti, jejichž současný stupeň rozvoje je vyjádřen třeba jen rozvinutou formou vnější míry. Pro souhrn vztahů reprezentujících měřenou skutečnost v rozvinuté formě vnější míry můžeme vytvořit model, abstraktní strukturu, teoreticky zdůvodněný konstruovaný znak. Abstraktní varianta všeobecné formy měření, používající abstraktního vyjádření v podobě takového znaku, umožňuje pro jednotlivé zjištěné vztahy formulovat obecné určení, pro rozvinutou formu míry modelovat její pravděpodobnou všeobecnou formu.

Tento vědecký postup měl patrně na mysli V. I. Lenin, když ve Filozofických sešitech zdůraznil Hegelova slova: „Je velikou zásluhou poznat empirická čísla přírody, například vzdálenosti planet, ale daleko větší zásluhou je nechat zmizet empirická kvanta a povýšit je v obecnou formu kvantitativních určení, takže se stanou momenty zákona či míry“. Odpovídá tomu i hodnocení „nehynoucích zásluh“ G. Galileiho a J. Keplera, kteří „... dokázali zákony, jež objevili, tím, že ukázali, že jim v plném rozsahu odpovídají vnímané jednotlivosti“ [Lenin 1960 : 124; Hegel 1986 : 379].

Tento krok má rozhodující význam v teoretické i v prognostické práci. *Je možno předvídat zákonitý vývoj*, tj. nejen kvantitativní trend, ale i *přeměnu kvality*. Je možno teoreticky konstruovat strukturu vztahů, modelovat všeobecnou formu míry v její abstraktní podobě, vypovídající o skryté, imanentní míře zkoumaného jevu. Této podoby teoretické práce lze *využívat v prognóze kvalitativně nových jevů a k předvídání vzniku a rozvoje nových procesů*. Lze se tak přiblížit splnění požadavku, který ve filozofii poprvé, i když v idealistické a nesrozumitelné podobě, zformuloval Hegel jako bezprostřední pokračování předchozí úvahy: „Nutno však požadovat ještě vyšší důkaz správnosti těchto zákonů; je třeba, aby jejich kvantitativní určení byla poznána z kvalit nebo z určitých souvztažných pojmů...“ [Lenin 1960 : 124; Hegel 1986 : 379]. Materialisticky je možno racionálnímu jádru této úvahy porozumět jako požadavku, aby věda odhalovala obecné zákonitosti v předstihu tak, aby mohla předvídat „jednotlivá kvantitativní určení“ z poznáných teoreticky formulovaných zákonitostí.

Hlavním smyslem a cílem dostatečně včasného teoretického uchopení zkoumaných jevů se ve smyslu předchozí úvahy jeví prognóza vývoje kvalitativně nových jevů a procesů. Tím jsou též vytvářeny předpoklady k cílevědomému řízení a ovlivňování společenských procesů.

Literatura

- Abgarjan, E. A.: *Metodologičeskiye i metodičeskiye problemy matematizacii sociologičeskich issledovanij*. (Avtoref. dis. doktora filos. nauk) Moskva, MGU 1978.
- Adams, E.: *On the Nature and Purpose of Measurement*. Synthese, 16, 1966, č. 2, s. 125—169.
- Barlay, L.: *Funktion und Ort der Kategorie des Masses in der materialistischen Dialektik*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1970, č. 9, s. 1078—1100.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5, s. 545—558.
- Berka, K.: *Měření. Pojmy, teorie, problémy*. Praha, Academia 1977.
- Campbell, N. R.: *Physics: The Elements*. Cambridge, 1920, přetištěno jako: *Foundations of Science*. New York, Dover Publ. 1957.
- Campbell, N. R.: *Notes on Physical Measurement*. In: *Final Report. The Advancement of Science I*, 2, 1940, s. 340—342.
- Coombs, C. H.: *A Theory of Psychological Scaling*. Enging. Res. Instit. Bull., No. 34. Ann Arbor 1952.
- Černík, V.: *Systém kategórií materialistickej dialektiky*. Bratislava, Pravda 1986.
- Černík, V. — Farkašová, E. — Viceník, J.: *Teória poznania*. Bratislava, Pravda 1980.
- Guilford, J. P.: *Psychometrics Methods*. New York, McGraw—Hill 1954.
- Hegel, G. W. F.: *Logika ako veda I*. (slovenský preklad díla Wissenschaft der Logik. Erster Teil) Bratislava, Pravda 1986.
- Helmholtz, H.: *Zählen und Messen, erkenntnistheoretisch betrachtet*. In: *Philosophische Aufsätze Eduard Zeller gewidmet*. Leipzig, 1887.
- Kuz'min, V. P.: *Kategorija mery v marksistskoj dialektike*. Moskva, Nauka 1966.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Lord, F. M. — Novick, M. R.: *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading Mass, Addison-Wesley 1968.
- Martynova, N. V.: *Proizvodnoje izmerenije v konkretnych sociologičeskich issledovanijach*. (Avtoref. kand. dis.). Moskva, AN SSSR IKSI 1970.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Metzler, H.: *Kategorie Mass — Mathematik und Messen*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1977, č. 5, s. 596—600.
- Metzler, H.: *Beiträge zu einer dialektisch-materialistischen Grundlegung einer Theorie des Messens*. (diss. B) Jena, FSU 1979.
- Omel'janovskij, M. E.: *Filosofskije aspekty teorii izmerenij*. In: *Materialističeskaja dialektika i metody jestestvennych nauk*. Moskva, Nauka 1968, s. 207—255.
- Russel, B.: *The Principles of Mathematics*. Cambridge University Press 1903.
- Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1971, č. 6, s. 638—648.
- Řehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 6, s. 615—625.
- Řehák, J.: *Základní deskriptivní míry pro rozložení ordinálních dat*. Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 416—431.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*. Sociologický časopis 1979, č. 2, s. 214—233.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1986.
- Stevens, S. S.: *On the Theory of Scales of Measurement*. Science 103 (1946), s. 667—680.
- Stevens, S. S.: *Measurement, Psychophysics, and Utility*. In: *Measurement: Definitions and Theories*. (Churchman, C. W. — Ratoosh, P. eds.) New York, Wiley 1959.
- Suppes, P. — Zinnes, J. L.: *Basic Measurement Theory*. In: *Handbook of Mathematical Psychology*. Vol. I. (Luce, R. D. — Bush, R. R. — Galanter, R. eds.) New York, Wiley 1963 ruský preklad: *Osnovy teorii izmerenij*. In: *Psichologičeskiye izmerenija*. Moskva, Mir 1967.
- Timofeev, I. S.: *Metodologičeskoje značenie kategorij „kačestvo“ i „količestvo“*. Moskva, Nauka 1972.
- Torgerson, W. S.: *Theory and Methods of Scaling*. New York, Wiley 1958.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Г. Ержабек: Формы измерения в социологии

Предлагаемая статья ставит себе целью описание и обоснование использования метода измерения для изучения общественных процессов, для выявления закономерностей и для прогноза качественно новых явлений.

Классические концепции измерения характеризуются с точки зрения сложности и изменчивости объекта измерения, цели и назначения метода. Для измерения сложных, качественно и количественно изменчивых объектов, диалектических тотальностей, изменяющихся одновременно и условия своего дальнейшего развития, необходимо исходить из понимания измерения, основанного на философской категории «мера». Это понимание может содействовать определению сущности изучаемых явлений, выявлению закономерностей прослеживаемых процессов.

Объективную основу метода измерения создают *внешние формы меры*, являющиеся ключом для выявления внутренней меры (закона и закономерности) изучаемых явлений. Для обозначения эволюционных форм внешней меры применяется обобщенная версия примененных Марксом терминов для форм стоимости. Различаются *отдельная, развернутая, всеобщая и специфицированная* внешние формы меры.

При использовании метода измерения характеризуются *три научно-исследовательские фазы*: 1) качественное определение объекта измерения; 2) формирование средства измерения; 3) реализационная фаза измерения, т. е. процесс соотнесения специфицированных видов эволюционных форм внешней меры с материальными объектами, свойствами, отношениями и их структурами. Измерение, если оно должно служить выявлению закономерностей, нельзя сводить к его третьей, реализационной фазе. Только на основе измерения частных объектов, частей или эволюционных фаз измеряемого объекта можно использовать результаты метода измерения в смысле высказывания об имманентной мере, т. е. о закономерностях изучаемых объектов.

Измерение рассматривается как метод определения меры материальных объектов, опосредствованной свойствами и отношениями этих объектов, включая их количественное выражение [Мецлер 1979 : 135].

Статья различает *уровни измерения*, выражающие степени сложности связей изучаемой структуры объектов измерения (шкалы наименований, порядка, интервалов и отношений) и *формы измерения*, выражающие общественно-историческую преемственность отдельных стадий эволюции объекта измерения и соответствующих форм меры, которые объект измерения приобретает.

Детально описываются *четыре формы измерения*: *отдельная, развернутая, всеобщая и специфицированная* и приводятся выбранные примеры их. *Всеобщая форма* измерения встречается в *двух вариантах*: а) «*конкретном*», в котором переход от отдельных частных измерений развернутой формы к их общему выражению всеобщим эквивалентом реализуется в общественной практике и в котором утвердилось конкретная, материализованная шкала всеобщей формы измерения и б) «*абстрактном*», в котором этот шаг лишь теоретически моделируется — шкала для всеобщей формы измерения носит абстрактный характер.

Переход между развернутой и всеобщей формами измерения можно в исследованиях использовать для *моделирования и предвидения закономерного развития изучаемых явлений*. Можно теоретически конструировать структуру отношений, моделировать всеобщую форму меры в ее абстрактном виде, выявляющую скрытую имманентную меру изучаемой действительности. Этот вид теоретической работы, представляющей собой часть более общего (эволюционного) понимания измерения, можно использовать в прогнозе качественно новых явлений и для предвидения возникновения и развития новых процессов. Тем самым создаются предпосылки для целенаправленного воздействия на эти явления и процессы и для управления ими.

Summary

H. Jeřábek: Forms of Measurement in Sociology

The aim of the present paper is to describe and substantiate the application of the method of measurement in investigating social processes, in revealing laws, and in prognosticating qualitatively new phenomena.

Classical conceptions of measurement are characterized from the point of view of the complexity and variability of the object of measurement, of the method's aim and purpose. The measurement of complex, qualitatively and quantitatively variable objects, dialectical totalities simultaneously transforming the very conditions of their further development, makes it necessary to proceed from the conception of measurement based on the philosophical category of "measure". This conception may contribute to ascertaining the substance of the examined phenomena, to disclosing the laws of the processes under examination.

The objective basis of the method of measurement is formed by the *exterior forms of measure*; these in turn provide the key to the discovery of the immanent measure (laws and regularities) of the examined phenomena. The generalized version of the terms used by Marx in connection with forms of value is applied here to denote the developmental forms of exterior measure. The following forms of measure are distinguished: *the elementary, the expanded, the general and the specified*.

The application of the method of measurement allows us to characterize *three research phases*: 1. qualitative definition of the object of measurement; 2. development of the scale of measurement; 3. realization phase of measurement, i. e. the process of linking specified forms of the developmental forms of exterior measure to material objects, properties, relations and their structures. Measurement, in so far as it is to serve to discover laws, cannot be narrowed down to its third — realization phase. It is only on the basis of measuring partial objects, parts or developmental phases of the measured object, that the results of the method of measurement can be turned to advantage in the sense of the statement on the immanent measure, i. e. on the laws governing the objects under examination.

Measurement is conceived as a method of ascertaining the measure of material objects mediated by the properties and relations of these objects, inclusive of their quantitative expression [Metzler 1979 : 135].

The paper differentiates between the *levels of measurement* expressing the degrees of complexity of interconnections prevailing within the examined structure of the object of measurement (nominal, ordinal, interval and ratio scales) and the *forms of measurement* expressing the sociohistorical link-up of individual developmental stages of the object of measurement with the corresponding forms of measure to which the object of measurement is subjected.

Four forms of measurement are described in detail: *the elementary, the expanded, the general and the specified*, and selected examples of these are introduced. *The general form of measurement occurs in two variants*: a) the "concrete" variant where the transition from individual partial measurements of the expanded form to their common expression by means of a general equivalent is realized in social practice and where a concrete, materialized scale of the general form of measurement has proved useful, and b) the "abstract" variant wherein this step is only theoretically modelled — the scale for the general form of measurement has assumed an abstract form.

The transition between the expanded and the general form of measurement can be put to use in research for the purposes of modelling and forecasting the lawful development of the phenomena under examination. It is possible theoretically to construct the structure of relations, to model the general form of measure in its abstract form, indicating the ulterior, immanent measure of the examined reality. This form of theoretical work which represents a part of a more general (developmental) conception of measurement can be used in prognosticating qualitatively new phenomena and in forecasting the rise and development of new processes. Thus preconditions are created for purposefully influencing and controlling these phenomena and processes.

Jednu z cest rozvoje sociologické metodologie otevírá dosti obvyklá situace, kdy výzkumník při řešení zcela konkrétní a svým způsobem specifické úlohy narazí na určité obtíže, jež ho nutí analyzovat řadu obecnějších a mnohdy přímo koncepčních otázek. Stává se to docela jistě těm, kteří se rozhodnou pro užití sekundární analýzy, třebaže na první pohled nejde o techniku neznámou či nějak záhadnou.

Také tento příspěvek k pojetí sekundární analýzy nevznikl jakožto realizace nějakého obecného námětu či akademické metateoretické úvahy. Byl stimulován objednávkou ze strany Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ a kromě toho poskytuje autorovi příležitost zhodnotit předchozí poznatky ze sekundární analýzy výsledků sociologických výzkumů v energetice. Právě některé krušné zkušenosti vyvolaly potřebu zpřesnit určitou základní koncepci sekundární analýzy a odpovědět na otázku, jaké místo může zaujímat v metodologickém arzenálu marxistické sociologie, jaké jsou její perspektivy v nejbližší budoucnosti.

* * *

Postupující kumulace empirického materiálu v soudobé sociologii vede k tomu, že se stále častěji uvažuje, ba přímo volá po jeho intenzivnějším využití. Ani zdaleka přitom nejde jen o zhodnocení dosavadního stavu poznatků při přípravě jednotlivého výzkumu, o naplnění jedné, obvykle přípravné fáze procesu empirického zkoumání sociální reality. Mnohdy se právě *sekundární analýza* stává klíčovým a výhradním nástrojem získání potřebných informací, sociologických faktů. Na tomto postupu není vlastně nic nelogického — vždyť možnost nahradit nekonečné opakování jednotlivých, parciálních šetření intenzivním využitím již shromážděné datové báze je záležitostí veskrze atraktivní, a to z důvodů ekonomických i gnozeologických. Různorodost druhotně analyzovaných materiálů nás však staví před zásadní otázku: nevyvolává nově vznikající prostor pro aplikaci této techniky zároveň situaci, že za sekundární analýzu se považuje celá řada různých, jako celek nehomogenních postupů a tento pojem tak ztrácí na obsahové jasnosti?

Důsledkem vznikajících nejasností může být ovšem nejenom pojmová konfúze a z ní plynoucí šumy v komunikaci mezi výzkumníky a zadavateli, popřípadě mezi sociology navzájem. Každá sociologická metoda či technika má svou specifikou, jež musí být reflektována nikoli z důvodů samoučelných, nýbrž proto, aby byly identifikovány jednotlivé metodologické problémy, vymezen okruh použití atd. Ostatně každá sociologická technika může být dokonce i určitým způsobem algoritmizována, a to nejen z důvodů didaktických. V současné době však právě technika sekundární analýzy úporně vzdoruje bytí jen elementární formě zpřehlednění. Paralelně se vyskytující typy, formy či stupně sekundární analýzy pak představují postupy jen obtížné (anebo jen velmi zhruba) sjednotitelné společným jmenovatelem.

Záměr zabývat se obsahem samotného pojmu může budit dojem zbytečného terminologického purismu. Jestliže však položíme důraz na čistotu techniky právě z hlediska metodologických *principů* a odmítneme-li pojetí, kdy se za

obecným principem skrývá naprostý voluntarismus, jeví se snaha objasnit podstatu této techniky odůvodněnou. Dokonce můžeme zpočátku odhlédnout od věcných souvislostí a věnovat se výhradně metodologickým otázkám. Teprve po ujasnění metodologických intencí a potenciálů sekundární analýzy má smysl uvažovat o její aplikaci v konkrétní tematice. Pro současnost je ovšem typické, že pojetí sekundární analýzy se v praxi mění vždy podle toho, jak je zadána výzkumná úloha, a že tedy neexistuje „čistý typ“.

Práce na prohlubování koncepce sekundární analýzy mají svůj význam v neposlední řadě i proto, že v návaznosti na budování širokých datovýchází lze uvažovat o podstatném zvýšení efektivity vstupů sociologie do praxe, o operativním naplňování informačních potřeb zejména řídicích složek. V mnoha výzkumných ústavech dnes vznikají z metodologického hlediska poměrně homogenní datové báze. Začínají fungovat různé systémy informací a vznikly první banky dat sociologických výzkumů [Dvořák 1985]. Jestliže se takto rozšiřují možnosti operativně vyhledat a poskytnout přiměřenou sociologickou informaci z již provedených výzkumů, je nutno zamýšlet se i nad tím, jak takovou informaci zpracovat a co takové zpracování vyžaduje. Zcela určitě totiž zůstane rozdíl mezi pouhou rešerší a analýzou, do níž výzkumník bude muset vstoupit jako aktivní subjekt.

Při studiu dokumentů navazuje sociologie na analytické postupy, jichž běžně užívá například historie. Klasické studium dokumentů je všeobecně charakterizováno co nejširší orientací na nejrůznější prameny primární i sekundární povahy, přičemž na druhé straně nezřídka představuje první využití daného informačního zdroje. Sekundární analýza v sociologii naproti tomu reaguje na velice specifickou situaci, kdy stojíme před daty nakupenými předchozími výzkumnými akcemi a často i před novými technickými prostředky jejich zpracování. Proto je pro sekundární analýzu nezbytná právě výchozí kritika pramenů, provází ji však řada dalších metodologických problémů.

Sociologie si vybírá za předmět zkoumání nejsložitější a velmi dynamické formy pohybu hmoty. Už jen pouhý empirický popis určitého sociálního jevu vyžaduje kumulaci značně objemného materiálu a opakované zkoumání, aniž by to všechno zaručovalo snadnou indukci a zobecňování zákonitostí třeba jen v rovině faktů. V tomto směru se sociologie podstatně liší od jiných společenských věd. To však mimo jiné znamená, že si nemůže koncept sekundární analýzy jaksi „vypůjčit“ od jiných disciplín, v nichž se většinou setkáváme s relativně vyšší invariantností jednotlivých empirických zjištění, a které tudíž problém takto nestaví (buďto vůbec ne, anebo ne tak ostře).

Snaha o prosazení určitého pojetí sekundární analýzy jako relativně svébytné sociologické techniky, vyvíjející se historicky v rámci práce s dokumenty, musí počítat s tím, že mohou být předložena i alternativní stanoviska. Vedle již zmíněné varianty pojetí sekundární analýzy jako metody může jít například o názor, že sekundární analýza není z metodologického hlediska vlastně ničím specifickým, že je nanejvýš jen konkrétní metodikou, třeba jedinečným způsobem řešení konkrétního výzkumného úkolu (byť na základě určitého návodu). Za následujícími poukazy na výhody a nevýhody možných řešení je skryt záměr podnitit čtenáře popřípadě i k explicitní formulaci dalších námětů do diskuse. Vždyť sama metodologie není ničím jiným, než právě neustávajícím hledáním, osvětlováním a prověřováním cest vedoucích k poznání.

1. Historie problému

Většina autorů se shoduje v tom, že modelovou situací, kdy můžeme o sekundární analýze uvažovat, představuje možnost využít výsledků již realizovaného

sociologického výzkumu (nebo několika výzkumů). Nelze proto dost dobře hledat kořeny problému před vznikem sociologie. Ale i v rámci vývoje sociologie — ať marxistické či nemarxistické — vzniká možnost provést sekundární analýzu objektivně až tehdy, kdy již byl realizován sociologický výzkum, tj. výzkum záměrně získávající a aktivně zpracovávající primární empirické informace (materiál, data). Jde o situaci, kdy si sociolog uvědomuje ztrátu informace, jež nutně provází zpracování a zejména prezentaci sociologických dat [Metody 1982], a naopak je veden snahou získat informaci novou a vytěžit z dat něco navíc.

Pohledem na celou první fázi vývoje buržoazní sociologie zjišťujeme, že sice byla realizována jednotlivá empirická šetření (F. LePlay, ale třeba i M. Weber, E. Durkheim), nicméně nevedla ke kumulaci dat a nevyvolávala zájem o jejich další využití. Jistě to souviselo i s otázkou archivace dat, s možnostmi dalšího zpracování i s problémem teoretické inkompatibility východisek. Teprve nástup empiricismu (možná s výjimkou díla Ch. Bootha) nastoluje tento problém jak díky hromadění dat v jednotlivých předmětných oblastech, tak díky jistě metodologické unifikaci (na bázi neopozitivismu), později pak díky novým možnostem uplatnění výpočetní techniky (z hlediska rozsahu zpracovávaného materiálu i složitosti analytických postupů).

V tomto kontextu se zdá, že není třeba usilovat o to, aby marxistické sociologii byl přisouzen primát, pokud jde o vznik a reflexi problému. Marx s Engelsem samozřejmě pracovali s obrovským množstvím empirického materiálu. Těžili z něho maximum a překonávali dobové standardy [Buriánek 1986] především díky základnímu teoreticko-metodologickému hledisku, které dávalo faktům nový smysl, nové dimenze.

Uplatňovali ovšem běžné komparativní přístupy. Vycházeli přitom spíše z úředních (a nesociologických) statistik než ze sociologických výzkumů. A tam, kde K. Marx používal principy blízké obsahové analýze, není užití terminu sekundární analýza odůvodněno, poněvadž fakticky šlo o „normální“ historickou analýzu.

O tom, že problém sekundární analýzy je záležitostí vskutku novodobou, nás nepřímě přesvědčuje V. I. Lenin. Když kritizuje nedostatky carské statistiky [Lenin 1985], uvědomuje si vlastně nemožnost provést sekundární analýzu. Nebylo-li totiž k dispozici adekvátní třídění dat, ztrácely údaje teoretické intence a smysl. Leninův požadavek — provést lepší, nové, objevenější zpracování materiálů — byl sice vpravdě moderní, ale prakticky nerealizovatelný (jde tu mimochodem i o problém institucionalizace vědy). Hlavní cíle sekundární analýzy tedy byly v díle klasiků (zejména Leninově) anticipovány, sama aplikace však nepřicházela v úvahu. Nemohl být tedy tento problém ani explicitně formulován, ani řešen ve smyslu rozpracování jednotlivých metodologických otázek. Tento závěr jenom podtrhuje význam historického přístupu k dílu klasiků, který rozhodně nespočívá v násilném roubování dnešních problémů do kontextu jejich geniálního díla.

V marxistické sociologii se tedy problém sekundární analýzy otevírá mnohem později. V ČSSR rovněž jako reakce na vlnu empiricismu šedesátých let [Zichová 1986]. Je příznačné, že první pokusy prakticky využít této techniky a v této souvislosti postupně formulovat její základní principy spadají do počátku let sedmdesátých. Avšak teprve na sklonku sedmdesátých let jsou k dispozici systematictější zkušenosti a jsou publikovány metodické příručky (vycházejí prakticky až v průběhu osmdesátých let a mají většinou jenom resortní působnost). Dodnes se však problém spíše jen postuluje — výzkumníci tuto techniku používají sice častěji, ale v dosti osobitých variantách.

Nové impulsy pro řešení problému přináší především rozvoj databankových technologií. Ne náhodou proto vstupuje do diskusí o metodologických otázkách sekun-

dární analýzy i Ústav pro výzkum veřejného mínění [Forst—Švestka 1985]. Perspektivně je nutno počítat s tím, že zejména v takovýchto datové i technicky saturovaných oblastech bádání (podobně např. v ÚFS ČSAV) bude tato technika hojně využívána. Právě k této okolnosti musíme přihlížet při formulaci základních principů a metodologických problémů, právě zde existuje reálné odbytiště pro racionální koncept sekundární analýzy.

Historie problematiky přináší v rámci střetávání marxistické a nemarxistické sociologie několik zajímavých i diskusních podnětů. Empiricismus se zasloužil o zrození problému sekundární analýzy v poměrně úzké formulaci; šlo o druhotné využití dat. Novopozitivisté tento problém jen o málo rozšířili a specifikovali — například P. F. Lazarsfeld, (1) pokud jde o hledání skryté informace, o metodu studia latentních struktur. Novou a bohužel dosti širokou dimenzi chápání sekundární analýzy naznačil ve svém díle R. K. Merton jakožto prostředník mezi funkcionalismem a novopozitivismem v otázce sociologické teorie. Jeho koncepce teorií středního dosahu implicitně předpokládá nalezení induktivních postupů zobecňování dat, zužitkování poznatků nižší úrovně obecnosti. Za takový nástroj je možno považovat i sekundární analýzu. Jde však pouze o možnost — nedomnívám se, že je vhodné klást před sekundární analýzu takový cíl univerzálně.

Za prvé se tím mění základní charakteristika techniky (z analýzy se stává syntéza, což nelze libovolně zaměňovat či směšovat), za druhé se nemístně rozšiřuje, stává se spíše obecnou metodou, a to nejen empirickou, ale současně, či dokonce převážně teoretickou, tj. logickou), a za třetí se tím napojuje na metodologicky pochybný postulát ryze induktivního budování teorie (např. B. Skinner). Kritický názor na takovéto pojetí, resp. jeho důsledky, lze odůvodnit nejenom ze zásadního teoretického hlediska; podle naší vlastní praktické zkušenosti může i teoreticky fundovaný výzkum v rámci marxistické sociologie narazit na problém induktivního budování byť jen parciální teorie [Buriánek 1985].

Pokud přijmeme mírnější stanovisko, že sekundární analýza zůstává pouze nástrojem tvorby empirických generalizací, musíme připustit, že předmětem sekundární analýzy jsou „jen“ data a výsledkem „jen“ sociologické fakty. Skutečně nic víc od ní nemá smysl očekávat, neboť přijmout neúměrná rizika.

Mertonovy myšlenky zůstávají lákavé i pro mnohé soudobé nemarxistické autory, pokud pocítují nedostatky plochého empiricismu. Reprezentantem dalšího vývoje nemarxistické sociologie, pokud jde o reflexi problému sekundární analýzy, je práce H. H. Hymana *Secondary Analysis of Sample Survey (Principles, procedures and potencialities)* (Wiley 1972). I zde dochází k aktualizaci problému v rámci úvah o intenzivnějším využití potenciálu archivů a databank (byť tyto vznikly již v padesátých letech). Hyman taktéž vidí hlavní smysl sekundární analýzy v určitém zobecnění. Není proto divu, že se odvolává na Durkheima (proto, že „druhotně“ analyzoval určitá data a případové studie). Obráží se to i v jeho přehledu předností sekundární analýzy — vedle praktických (finančních) a sociálních (brání devastaci terénu) jde o řadu výhod teoretických: (2)

1. porozumění (ale fakticky jde o popis) minulosti je větší a hlubší než u případného vlastního retrospektivního šetření,

(1) Spolu s P. L. Kendalllem [1950] je uváděn jako autor termínu „sekundární analýza“ [Kalous 1984].

(2) Podobně chápou přednosti sekundární analýzy i další autoři [Kalous 1984 : 99]. Nelze pochybovat o jejím významu pro sledování změn, v rámci komparací či nového teoretického osvětlování dřívějších dat, při odstraňování náhodných chyb jediného vzorku atd.

2. vytvoření širšího kontextu pro jednotlivá zjištění,
3. možnost komparace (v čase, podle tematiky),
4. rozšíření verifikace poznatků (ve smyslu opakování),
5. tvorba teorie (sekundární analýza prý překonává diskontinuitu vývoje teorie).

Pozitivním rysem této koncepce je rozšíření metodologických východisek o principy historické a komparativní metody. Pod vlivem pozitivismu se pak z kombinace moderní techniky analýzy dat a těchto víceméně tradičních metod vytváří nástroj tvorby teorie. Podceněny zůstávají momenty složitého zprostředkování dialektického vztahu teorie a empirie, stejně jako specifické odlišnosti obou těchto rovin procesu poznání.

Sekundární analýza je technikou, která v sobě spojuje značné perspektivy s mnohdy nadměrným očekáváním. V současnosti ovšem zůstává ne zcela dořešen již první krok empirického zkoumání sociální reality, totiž problém přechodu od zjištění jednotlivého výzkumu k empirické generalizaci (byť časoprostorově omezené). I toto relativně primitivní zobecnění v rovině empirického poznání, směřující k sociologickému faktu jako konečnému produktu, zjevně nemůže vyplývat z aplikace pouze jedné techniky či metody. Je otázkou, zda i tento úkol není pro sekundární analýzu trochu velkým soustem. Jistě stojí za to o něj rozumně usilovat. Slepé uličky, do nichž se dostává buržoazní sociologie, by nás však měly varovat před dalším rozšiřováním úkolů, které by měla sekundární analýza řešit, či dokonce vyřešit. I kdyby se to geniálně podařilo, rozplynula by se sekundární analýza v nějakých obecných metodologických principech a pravděpodobně by musela být v jistém smyslu ztotožněna s celým komplexem postupů naplňujících dialektickou metodu. To by sice příliš nevadilo z hlediska teoretického, zato z hlediska praxe sociologických výzkumů by byl přínos zanedbatelný. Široké pojetí sekundární analýzy samozřejmě nemusí znamenat pojetí nespecifické, vše zahrnující a vše tolerující; nesmí však vytvářet předpoklady pro to, aby do praxe sociologických výzkumů takovýto utilitarismus a pragmatismus pronikal.

Podle mého názoru existují situace (výzkumné úlohy), kdy se sekundární analýza použít nedá. V současnosti je jich stále ještě mnoho a sociolog potřebuje v první řadě kritéria, podle nichž může prakticky a objektivně posoudit vhodnost či nevhodnost, možnost či nemožnost nasazení této jinak sympatické techniky. V dalších úvahách o sekundární analýze budeme vedeni ohledem na její použití v naší současnosti, s ohledem na aktuální stav rozpracování všech navazujících metodologických otázek marxistické sociologie.

2. Pojem a podstata sekundární analýzy

Pojmem sekundární analýza se nejčastěji označuje nová, aktivní a tvůrčí práce s již alespoň jednou použitými výzkumnými materiály. Hlavním cílem je vytěžit dosud nevyužité informace, získat tedy informace více či méně „nové“.

Při velmi volném a neurčitým výkladu pojmu je možno vztahovat ho v podstatě na jakékoli zacházení s již opracovaným materiálem, zahrnující třeba pouhé čtení závěrečných zpráv, analýzu jednotlivých faktů, pořizování výtahů z výzkumných zpráv, sestavování kompilačních, svodných informací. Vypadá to, jako by stačil fakt, že se výzkumník vrací k nějakému materiálu po druhé (nemá smysl zřejmě mluvit o terciární analýze atd.), jinak mohou být použity nejrůznější metody a techniky. Často je v této souvislosti využíván princip obsahové analýzy, ale i běžné komparativní postupy. Vzniká však otázka, zda ve všech těchto případech jde o hledání nové, vědecké poznání obohacující

informace, anebo zda výsledkem je selekce, redukce či v lepším případě souhrn, jen málokdy pak skutečná syntéza. Intuitivně tušíme, že analýza musí zůstat analýzou (ve smyslu postupu k prvkům a částem). Není přitom důležité, o jaký typ analýzy se převážně bude jednat (identifikační, klasifikační, relační, kauzální), to samozřejmě závisí na hypotézách konkrétního výzkumu.

Aby bylo možno plně využít základního analytického principu, totiž rozčlenění celku na části (zjevně nemá smysl uvažovat o pojetí analýzy jakožto matematické analýzy), představuje základní podmínku plodného využití sekundární analýzy možnost jít k nejelementárnějším empirickým informacím. Odtud důraz na *primární data* jako předmět sekundární analýzy u některých autorů. V těchto datech je vyhledávána informace, která dosud nebyla vytěžena, anebo je známý poznatek zasazován do nových kontextů. Děje se tak bez realizace vlastního terénního šetření především za pomoci specifických analytických postupů (obvykle statistické povahy). Tyto základní charakteristiky sekundární analýzy mohou být v rámci tvorby koncepce modifikovány (např. tím, že použijeme již zpracovaná primární data, tedy sekundární data v podobě indexů, průměrů, matice korelací apod.), ale nikoli relativizovány.

Široké pojetí sekundární analýzy se vyvíjí jako důsledek určité praxe jejího uplatňování, a to nezdědka v podobě následujícího postupu:

1. Cíl zkoumání se stanoví většinou ne příliš kriticky ve vztahu k možnostem sekundární analýzy.
2. Vytvoří se všezahrnující, více než flexibilní metodický postup sekundární analýzy.
3. Ex post se identifikují a pak podle možností naplňují jednotlivá kritéria, která metodologicky specifikují sekundární analýzu.

Stává se pak, že i když je předem podaná užší charakteristika vlastně všeobecně přijímána jako optimum (Holda, Forst, Švestka, Dvořák atd.), bývá sekundární analýza realizována v praxi v podobě značně vzdálené tomuto ideálu. Má to sice své důvody, nicméně považujeme za zavádějící vydávat náhradní řešení (např. obsahovou analýzu) za podstatu metody.

Všimněme si, že v uvedeném širokém pojetí vystupuje sekundární analýza spíše jako *obecná metoda*, jako konglomerát různých technických postupů, z nichž se potom vytváří konkrétní metodika. Řešení metodologických otázek se přitom obvykle pragmaticky podřizuje tomu, co je k dispozici. V tom nelze hledat jenom nějakou subjektivní vinu výzkumníků: stačí si uvědomit, že tam, kde nejsou badatelé k dispozici primární data ani výpočetní technika k jejich zpracování, není často jiná možnost než hledat náhradní řešení. Příkladem toho je Slejškou rozpracovaná metodika sekundární analýzy, která svým způsobem završuje jednu historickou etapu, totiž ono „manufakturní období“ sekundárních analýz. My ovšem musíme vycházet při tvorbě konceptu sekundární analýzy ze současných podmínek a možností, a to v těsném vztahu k potřebám praxe.

Ve snaze o konzistentnější pojetí se pokusíme koncipovat sekundární analýzu jako *techniku*. Věc si lze představit tak, že v rámci pojetí sekundární analýzy jako metody (popřípadě metodiky) nalezneme a vymezíme určité jádro (buňku), podstatný metodologický princip krystalizující do konkrétní technické podoby. Zvolíme proto vlastně přesně opačný postup při zpřesňování obsahu pojmu sekundární analýza, a to tak, že:

1. zavedeme jednoznačná *kritéria*, podle nichž je možno tuto techniku posuzovat a koncipovat,
2. na tomto základě vytvoříme *model* techniky,
3. kriticky posoudíme jebo *potenciál* ve vztahu k praktickým úlohám.

Znovu opakujeme myšlenku, že je lepší v určité situaci konstatovat, že sekundární analýzu nelze provést (v čisté podobě), než pod tíhou již přijatého závazku dodatečně vymýšlet a používat jakékoli, často až bizarní metodické kombinace, byť by vycházely z uznávaných metod (obsahová analýza, studium dokumentů, komparace).

Za ústřední moment budeme nadále považovat vyhledávání *nové empirické informace* v již shromážděném sociologickém materiálu. Efektivnost hledání nových poznatků, tvorby nových faktů, je podmíněna možností uvádět do pohybu data, volit z co nejširší nabídky analytických a heuristických postupů. Zároveň bychom měli minimalizovat riziko reprodukce případných dřívějších chyb nebo nežádoucích redukcí, jež mohly provázet původní analýzu dat. Tím nemizí všeobecně platný závazek kritického posouzení validity a reliability analyzovaných materiálů.

Z této výchozí charakteristiky vyplývá řada dalších, které nakonec umožňují sekundární analýzu specifikovat a zařadit do ustálených metodologických kontextů. Za určité kritérium při tvorbě konceptu (modelu) sekundární analýzy považujeme následující hierarchii metodologických otázek: Jak se vlastní východisko sekundární analýzy (z hlediska cíle či disponsibilního materiálu) promítá do jejího určení z aspektu:

- a) *roviny poznání*, v níž se hodláme pohybovat,
- b) *převažujícího zaměření metody*,
- c) *vazby na konkrétní proceduru*,
- d) *vztahu k jednotlivým sociologickým technikám získávání informací*.

Technika sekundární analýzy spadá na první pohled do kategorie *technik studia dokumentů*. Primární data, ale koneckonců i výzkumné zprávy představují typ úředního, vědeckého dokumentu. Chceme-li je použít, musíme provést jejich kritiku podle běžně známých pravidel.

Vlastním východiskem sekundární analýzy však nejsou jakékoli dokumenty (dopisy, fotografie, deníky, mapy, zápisy atd.). V úvahu přicházejí především *data* jakožto produkty vědeckého výzkumu, tedy záměrné, cílevědomé a organizované aktivity. V zájmu funkčního zúžení problému půjde především o data sociologická. Data z ostatních výzkumů vstupují do sekundární analýzy tehdy, vidíme-li v nich zdroj sociologické informace (např. ze Sčítání lidu, z mikro-cenzů). Ideální je pracovat s primárními daty, a to právě z důvodu větších možností transformace, „pohybu“ v datech, eliminace či kontroly možných chyb při zpracování. Lze se spokojit i s informací zpracovanou a kondenzovanou (tabulky, indexy). Slovně vyjádřené informace však již většinou vyžadují dodatečnou formalizaci; při práci s textem zůstává úkolem výzkumníka oddělit fakty od interpretace a hodnocení (samozřejmě od nich nelze zcela odhlížet). Poznamenáme jen na okraj, že tzv. kvalitativní interpretace dat v závěrečných zprávách má ponejvíce charakter hypotetických konstrukcí. Proto zdůrazňujeme data jako východisko sekundární analýzy, neboť jen tak je možno dodržet naše postuláty, jež vymezují sekundární analýzu konzistentně jako novou, empirickou a relativně exaktní analýzu sociologických dat.

Data se v závěrečné zprávě z větší části proměňují v dokument, který je již výrazněji zatížený rukopisem tvůrce zprávy, jejími cíli, ohledem na odběratele apod. Data sice také nejsou absolutně „empiricky čistá“, ale představují nejlepší východisko.

Z nejobecnějšího hlediska považujeme za zásadní stanovisko, že sekundární analýza je *empirickou* metodou a fakticky nepřekračuje ve svém výsledku empirickou rovinu procesu poznání: produkuje totiž „jen“ fakty (v tom přiro-

ženě není ateoretická). Širší pojetí se zatím prostě nedá zvládnout; ostatně není radno plést si dialektiku s eklekticismem.

Sekundární analýzu dále považujeme za případ užití *kvantitativní* metody. Dokonce i v rámci náhradního řešení (při aplikaci obsahové analýzy) se využívá kvantifikace jako nástroje uspořádání, utřídění a analýzy materiálů. Slouží studiu jevů hromadné povahy a předpokládá mimo jiné i určitou kvantitu analyzovaných dat. Tím samozřejmě nemizí nutnost dát výsledkům sekundární analýzy kvalitativní interpretaci. Nevylučuje se ani možnost kvalitativního zpracování dat — ovšem většinou jsou data shromažďována s intencí kvantitativního zpracování, a to již v rámci původního výzkumu. Kvalitativní přístup se promítá do kritiky dat, méně již do vlastní analýzy.

V sekundární analýze se proto organicky využívá především napojení na *statistické procedury*. Sekundární analýza údajů z jedné případové studie, ale i experimentálního, nebo monograficko-typologického rázu, bude zřejmě výjimečnou záležitostí; konstatujeme však určitý přesah směrem k historické proceduře. Analytickým nástrojem ovšem zůstávají především statistické postupy (analýza časových řad, extrapolace), vícedimenzionální klasifikace atd.

Máme-li k dispozici pouze výzkumné zprávy, nemůžeme zpravidla podniknout více než *obsahovou analýzu* spojenou s pokusem o komparaci. Obsahová analýza je jednou ze subvariant technik studia dokumentů. Podle klasické definice (B. Berelson) usiluje o systematický, exaktní, kvantitativní a objektivní popis..., tedy téměř o totéž, oč usiluje sekundární analýza. Rozdíl je v tom, že pro analýzu se nepoužívá dat, ale právě dokumentů kvalitativní povahy. Pojem obsahová analýza má ustálený význam, i když spíše na základě tradice; je možno diskutovat o jeho vhodnosti, uvažovat o dalších (kvalitativních) variantách, ale nelze ho ztotožnit s nespécifickou, kvalitativní analýzou jakéhokoli obsahu. Obsahová analýza se za určitých okolností může stát doplňkovou, pomocnou či nadstavbovou vrstvou sekundární analýzy. Nemá však význam podřazovat ji pod sekundární analýzu, je to prostě trochu jiná technika.

Odtud náš návrh: Když už se stalo zvykem považovat za sekundární analýzu nejen analýzu dat, ale i obsahovou (a možná jakoukoli) analýzu zpráv (a materiály všeho druhu), ponechme pojmu sekundární analýza onu neurčitost v naději, že tato nejasnost ho sama časem diskvalifikuje. Odmítneme-li stanovisko, že předmětem sekundární analýzy může být cokoli, lze dočasně připustit traktování sekundární analýzy jako nepřiliš specifické metody. Pak však musíme hledat přesnější terminologické označení pro její podstatné jádro, pro modelový technický způsob její praktické realizace. Problém sekundární analýzy nemá smysl řešit rozlišením dvou pojetí — úzkého (viz naše kritéria) a širšího. Sekundární analýza v pravém slova smyslu nemůže být ničím jiným než *reanalýzou*, (3) totiž druhotnou analýzou již využitého empirického materiálu (obvykle primárních dat), založenou na statistických procedurách (klasických popisných, ale dnes zejména dynamických, vícedimenzionálních, modelovacích atd.), a to s cílem získat novou informaci k novým účelům. Přitom relativní novost informace dosáhneme, nalezneme-li:

- a) to, co v předchozím zpracování podlešlo redukci,
- b) nové kontexty pro již využitou informaci (např. v rámci zkoumání určitého jevu na několika souborech).

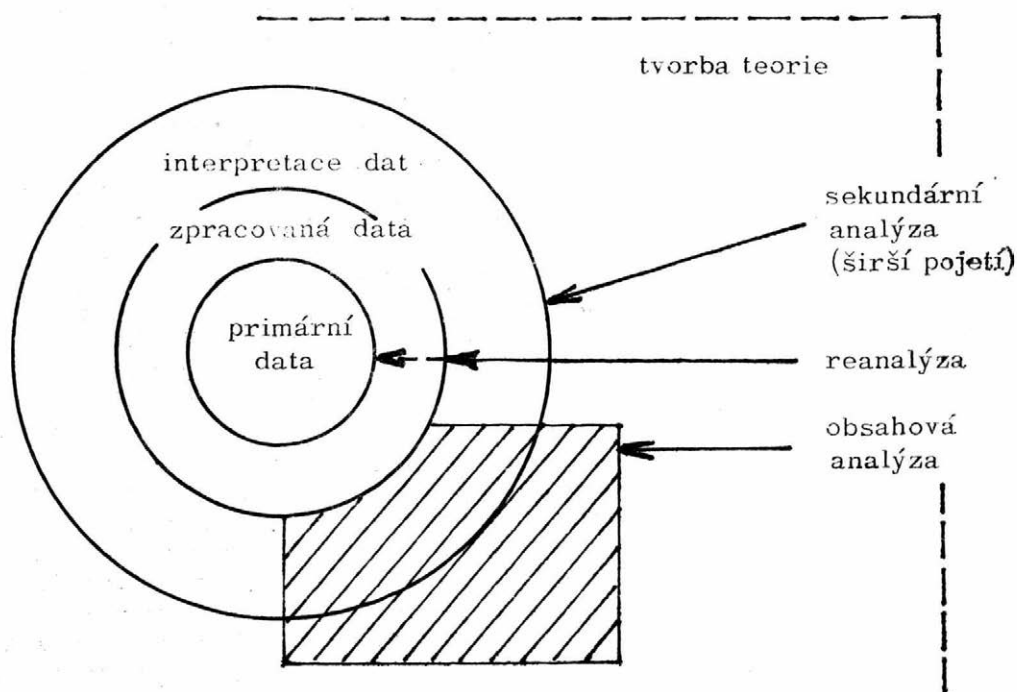
(3) Tak trochu ke škodě věci se od užití pojmu reanalýza časem ustoupilo. Pro jeho renesanci snad mluví i okolnost, že pojem sekundární je v metodologii frekvencí až příliš často (sekundární dokumenty, sekundární data, ale třeba také sekundární analýza jako synonymum pro třídění 2. stupně). Proto v dalším výkladu alternujeme označení reanalýza se souslovím „sekundární analýza dat“.

Sekundární analýza proto sleduje cíle buď specifikující, nebo generalizující; buď dohledává a objevuje skryté informace, nebo rozšiřuje podmínky (ale jenom podmínky!) pro generalizaci, pro formulaci faktů vyššího řádu (zákonitosti faktů).

Náš návrh „zrušit“ sekundární analýzu ve prospěch pregnantněji chápané *reanalýzy* můžeme ilustrovat pomocí grafu (obr. 1).

Obr. 1: Možnosti vymezení sekundární analýzy

Přijetím návrhu by se nakonec vyřešil problém další extenze pojmu sekundární analýza až k otázkám tvorby sociologické teorie. Na tyto možnosti nahlížejme opatrně, protože mnohé sociologické teorie (marxismus nevyjímaje!) vznikly, aniž by metodu sekundární analýzy rozpracovávaly, a stejným způsobem se vyvíjejí i disciplíny další, které problém sekundární analýzy vlastně neznají. O vhodnosti metody a samozřejmě i její koncepce rozhodují v prvé řadě potřeby praxe. Pokud se výzkumná fronta rozhodne setrvat u širšího pojetí sekundární analýzy, zůstane tu analýza primárních dat (na rozdíl od analýzy sekundárních dat) jako její jádro a nejnosnější součást, o níž je třeba vždy prvořadě usilovat.

Jde také o to, zda pojmem sekundární analýza označovat jednu konkrétní techniku, anebo víceméně volný soubor metod a technik. Onou jednou, konkrétně metodicky uchopitelnou technikou, je zřejmě zase jen reanalýza dat.

Sekundární analýza omezená na reanalýzu dat představuje nástroj, východisko syntézy, ale ne syntézu samu. Můžeme snadno vytvořit příklad nevhodného zadání výzkumu a na jeho základě konceptualizovat všechno to, co dosud nadměrně rozšiřuje pojem sekundární analýzy:

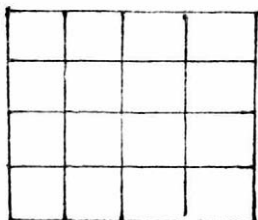
— apriorní zaměření práce na sekundární data a další různorodé dokumenty,

- postulované, ale obvykle nedůsledné užití kvalitativních metod,
- požadavek, že nové informace musí automaticky zaručovat dosažení nové teoretické kvality,
- usiluje se o zobecnění, abstrakci (provázenou redukcí).

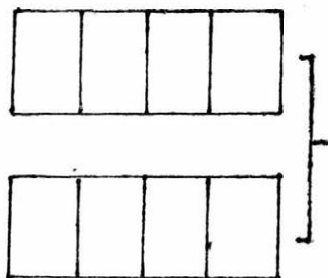
Prototypem širokého až nereflektovaného pojetí je analýza několika závěrečných zpráv (často stručných, souhrnných) z různých výzkumů (realizovaných v různých podmínkách), z nichž každý byl dělán jinou metodikou (její popis obvykle není k dispozici), v nichž nejsou jednotně uváděny ani elementární statistické parametry (např. koeficienty kontingence). „Analyzovat“ pak mů-

Obr. 2: Typy sekundární analýzy dat

TYP I

TYP II

žeme mnohdy jen verbální popisy typu „spokojenost s prací ovlivňuje stabilizaci“, v mnohých případech pak pouze hypotetické, empiricky jen zčásti kryté konstrukty. Pakliže v takové situaci výzkumník podléhá představě, že tvoří teorii, výsledky ho většinou rychle vyvedou z omylu. Problém spočívá v tom, že výše uvedené rozšiřující a syntetické intence nejsou přiměřeně zajišťovány po stránce metodologické.

Nesporně i tyto pracovní metody mají svůj význam (autor si je prakticky odzkoušel při analýze výzkumů v resortu energetiky) a jejich rozpracování do podoby metodických návodů by bylo více než záslužné. Jde však o podstatně jiné problémy, než jaké provázejí reanalýzu dat. Troufám si odhadnout, že pravděpodobně ještě několik let zůstane tento typ povýtce syntetické činnosti zahalen rouskou magie, nebo — je-li úspěšně prakticky realizován — geniální imaginace.

Zůstaňme proto na pevné zemi, kde oporou nám bude střízlivě koncipovaná reanalýza dat. Pokud jde o v ní hledanou novou informaci, přicházejí v úvahu dva možné přístupy. (4) V prvním pracujeme s jedním souborem dat, kde

(4) Z úsporných důvodů nebudeme rozlišovat, zda výzkumník používá vlastní data, nebo cizí data (popřípadě je kombinuje). J. Kalous (1984) uvádí 11 možností uspořádání sekundární analýzy. V rámci jednoho výzkumu možno provádět ověřování nových hypotéz, interní replikace, zúžení vzorku, nové indexování proměnných, typologické analýzy. Při zpracování více výzkumů se nejčastěji jedná o jejich kumulaci, komparaci, tvorbu norem (typické pro psychologii), vyrovnávání výběrů apod.

dohledáváme informace. Může jít o nové kódování znaků, nové transformace, další třídění, metodologické analýzy (faktorové analýzy, seskupovací analýzy), popřípadě složitější klasifikační úlohy. Analýza se zaměřuje spíše směrem dovnitř (*intrasystémově*).

Druhý typ (viz obr. 2) nabízí i analýzu, směřující ke vztahům mezi soubory (*intersystémovou*), kterých je více, přičemž jde většinou o data z různých výzkumů. Tyto soubory mohou být jako celek *heterogenní* nebo *homogenní*.

Relativně homogenní soubory dat pocházejí z výzkumů opakovaných (typické pro opakující se tematické výzkumy ÚVVM), z již realizovaných výzkumů komparativních (např. mezinárodní komparace v ÚFS ČSAV), anebo dokonce z výzkumů longitudinálních (např. výzkum studentů, provedený ÚML UK). Vedle společné tematiky a určitého typu použité metodiky šetření je sjednocuje stejnorodý objekt, resp. výběrové postupy zajišťující kontinuitu nebo alespoň komparabilitu. Spojení jednotlivých podsouborů vytváří často časové řady, obraz prostorové diferenciací apod.

Může jít ovšem i o druhou variantu v rámci typu II, kdy pracujeme s podsoubory vytvořenými na základě různých výběrových postupů, různě velkými, časoprostorově neuspořádanými, při nichž byly použity různé techniky sběru dat. V tomto případě pocítujeme výraznější problémy související:

- a) s úpravou těchto podsouborů dat tak, aby celek vypovídal ve vztahu k určené cílové populaci,
- b) se zajištěním potřebných transformací indikátorů.

V praxi se samozřejmě zabýváme kompatibilitou souborů a indikátorů vždycky, neboť ideálně homogenní celek může vzejít vlastně jen z jednoho výzkumu. Do reanalýzy typu II naopak vstupují vždy více či méně heterogenní údaje. Na tom je nutno stavět analýzu jednotlivých metodologických otázek.

Návrh usilovat o užší pojetí sekundární analýzy bere v úvahu konkrétní možnosti fungování databank, jak je tomu právě v případě ÚVVM. Nelze však automaticky předpokládat vznik nových teoretických kvalit poznatků jen proto, že máme takovouto robustní technologii k dispozici.

Není důvodu bránit tomu, aby do sekundární analýzy vstupovaly jako *potentní* zdroj informací vedle dat další dokumenty (např. zkušenosti tazatelů, údaje ke komparacím apod.). Není důvodu ani programově rezignovat na zobecňující funkci sekundární analýzy. Připomínáme jen praktickou relevanci otázky přiměřenosti cílů a metod. Nepovažujeme však doplňkové techniky za rovnocenné varianty, vhodnější se zdá jejich organické napojení na základ, který dává reanalýza (toto řešení naznačuje též I. Zichová ve svém třetím, smíšeném typu sekundární analýzy).

Rozvoj sekundárních analýz bude jistě i nadále stimulován zájmem o syntézu. Tyto vysoké a náročné cíle bude ovšem nutno zabezpečit za pomoci specifikovaných prostředků, které pomohou překlenout tříšť parciálních, omezených, různorodých a často rozporných a protichůdných empirických zjištění. Prozatím nejsme schopni tyto zjevně teoretické postupy dostatečně identifikovat. Nejsou obsaženy ani v samotné technice reanalýzy dat, ani v technikách sekundární analýzy v širším slova smyslu (včetně kombinací s technikami analýzy sekundárních dat) — rozhodně ne více než v zárodku.

3. Základní problémy sekundární analýzy dat

Praktická realizace reanalýzy přináší přinejmenším čtyři okruhy problémů:

- a) ontologické
- b) technologické

- c) gnozeologické
- d) metodologické

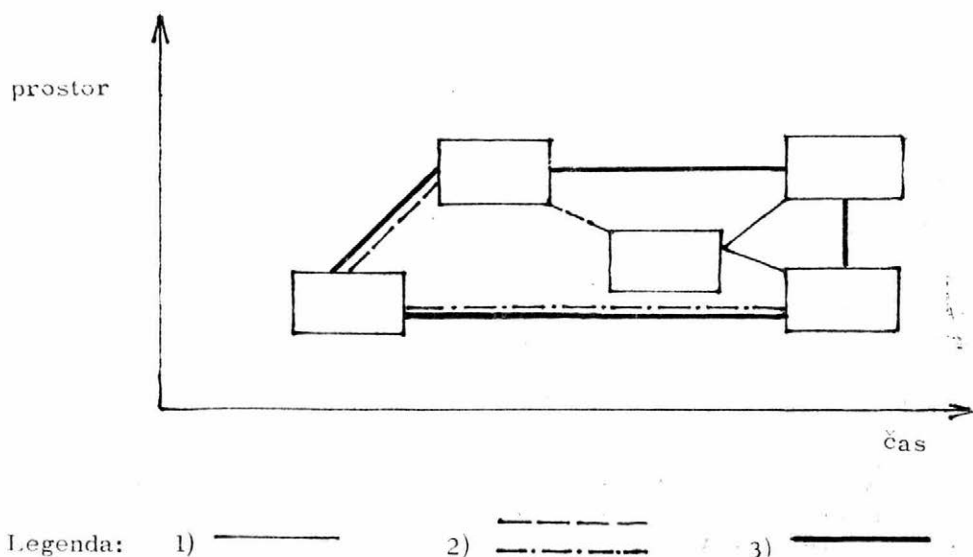
Na jejich postupném řešení je založena tvorba každé konkrétní metodiky, přičemž toto řešení nutně musí být komplexní, vyvážené.

a) otázky ontologické

Jako první musí být všestranně posouzena reprezentativita disponibilních materiálů ve vztahu k předmětu i objektu zkoumání. Nutno mimo jiné stanovit cílovou populaci, o níž chceme vypovídat, a prověřit, nakolik náš soubor (nebo soubory) dat reprezentují daný objekt. V zájmu zvýšení reprezentativnosti — i když jde v zásadě o aproximativní záležitost — můžeme uvažovat o úpravách souboru, často spíše o redukci proporcí než o vážení jednotlivých skupin. Předpokladem pro takovouto užitečnou selekci je samozřejmě dostatečný rozsah výchozího materiálu. V opačném případě nutno spíše kriticky posoudit závažnost mezer nebo disproporcí.

Při slučování souborů typu reprezentativních vzorků populace nutno uvážit různě velké efekty vychýlení u jednotlivých podsouborů. To samozřejmě nelze provést jen za pomoci vlastních dat. Ať už pracujeme se soubory vzniklými ve výběrovém, nebo vyčerpávajícím šetření, bude třeba se zamýšlet nad problémem smysluplného omezení velikosti nově vzniklého souboru (má smysl pracovat se souborem o velikosti 20 000 jednotek?).

Obr. 3: Varianty slučování dat

Zvláštní pozornost je třeba věnovat časoprostorové kompatibilitě: jde o problém slučování dat pořízených v různých podmínkách i v různém čase. Nutno rozhodnout, od kterého vlivu budeme abstrahovat, a vybrat některou z těchto možností:

1. pojmeme určité časové období jako relativně stabilní kontext (např. analyzujeme výzkumy za posledních pět let),

2. chápeme určitou lokální konfiguraci jako konstantu a z podsouborů modelujeme časovou řadu,
3. snažíme se prolínat obě hlediska tak, aby nově vzniklý soubor umožňoval analýzy podle obou kritérií.

Jednotlivé varianty řešení jsou vyznačeny na obr. 3.

Ideální je homogenizace souboru ve smyslu třetího hlediska, ovšem i tak vzniká problém, jak při posuzování lokálních diferencí provádět korekci ve vztahu k faktoru času. Znamenalo by to nejprve extrapolovat časové posuny či trendy (ovšem na nějakém homogenním souboru) a pak údaje z jednotlivých lokalit transformovat (vážit). Ani tento postup však nemusí být korektní.

Jako nejschůdnější se jeví varianta první, ale za předpokladu relativního zúžení časového intervalu, přičemž bude směřovat spíše k hrubé vnitřní kategorizaci. V žádném případě by volba určitého časového období neměla být prováděna ad hoc, nahodile.

Základním ontologickým kritériem musí být reprezentativita materiálu. Smysl sekundární analýzy by se vytratil, kdyby vedla ke zvýšení neurčitosti všech tvrzení a závěrů — složité syntetizovat velké soubory dat za účelem přibližných výroků se nám zdá být luxusem. Nelze se odvolávat na čistě heuristické aspekty sekundární analýzy. Výběr datové báze přirozeně nemusí vést k větší reprezentativitě (výzkumy reprezentativní pro jednotlivé podniky nemusí být reprezentativní pro celou oblast průmyslu), neměly by ji však rapidně snižovat. Lze přitom připustit, že nejde jen o klasickou statistickou reprezentativnost, ale o její zdůvodnění například typologickými postupy.

b) technologické problémy

V tomto okruhu jsou zastoupeny otázky zásadního charakteru, neboť podmiňují možnost realizace sekundární analýzy dat. Jde o:

- dostupnost dat
- informace o datech (dotazníky, klíče, kódy, transformace znaků)
- stav médií (štítky, pásky atd.)
- kapacity výpočetní techniky
- softwarové vybavení.

Reanalýza předpokládá poskytnutí primárních dat nebo elementárních produktů primárního zpracování, tj. souhrnné sociologické informace například v podobě tabulek, indexů, průměrů (obvykle výsledků třídění 1. stupně). Nejde ovšem jen o data sama, ale též o jejich uložení a popis. Nutno pořídit seznamy znaků, uvážit možnosti tvorby dalších znaků (rekategorizace, „umělé“ proměnné apod.), prověřit technický stav a parametry médií.

Ve vztahu k výpočetní technice je nutno kriticky posoudit potřebné kapacity s ohledem na to, zda pořízení nového datového souboru bude sloužit jednorázovému účelu nebo dlouhodobě (vazba na vybudování databanky). Jako samozřejmost je dnes třeba chápat patřičné vybavení programy zpracování dat, a to i pro typ I se specifickými cíli. Tyto požadavky jsou splnitelné na pracovištích typu ČSAV (možnost výhodně použít systém SPSS) či ÚVVM při FSÚ, méně již na pracovištích resortního charakteru.

c) gnozeologické aspekty

Poté, co jsou vybrána a shromážděna data, je nutno přistoupit k jejich kritice z hlediska kvality, použité metody a okolností vzniku (zadání). Zajímají nás klíčové otázky **validity** a **reliability** dat. Vyplácí se uvažovat o validizačních experimentech, a to v obou složkách validity (empirické i teoretické). Pro-

věření spolehlivosti je ovšem prakticky velmi komplikované, lze doporučit alespoň některé expertní postupy pro zhodnocení dat. Otázky validity se posuzují obzvláště obtížně, nemáme-li k dispozici víc než tabulky či souhrnné míry. Je dokonce možno ukázat, že tam, kde chceme při reanalýze dále pracovat jen s koeficienty korelace, můžeme za těchto podmínek problém adekvátnosti operacionalizace dočasně ignorovat (tím však nemizí!). Nemůže-li validizace analýze předcházet, musí ji v každém případě provázet.

Nemá smysl provádět sekundární analýzu (třeba i v širokém slova smyslu) na materiálu, který vznikl při použití nevalidních a nespolehlivých dotazníků (záznamů pozorování atd.). Optimální by tu jistě bylo konzultovat s autory jejich původní operační záměry, zpětná rekonstrukce východisek může být zatížena jistým subjektivismem. To platí zejména při tezaurování dat. Otevírají se zde otázky různého jazyka výzkumů, popřípadě i různých historických typů výzkumu, jejich srovnatelnosti či kompatibility.

Kritika dat (dokumentů) musí odpovídat hypotézám, z nichž bude sekundární analýza vycházet. Až na výjimky půjde o konfirmační výzkum, heuristiku je snad lépe rozvíjet na menších souborech. Musí být zhodnoceny verifikační potenciály dat. Zejména je pak nutno uvážit riziko spočívající v tom, že na velkém souboru se dříve prokázané díle korelace budou jevit jinak (zprůměrují se, nebo se třeba vyruší). Určitě proto nepostačí formulovat jen několik globálních hypotéz, naopak je třeba zpracovat systém pracovních hypotéz tak, aby při jejich ověřování nedocházelo k produkci falešných anebo zakrytých korelací.

d) metodologické problémy

U sekundární analýzy typu II je klíčovým metodologickým problémem komparabilita dat. Různé způsoby operacionalizace je třeba překlénout v několika rovinách:

1. koncepce indikátoru (přímé či nepřímé způsoby zjišťování, druh indikátoru),
2. konkrétní podoba indikátoru (např. různá formulace otázky),
3. definice znaku (včetně kategorizace variant).

První dva — velmi bohaté — problémové okruhy zde rozpracovávat nebudeme. Rozhodně však nelze podcenit i takové okolnosti jako umístění otázky, její ovlivnění kontextem. Zejména u dotazovacích technik tvoří výsledky vždy určitý celek.

Pokud jde o kategorizaci znaků (proměnných), nabízí se snadná, leč simplifikující cesta jejich dichotomizace nebo převodu ordinálních na nominální, slučování kategorií apod. Mnohdy by bylo lépe uvážit složitější transformace (z), to však souvisí s určitými předpoklady o distribuci. Máme však například při analýze postojů právo pracovat s modelem normálního rozložení? Tak či onak je třeba uvážit možnosti škálování a standardizace proměnných.

Máme-li k dispozici již zpracovaná primární data, můžeme — jestliže jsou srovnatelná — snadno vytvářet tabulky třídění druhého stupně a řešit úlohy typu komparace souborů [Řehák—Řeháková 1986]. Může jít o komparaci četností, mediánů, testování podobnosti distribucí apod.

Přechod k vyšším stupňům třídění však zaručuje prakticky pouze přítomnost primárních dat, shodně kategorizovaných. Příprava svodné tabulky různých koeficientů spojená s rozlišením podsouborů představuje totiž značně pracnou záležitost a obvykle pracujeme se skromnějším pořadím faktorů či vlivů. Za ideál je nutno považovat shodné způsoby operacionalizace a standardizaci všech proměnných [Holda 1980]. Za daného stavu se však nezdá být

lehce dosažitelný, a to i pokud jde o tzv. objektivní (sociodemografické) znaky.

Jako nejvýhodnější se jeví situace, kdy do reanalýzy vstupují primární data ve standardizované a srovnatelné podobě (aniž by standardizace proměnných bránila komparaci). Jde o možnost získání specifických informací (konstrukce odvozených znaků, syntetických indexů apod.) a jejich využití k hlubší analýze. Od vnějškového porovnávání je třeba směřovat k vícedimenzionálnímu analýzám (diskriminace, taxonomie), popřípadě i k modelování. Přitom musí být neustále rozvíjen systém hypotéz a teoretických propozic, jimiž je veden výběr proměnných i způsobů jejich zpracování. Připomeneme jenom závěrem, že indikátory, které perfektně fungují v parciální analýze, se nemusejí vždy hodit pro globální komparace (jsou-li např. málo citlivé na změny v čase apod.). Kritičnost a obezřetnost je proto opravdu namístě.

Samostatný metodologický (ale též ontologický!) problém představují otázky standardizace sociologických zjištění, tedy fakticky tvorba *norem*, obdobných například normám v psychometrii. Na jejich řešení vytvářejí určitý tlak již provedené rozsáhlejší sekundární analýzy a trvalá potřeba porovnávat výsledky jednotlivých šetření nějakými globálními ukazateli. Usilovat alespoň v rámci například resortu o stanovení takovýchto standardů jistě není nesmyslné, jde však opět o to, uvážit vlivy časoprostorové diferenciace, projevující se na výchozím materiálu, a v neposlední řadě také omezení a rizika při použití průměrných hodnot. Váha zjištění o „typické průměrné spokojenosti s prací“, jestliže stojí izolované mimo kontext šetření, v nichž byla získána, nemá příliš vysokou hodnotu. Větší naději na uplatnění budou zřejmě nacházet standardy založené především na objektivních, „tvrdých“ datech. Lze vyslovit hypotézu, že pro úspěch v tomto směru je třeba udělat více zejména v oblasti standardizace proměnných a rozvoje možností reliabilní kvantifikace (např. ve vztahu k využití škálovacích technik). Bez řešení těchto otázek nemohou poskytovat cestou sekundární analýzy odvozené standardy více než jen velmi hrubou orientaci v problematice.

Dalším metodologickým problémem, který může vzniknout, je otázka zpracování dat na jednom počítači; teoreticky lze totiž uvažovat o realizaci reanalýzy paralelním způsobem na několika počítačích. V našich podmínkách budeme předpokládat zpracování všech dat na jednom centrálním pracovišti. Může to přirozeně přinášet obtíže organizačního i právního rázu, pokud jde o poskytování dat.

Na výše uvedené čtyři základní okruhy problémů se napojují ještě některé další. Narazili jsme již na otázku poskytování dat a jejich přenosu například na počítače jiných organizací. Při budování databank bude nutno řešit řadu *právních otázek*, pokud jde o možnosti vstupu do databanky, přístupu k datům, odpovědnosti uživatele za interpretace (a případné dezinterpretace) dat. Existují tu i u nás zatím téměř nereflektované otázky autorských práv, a to nejen co se týče dat, ale i výzkumných nástrojů.

Věda rozvíjí svůj *etický kodex* na principu kolektivní spolupráce. Idea sekundární analýzy bude vospělost výzkumné fronty v tomto ohledu dosti tvrdě prověřovat v praxi. Sotva bude možno vše vyřešit vyhlášením závazné povinnosti poskytnout komukoli jakákoli data, na druhé straně bude nutno prolamovat bariéry přílišného soukromnění na „svých údajích“. Hodně záleží na tom, jak bude organizována výměna informací v jednotlivých institucích, výzkumných ústavech, resortech a samozřejmě také mezi nimi.

4. Možnosti aplikace

O aplikaci reanalýzy můžeme uvažovat všude tam, kde existuje pozitivní odpověď na následující otázky:

- Máme potřebná data, která adekvátně zobrazují předmět zkoumání (ve vztahu k cílům poznávacího procesu)? Jsou v použitelném stavu a máme kapacitu na jejich zpracování?
- Stojí vůbec za to podniknout pokus o řešení náročných metodologických otázek?

Netřeba snad dlouze připomínat, že volba této techniky musí být řádně zdůvodněna v úvodním projektu výzkumu a že musí být výrazně podepřena hypotézami, jež mají být ověřovány. Význam odpovědné a včasné bilance vstupních materiálů je zde mimo diskusi. Kritika dat přináší v případě sekundární analýzy některé specifické úkoly – vedle metody tvorby údajů je nutno osvětlit i jejich dobový kontext. Musíme zde usilovat o aplikaci historického přístupu k samotné sociologii, přičemž je dobré si uvědomit, že v jednotlivých obdobích vždy převládá určitá optika sociologického pohledu, která se po čase může změnit nebo může nabýt nového obsahu. Stejný ukazatel pak třeba dnes měří něco jiného než před dvaceti lety. Otazníky vznikají také kolem dat, u nichž není jasno, k jakému účelu byla vlastně shromažďována. Z teoretického hlediska by vlastně taková „bezprizorná data“ vůbec neměla vznikat, ale prakticky není vždy možné najít jejich teoretické a metodologické zdůvodnění. Otázka, zda jde i v tomto případě o sekundární analýzu, má trochu akademický charakter: může jít o data původem sociologická i nesociologická.

Rozhodně není na škodu v projektu výslovně rozhodnout, zda výzkum bude založen na sekundární analýze (reanalýze), nebo zda půjde o pořízení souhrnu dat, rešerše či materiálové studie. Nároky na sekundární analýzu dat – jak vyplývá z jejího vymezení – jsou totiž po teoretické, metodologické i organizační stránce podstatně vyšší. Uvážlivě je třeba hodnotit vlastní připravenost na to, číst v cizích datech bez rizika zkreslení či provést cílevědomou reinterpretaci (na základě práce s daty). Ostatně i naše vlastní data nás někdy dovedou překvapit, pokud jde o poskytování nových informací k novým účelům.

Možnosti aplikace sekundární analýzy dat (reanalýzy) podmiňuje zvládnutí alespoň elementárních forem databankové technologie. Praxe obvykle vyžaduje reanalýzu typu II, tj. formuluje úlohy zobecňujícího typu, vycházející z většího množství datovýchází. Ideál přiměřené standardizace proměnných může být suplován selekcí a transformací znaků. Do jisté míry je možno zajistit provedení typu II i bez totálního nasazení databankové technologie, a to na úrovni archivu. Tato volba by však měla být odůvodněna (obvykle přílišnou heterogenitou datové báze).

Jako příklad vezmeme nejprve námět na propojení datové báze z výzkumů masových sdělovacích prostředků (realizovaných ÚVVM při FSÚ) s diváckými výzkumy Československé televize. I zde by bylo možno spokojit se s pouhou výměnou poznatků. Perspektivnější však bude opřít se o jednu bázi jako základní a další zdroje vhodně napojovat (nikoli nutně jen v rovině primárních dat). Konkrétně by mohlo jít o informace o tom, jaká je sledovanost jednotlivých pořadů, co se vysílalo v době realizace výzkumu veřejného mínění apod. Definitivní rozhodnutí však závisí na výsledcích kritiky dat. Předpoklady pro provedení reanalýzy tu rozhodně jsou.

Kdybychom uvažovali o možnostech sekundární analýzy například v rámci jednoho resortu, zjistili bychom s velkou pravděpodobností, že se ocitáme ve složitější situaci. Jednotlivé datové soubory vypovídají většinou o různých lokalitách (většinou podnicích). Reanalýza musí za těchto podmínek nejprve specifikovat míru této heterogenity. Zároveň musíme uvažovat o aplikaci vhodné databankové technologie – ta ovšem sama o sobě heterogenitu dat neodstraní.

Z praktického hlediska není účelné komplikovanými způsoby upravovat a ukládat data, aniž máme jasné perspektivy jejich souhrnného zpracování. (5)

S ohledem na potřebu řešit metodologické otázky v počáteční fázi sekundární analýzy chceme připomenout, že sekundární analýzy dat mohou být orientovány v některých případech výhradně na *metodologickou problematiku*. Cílem se stává většinou ověření konzistence metodiky, zastupitelnosti indikátorů, ujasnění konstruktové validity (např. cestou faktorové analýzy) apod.

Teprve na základě posouzení obsahu dat se pak vyhodnocují perspektivy věcně orientovaných analýz (typu II) nebo formulují návrhy na úpravy metodiky. Můžeme tímto způsobem například zjistit, že pro resort bude výhodnější změnit zaměření výzkumů tak, aby zachycovaly problematiku vždy celoresortně, aby systematictěji a objektivněji vyjadřovaly diferenciaci podniků. Právě k tomu účelu bývá vhodné vytvářet standardní bloky proměnných a dlouhodoběji je zachycovat. Na základě odhalení limitů retrospektivních reanalýz tak můžeme dojít ke zdůvodnění změny strategie pro příští období, kdy v zájmu perspektivy uplatnění sekundárních analýz dat bude nakonec dána přednost opakovaným výzkumům tematickým před „podnikovými“.

Postup, který na základě kritického rozboru situace přesunuje perspektivu sekundární analýzy do budoucnosti, vyúsťuje v koncept vstřícné sekundární analýzy. Kontrapozice mezi nedokonalostí retrospektivních analýz (pokud s nimi nebylo předem počítáno) a možností připravit příznivější půdu pro příští sekundární analýzy, má do jisté míry obecnou platnost. V současné výzkumné praxi je třeba brát mnohem výraznější ohled na možnost vrátit se k datům v nových kontextech. Jestliže dříve plánované výzkumy s možností reanalýz nemusely tolik počítat a mohly být pojímány jako jednorázové a uzavřené akce, dnes je situace značně odlišná. Dodejme jenom, že vytváření podmínek pro efektivní využití shromážděných informací nemusí být odůvodněno jenom snahou zhodnotit finanční prostředky, jež jsou na výzkumy vynakládány.

Jestliže se tedy námi navržená koncepce sekundární analýzy dat projevuje jako značně náročná pokud jde o aplikaci v praxi, nemusí to vést k rezignaci a k pouhému konstatování, že za daných podmínek (tj. tváří v tvář určitému konkrétnímu zadání výzkumu) nemá cenu reanalýzu realizovat. Ukazuje se, že přísná kritéria sekundární analýzy mohou stimulovat obecnější metodologické a teoretické úvahy, zakládající další rozvoj metodiky empirických sociologických výzkumů.

Otázky koncepce sociologických výzkumů v jednotlivých tematických okruzích je přirozeně třeba analyzovat zcela konkrétně a ve všech podstatných teoretických i praktických souvislostech.

* * *

Při rozpracování principů sekundární analýzy do konkrétní podoby považujeme za nutné vycházet důsledně z obsahu pojmu a precizovat jednotlivé metodologické otázky. To vše vede k pojetí reanalýzy (dat) jakožto jádru sekundární analýzy, přičemž klademe důraz na získávání nové empirické analytické informace. Chápeme sice význam praktické realizace širšího (syntetizujícího) pojetí ve smyslu obecnější metody, neboť jde o způsob, jakým sociologie účelně reaguje na společenskou objednávku. Jistá dávka tolerance k různým způ-

(5) Konkrétní limity ukázala například v resortu energetiky již obsahová analýza závěrečných zpráv, která — i když se pohybovala jenom na povrchu — potvrdila obtíže komparace poměrně specificky orientovaných výzkumů. Přitom v tomto konkrétním případě byla tematika výzkumů víceméně jednotná (sociální klima) a tradiční byla i používaná metodika.

sobům provádění sekundární analýzy však nesmí zastírat podstatný úkol: od počátku kriticky prověřovat a v maximální možné míře eliminovat ty mezistupně poznávacího procesu, které způsobují redukci informace, či dokonce její zkreslení. Proto preferujeme práci s primárními daty.

Technika reanalýzy dat získává slibné perspektivy díky rozvoji databankových technologií a přestává být nedostižným ideálem. Je přitom schopna plnit různé cíle (specifikující, generalizující), a to za předpokladu, že jsou v těsném vztahu k zadání výzkumné úlohy řešeny základní otázky ontologické, gnozeologické, metodologické a technologické. Jejich kritické zhodnocení vytváří prostor pro volbu optimální varianty sekundární analýzy a představuje základní algoritmus aplikace této techniky.

Literatura

- Buriánek, J.: *Obsahová analýza jako nástroj analýzy sekundárních dat*. In: Závěrečné zprávy sociologických výzkumů. Sborník ČSSS, Liblice 1985.
- Buriánek, J.: *B. Engels, sociolog-výzkumník*. In: Bedřich Engels a aktuální problémy marxisticko-leninské sociologie. Acta U. C., St. sociologica VIII 1986.
- Dvořák, P.: *Vybrané metodologické problémy výstavby banky dat z výzkumů veřejného mínění*. Kandidátská disertační práce 1985.
- Forst, V. — Švestka, V.: *Závěrečné zprávy a sekundární analýzy výzkumů veřejného mínění*. In: Závěrečné zprávy sociologických výzkumů. Sborník ČSSS, Liblice 1985.
- Holda, D.: *K možnostem komparace výzkumů vysokoškolské mládeže*. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Hyman, H. H.: *Secondary Analysis of Sample Survey (Principles, procedures and potentialities)*. New York, J. Wiley 1972.
- Kalous, J.: *Sekundární analýza jako výzkumná metoda*. Psychologie v ekonomické praxi 1984, č. 3.
- Kolektiv: *Metody a techniky sociologického výzkumu I*. Praha, SPN 1982.
- Lenin, V. I.: *O úkolech zemstevní statistiky*. Spisy 24. Praha, Svoboda 1985.
- Rašek, A.: *Metodika sekundární analýzy sociálních výzkumů práce*. Sociologický časopis 1985, č. 1.
- Řehák, J. — Řeháková B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1986.
- Slejška, D.: *Teoretické a metodologické problémy sekundární analýzy sociálně vědních výzkumů v oblasti pracovně průmyslových vztahů*. Praha, interní materiál VÚSTÉ 1979.
- Zichová, I.: *Problematika sekundární analýzy v sociologii*. Diplomová práce, FF UK Praha 1986.

Резюме

И. Бурианек: К пониманию вторичного анализа

Проблема понимания вторичного анализа включается в исторический контекст, ибо она встает, только когда социология накапливает собственный научно-исследовательский материал. Выявляются связи теоретические (Lazarsfeld, Merton, Hyman) и технологические (создание банков данных). С вторичным анализом, зачастую, связывается чрезмерное ожидание с точки зрения теоретических эффектов (возможностей обобщения), причем в его рамках применяются весьма разнообразные приемы.

Вторичный анализ мы считаем специфически социологическим вариантом техники изучения документов. При разработке его принципов мы исходим последовательно из содержания понятия и из определения отдельных методологических сторон. Все это приводит к пониманию реанализа (данных) как ядра вторичного анализа, причем ставим ударение на приобретении новой эмпирической аналитической информации. Мы, правда, понимаем значение практической реализации более широкого (синтезирующего) понимания в смысле более общего метода или только методики, ибо это способ, с помощью которого социология целесообразно реагирует на общественный заказ.

Ключевой задачей вторичного анализа, оданко, является критическая проверка и как можно более эффективное устранение тех промежуточных ступеней познавательного процесса, которые вызывают сокращение информации или даже ее искажение. Поэтому мы предпочитаем работу с первичными данными. Новое качество информации нельзя использовать на основе разнородных документов, помимо этого, без контроля всех источников возможных ошибок (напр., при использовании анализа содержания).

Техника реанализа (вторичного анализа данных) приобретает обнадеживающие перспективы благодаря развитию технологий банков данных. Она способна преследовать специфицирующие и обобщающие цели при условии, что по отношению к заданию научно-исследовательской темы решаются фундаментальные онтологические, гносеологические, методологические и технические вопросы. Речь идет о проблемах представительности массивов, сопоставимости данных, преобразования знаков, математического обеспечения компьютеров, а также о юридических и этических вопросах. Предусматриваются также предварительные методологические анализы и изменения стратегии исследований в определенной области. Критическая оценка отдельных вопросов создает возможности выбора оптимального варианта вторичного анализа и представляет собой основной алгоритм применения этой техники.

Summary

J. Buriánek: On the Conception of Secondary Analysis

The problem of the conception of secondary analysis is set in the historical context because it emerges only after sociology has accumulated its own research material. Theoretical (Lazarsfeld, Merton, Hyman) and technological implications (establishment of data banks) are coming out. Secondary analysis is frequently connected with excessive expectation in view of theoretical effects (possibilities of generalization), while extremely heterogeneous methods are applied within its framework.

Secondary analysis is considered to be a specifically sociological variant of the technique of studying documents. On principle, the elaboration of its principles is based on the content of the concept and on the delimitation of individual methodological issues. All this is conducive to the conception of reanalysis (of data) as the core of secondary analysis, while emphasis is laid on the obtainment of new empirical analytical information. The importance of the practical realization of the broader (synthetizing) conception in the sense of a more general method or methodology is of course understood, for it is indicative of the way in which sociology purposefully reacts to the social order. Nevertheless, the key task of secondary analysis is the critical verification and most effective elimination of those interstages of the cognitive process which lead to a reduction of information, or even to its misrepresentation. This is why work with primary data is preferred. The new quality of information cannot be exploited from heterogeneous documents — while, into the bargain, all the sources of possible errors remain uncontrolled (e. g. where content analysis is applied).

The prospects of the technique of reanalysis (secondary data analysis) become more and more promising thanks to the development of data-bank technologies. It can attain both specifying and generalizing goals, in so far as basic ontological, gno-seological, methodological and technical issues are solved in relation to setting the research task. What is involved here are problems connected with the representativeness of samples, the comparability of data, the transformations of characteristics, the programme equipment of computers, but also legal and ethical questions. Also preliminary methodological analyses and modifications of the research strategy in a given area are considered. The critical evaluation of individual issues creates the space for choosing the optimum variant of secondary analysis and represents the basic algorithm of the application of this technique.

Výsledky výzkumu podílu tělesné kultury na aktivní tvorbě zdraví obyvatel moravského regionu

BOHUSLAV HODAŇ
Pedagogická fakulta UP,
Olomouc

1. Úvod

Současné změny, k nimž ve vyspělých společnostech dochází, vyžadují stále větší podíl tělesné kultury na životním způsobu individua i celé společnosti. Těmito problémy se zabývá i dílčí úkol státního plánu technického rozvoje N-01-333-801 *Tvorba pohybových režimů dospělých jako předpoklad jejich zdatnosti a výkonnosti*. Jako jedna z jeho subetap je řešen úkol *Vliv diferencovaných pohybových režimů na pracovní výkonnost nemanuálních profesí a způsob života různých skupin obyvatel*.

Z analýzy a postupného zpracovávání úkolu vyplývají některé dílčí problémy. Jedním z nich je problém skutečného podílu tělesné kultury na aktivní tvorbě zdraví. K němu byl zaměřen výzkum provedený pracovníky katedry teorie a didaktiky tělesné výchovy pedagogické fakulty UP v Olomouci. Jeho objektem byla produktivní populace různých profesí, výběrový soubor $n = 1152$. Vzhledem k charakteristice regionu je možno tento výběrový soubor považovat z hlediska celostátního do jisté míry za reprezentativní. Stěžejní část, věnovaná skutečnému podílu tělesné kultury na tvorbě zdraví, je zpracována v tabulkách.

Výsledky výzkumu mají sloužit ne pouze jako ilustrace daného stavu, ale jako konkrétní východiska změn, které jsou v řízení společenských procesů žádoucí.

Je pochopitelné, že v tvorbě zdraví se uplatňuje řada prvků. Teorie i praxe potvrzuje, že k nejúčinnějším patří tělesná cvičení, jako stěžejní oblast tělesné kultury. Tato účinnost je dána rozsáhlou možností diferenciací obsahu i intenzity, zaměřeností, různorodostí, využívaným prostředím apod. Důležitým činitelem je komplexnost tělesných cvičení — působení na oblast fyzickou, neuro-psychickou i sociální, ovlivňování denního i životního režimu, celkového životního způsobu, změny hierarchie hodnot, postojů, vyrovnávání se s prostředím atd.

Na jedné straně je tedy společensky i individuálně žádoucí, aby k procesu tvorby zdraví docházelo, na druhé straně známe činitele, kteří se mohou na tomto procesu významně podílet. Výzkumně potvrzené vědomosti o vztazích všech uvedených proměnných však ještě nemusí zaručovat dostatečnou informovanost a přesvědčení široké veřejnosti. Přitom dostatečná informovanost, dokonce ani slovní ztotožňování se, nemusí být ještě zárukou praktické činnosti.

Vzhledem k výše uvedenému možnému rozporu jsme provedli jednorázovou sondu, která měla dát odpověď na tyto otázky:

- Jaký je názor dotazovaných na vlastní zdraví?
- Jaký je způsob jejich péče o vlastní zdraví?
- Jaký je podíl tělesných cvičení na tvorbě jejich zdraví?

Záměrem práce tedy bylo zjištění skutečného současného stavu podílu tělesné kultury (reprezentované sumou tělesných cvičení) na aktivní tvorbě zdraví, po-

případě i rozsahu realizace tohoto procesu. Poněvadž nešlo o zkoumání vzájemných vztahů různých proměnných, nebyly formulovány žádné hypotézy, provedená sonda měla jen odpovědět na formulované otázky. (Nehledáme tedy odpověď na otázku jak působí tělesná kultura na tvorbu zdraví, ale vycházíme z ověřené teze, že její působení je kladné.)

2. Metodika a objekt výzkumu

Ve výzkumu bylo v souladu s výše citovaným úkolem použito techniky rozhovor — dotazník, která byla již dříve ověřena. Sběr byl prováděn zaškolenými pracovníky po linii ROH. Každý pracovník zodpovídal za dvacetičlennou skupinu, v níž s každým jednotlivcem vedl rozhovor k jednotlivým položkám dotazníku. Jako výsledek rozhovoru byly jednotlivé položky dotazníku kódovány ve tří- až devítibodové škále. Pro potřeby studie byla pozornost věnována těmto položkám:

- subjektivní pocit zdraví, tělesné a psychické zdatnosti, (1) celkem hodnoceno ve třech položkách na pětistupňové škále (výborný — špatný);
- výskyt a závažnost chorob za poslední dva roky hodnoceny ve dvou položkách (choroba žádná až šest a více, závažnost hodnocena podle délky pracovní neschopnosti);
- způsob péče o vlastní zdraví obecně hodnocen v jedné položce (od naprostého nezájmu až po záměrné uzpůsobování denního režimu ve prospěch zdraví — pětistupňová škála);
- konzumace alkoholu, cigaret a délka spánku hodnoceny celkem ve třech položkách (konzumace alkoholu, včetně piva, na pětistupňové škále od nikdy po denně, konzumace cigaret na třístupňové škále — kuřák, příležitostný kuřák, nekuřák, délka spánku na třístupňové škále od méně než šest, po více než osm hodin);
- množství a pravidelnost cvičení hodnoceny v šesti položkách (u těch, kteří cvičí, byla kromě toho na pětistupňové škále hodnocena doba cvičení — od jedné do osmi a více hodin za týden — a na třístupňové škále pravidelnost cvičení);
- názor na význam tělocvičné aktivity pro zdraví člověka hodnocen odpověďmi (ano, ne, nevím);
- investice do tělocvičné aktivity a jiných zájmů hodnoceny ve dvou položkách (na šestistupňové škále od nuly do pěti tisíc a více). (Upřesnění viz další text a tabulky.)

Vyhodnocené materiály byly statisticky zpracovány v Laboratoři výpočetní techniky UP, pro potřeby této práce jsme považovali za dostačující třídění prvního stupně.

Výzkum byl proveden v letech 1984—85 v jednom moravském regionu (město + přilehlé okolí) průmyslově zemědělského charakteru, ležícím v centrální části Moravy, s celkovým počtem asi sedmdesáti tisíc obyvatel.

Do výzkumu bylo náhodným výběrem zařazeno 1500 osob. Po zpracování materiálů byla velikost výběrového souboru snížena na $n = 1152$, tj. 76,8 % původního počtu (vyřazení špatných a neúplných materiálů). Soubor je složen z mužů ($n = 754$) a žen ($n = 398$) produktivního věku těchto profesí: a) dělníci, b) administrativní pracovníci, c) technicko-ekonomičtí pracovníci, d) výzkumní,

(1) Úroveň subjektivního pocitu přijímáme z toho důvodu, že z hlediska vnějšího projevu i skutečné činnosti člověka jsou často více rozhodující jeho subjektivní pocity než objektivní nález.

zdravotničtí a pedagogičtí pracovníci, e) řídicí pracovníci, f) zemědělstí pracovníci (s převažujícími manuálními profesemi).

Věkové rozložení souboru: do 20 let 2,6 %, 21—25 let 8,6 %, 26—30 let 12,1 %, 31—35 let 16,9 %, 36—40 let 19,2 %, 41—45 let 15,0 %, 46—50 let 12,8 %, 51—55 let 7,8 %, 56—60 let 3,7 %, nad 60 let 1,2 %.

Poněvadž šlo o náhodný výběr, nebyla uplatněna žádná výběrová kritéria.

3. Výsledky

3.1. Konstatovaný zdravotní stav

Zdraví respondentů je podle jejich subjektivních pocitů hodnoceno takto:

— výborně se cítí 5,4 %, velmi dobře 24,1 %, dobře 53,8 %, uspokojivě 13,8 %, nespokojivě 2,5 % (nevyjádřilo se 0,3 %).

Obecně je známo, že úroveň zdraví je podmíněna odpovídající úrovni tělesné zdatnosti. V subjektivním vyjádření fyzické zdatnosti byly zjištěny tyto výsledky:

— výborně 4,9 %, velmi dobře 21,9 %, dobře 55,3 %, uspokojivě 15,6 %, nespokojivě 2,0 % (0,3 % se nevyjádřilo).

O málo lepších výsledků bylo dosaženo v případě psychické zdatnosti, která doprovází zdatnost fyzickou:

— výborně 7,2 %, velmi dobře 30,3 %, dobře 50,9 %, uspokojivě 9,3 % a nespokojivě 2,0 % (0,3 % se nevyjádřilo).

Konstatovaný stav je varovný, poněvadž více než dvě třetiny dotázaných se cítí pouze dobře a hůře. Vzhledem k tomu, že i v tomto případě musíme počítat s určitou autostylizací, dá se předpokládat, že skutečný stav může být ještě o něco horší. Poněkud lepší výsledek v případě psychické zdatnosti lze asi klást na vrub menší schopnosti jejího ohodnocení.

I když jsme se nezabývali zjišťováním korelací, je i v tomto případě z pohledu na výsledky zřejmá známá skutečnost podmíněnosti zdraví, fyzické a psychické zdatnosti.

S vyjádřenými subjektivními pocity koresponduje i zjištěný počet a závažnost onemocnění (udáváno za období posledních dvou let):

— žádné onemocnění 44,4 %, jedno 29,3 %, 2—3 20,8 %, 4—5 2,1 %, 6 a více 0,6 % (2,9 % se nevyjádřilo).

Z tohoto počtu bylo:

— bez absence 15,3 %, s absencí do tří dnů 4,2 %, do 1 týdne 24,6 %, do dvou týdnů 12,9 %, do 1 měsíce 7,4 % a s delší absencí 2,8 % (je zarážející, že k tomuto problému se neodhodlalo vyjádřit 32,9 %).

Samotnými respondenty vyjádřená nepříznivá zdravotní situace by se jistě velmi zajímavě zobrazila v ekonomickém vyjádření.

3.2. Péče o vlastní zdraví

Vzhledem k výše uvedenému nepříznivému stavu nás pochopitelně zajímal i způsob individuální péče o vlastní zdraví. Konstatované nemoci odpovídá skutečnost, že:

— 51,1 % respondentů přiznává, že se o své zdraví nestará a jen v naléhavých případech vyhledá lékařské ošetření,
— 8,9 % se sice pravidelně o své zdraví nestará, ale při jakékoli změně vyhledá lékařské ošetření,

- 5,5 % udržuje svůj zdravotní stav užíváním různých léků,
- 20,4 % se pouze někdy snaží o přizpůsobení svého režimu požadavkům péče o zdraví,
- pouze 13,5 % respondentů svůj režim záměrně orientuje k péči o zdraví, (0,6 % se k problému nevyjádřilo).

Uvedené odpovědi jsou sice v souladu se zjištěnými pocity i nemocností, ale v naprostém rozporu s pojmem „aktivní tvorba zdraví“ i s jeho obecně uznávaným významem v systému hodnot.

S takto vyjadřovanou „péčí“ souvisí jistě i konzumace cigaret, alkoholu a doba spánku. Z odpovědí vyplývá, že:

- kuřáků je 54,6 % (z toho 11,1 % „příležitostných“), nekuřáků je 45,2 % (0,2 % se nevyjádřilo).
- alkohol (včetně piva) pije denně 3,8 %, dva- až třikrát týdně 8,3 %, „příležitostně“ 66,1 %, téměř nikdy 17,8 %, nikdy 3,7 % (nevyjádřilo se 0,2 %), (2)
- méně než šest hodin denně spí 7,2 %, 6–7 hodin 83,6 %, 8 a více hodin pouze 8,3 % (0,9 % se nevyjádřilo).

Celkově lze konstatovat, že obecně pojatá péče o zdraví je v uvedeném souboru na značně nízké úrovni.

3.3. Podíl tělocvičné aktivity na péči o zdraví

Jak jsme již konstatovali, tělocvičná aktivita je považována za jeden z nejúčinnějších prostředků péče o zdraví. (3) Doklady o tom můžeme nacházet prakticky v celém průběhu lidských dějin. Aby však předpokládaná a očekávaná účinnost byla skutečná, musí být nejen přiměřená a dostatečně intenzivní (což je problém obsahu a jeho regulace), ale musí mít i dostatečnou frekvenci (některé současné výzkumy hovoří o 6–14 hod. týdně). V tom případě se již tělesná kultura pochopitelně stává významnou složkou životního způsobu a

Tabulka 1. Převažující činnost ve volném čase ve všedních dnech a o víkendech 1. a 2. volba

činnost	Všední dny				Víkendy			
	1. volba		2. volba		1. volba		2. volba	
	n	%	n	%	n	%	n	%
1	628	54,5	46	4,0	733	63,6	41	3,6
2	247	21,4	250	21,7	209	18,1	386	33,5
3	44	3,8	129	11,2	95	8,2	172	14,9
4	48	4,2	180	15,6	43	3,7	150	13,0
5	32	2,8	283	24,6	27	2,3	243	21,1
6	7	0,6	26	2,3	6	0,5	25	2,2
ne	146	12,7	238	20,7	39	3,4	135	11,7

Legenda:

1. fyzická práce (zahrada, dílna...)	4. cvičení, sport
2. zájmová činnost (umění, koníčky...)	5. pasivní odpočinek
3. vycházky	6. druhé zaměstnání

(2) Kategorii „příležitostně“ považujeme za značně nepřesnou, takže v případě alkoholu jsou pro nás rozhodující dvě poslední kategorie — téměř nikdy a nikdy.

(3) Toto obecné tvrzení dostává poněkud jiný charakter v případě vrcholového sportu — tímto problémem se však práce nezabývá.

výraznou náplní volného času člověka. Znamená to tedy, že z hlediska aktivní tvorby zdraví nejsou účelné náhodné a jednorázové činnosti, ale pouze ty, které celkový životní způsob ovlivňují.

Jaká je z tohoto hlediska situace ve zkoumaném souboru, ukazuje tabulka 1.

Zjištěné výsledky jsou z hlediska funkcí tělesné kultury naprosto neodpovídající požadavkům vyplývajícím z výše uváděných poznatků. Netýká se to jen tělesných cvičení, ale i vycházek (jako další „ozdravné“ činnosti) a převažující

Tabulka 2. Čas věnovaný tělocvičným aktivitám

hod/všední dny			hod/víkend		
hod	n	%	hod	n	%
1 hod	117	10,2	1 hod	43	3,7
2—3	136	11,8	2—3	124	10,8
4—5	76	6,6	4—5	142	12,3
6—7	40	3,5	6—7	56	4,9
8 <	20	1,7	8 <	49	4,3
neuveďl	763	66,2	neuveďl	738	64,1

fyzické práce vykonávané ve volném čase. I když je zřejmý rozdíl mezi výsledky 1. a 2. volby, je nutno počítat s tím, že ve 2. volbě jde pouze o eventualitu, jejíž realizace je problematická.

Nemůžeme v našem případě sice zjistit intenzitu cvičení té malé části souboru, která se mu věnuje, v tabulce 2 a 3 však uvádíme dobu a pravidelnost cvičení, což je z výše uváděných důvodů významné.

Tabulka 3. Pravidelnost cvičení

všední dny			víkendy		
pravidelnost	n	%	pravidelnost	n	%
pravidelně	148	12,8	pravidelně	105	9,1
nepravidelně	148	12,8	nepravidelně	202	17,5
občas	173	15,0	občas	188	16,3
neuveďl	683	59,3	neuveďl	657	57,0

Celkově neuspokojivou situaci, pokud jde o cvičení, ještě dokresluje fakt, že více než šedesát procent cvičících nebylo schopno na tyto otázky přesně odpovédět!

Důvody, které respondenty ke cvičení vedou, jsou uvedeny v tabulce 4.

Tabulka naznačuje značnou rozmanitost důvodů. Relativně nejčastějším je zdraví a kondice, za nimi následuje záliba a radost z pohybu. O značné neujasněnosti problému však svědčí fakt, že ani v tomto případě nebylo schopno odpovédět asi šedesát procent respondentů.

Jestliže víme, že valná většina lidí necvičí, zajímá nás proč. Důvody jsou uvedeny v tabulce 5. Jako prvořadé jsou uvedeny — nedostatek času, vůle, dostatek jiného pohybu, za nimi následují jiné zájmy. Ani v tomto případě se nevyjádřilo asi čtyřicet procent respondentů.

Přestože tělocvičným aktivitám je věnováno tak málo času, celé tři čtvrtiny respondentů je řadí mezi nejdůležitější činnosti zabezpečující zdraví člověka (viz tabulka 6).

Tabulka 4. Důvody cvičení

1. důvod			2. důvod		
důvod	n	%	důvod	n	%
1	74	6,4	1	14	1,2
2	40	3,5	2	16	1,4
3	50	4,3	3	18	1,6
4	85	7,4	4	36	3,1
5	96	8,3	5	70	6,1
6	23	2,0	6	27	2,3
7	57	4,9	7	92	8,0
8	31	2,7	8	115	10,0
9	8	0,7	9	38	3,3
10	3	0,3	10	2	0,2
neuveďl	684	59,4	neuveďl	724	62,8

Legenda:

1 — udržení linie	6 — odpočinek po práci
2 — zlepšení nálady	7 — radost z pohybu
3 — povzbuzení (psychické a emocionální)	8 — záliba
4 — zlepšení, udržení zdraví	9 — redukce hmotnosti
5 — lepší kondice	10 — jiné — uveďte

S výše uváděnými nepříznivými výsledky koresponduje i množství osobních finančních nákladů vynaložených na tělocvičné aktivity.

Více než padesát procent respondentů neuvádí náklady žádné a necelá čtvrtina méně než 500,— Kčs. Přitom náklady na ostatní zájmy dosahují značných částek (viz tab. 7).

Tabulka 5. Důvody, proč lidé necvičí

1. důvod			2. důvod		
důvod	n	%	důvod	n	%
1	40	3,5	1	7	0,6
2	216	18,8	2	21	1,8
3	247	21,4	3	51	4,4
4	172	14,9	4	172	14,9
5	18	1,6	5	55	4,8
6	30	2,6	6	256	22,2
7	9	0,8	7	26	2,3
8	5	0,4	8	75	6,5
9	2	0,2	9	11	1,0
neuveďl	413	35,9	neuveďl	478	41,5

Legenda:

1. není to účelné	5. jsem unaven
2. je to účelné, ale neumím se donutit	6. mám jiné záliby
3. nemám čas	7. nedovoluje mi to špatný zdravotní stav
4. mám dostatek jiného pohybu	8. cítím se na to starý
	9. jiné — uveďte

Tabulka 6. *Názor na tělocvičnou aktivitu — patří k nej důležitějším činnostem zabezpečujícím zdraví člověka ?*

odpovědi	n	%
ano	874	75,9
ne	83	7,2
nevím	181	15,7
neuvědl	14	1,2

Tabulka 7. *Individuální finanční náklady v Kčs*

náklady	tělesná aktivita		ostatní zájmy	
	n	%	n	%
0	589	51,1	77	6,7
< 500	265	23,0	184	16,0
500 — 1 tis.	117	10,2	327	28,4
1 — 2 tis.	75	6,5	244	21,2
2 — 5 tis.	29	2,5	187	16,2
5 tis. <	12	1,0	84	7,3
neuvědl	65	5,6	49	4,3

4. Diskuse a závěry

Popisovaná sonda byla zaměřena na zjištění skutečného současného stavu podílu tělesné kultury na aktivní tvorbě zdraví. Je to problém, který stále více získává na významu, a to zejména proto, že narůstající hypokinéza patří k významným faktorům podmiňujícím nárůst některých chorob i snižování zdravotnosti a výkonnosti obyvatelstva.

Formulované otázky je možno komentovat takto:

a) Subjektivní názor na úroveň vlastního zdraví je doplněn názorem na fyzickou a psychickou zdravotnost. Při použití pětistupňové škály se ukázalo, že více než dvě třetiny dotázaných hodnotí svůj zdravotní stav pouze průměrně a hůře, stejně tak jako fyzickou a psychickou zdravotnost (jsou přitom potvrzovány existující vztahy mezi zdravím, fyzickou a psychickou zdravotností). Tento nepříznivý stav (jehož konstatovaná úroveň může být díky autostylizaci o něco horší než skutečnost) je potvrzován i odpovídajícím množstvím a závažností onemocnění.

b) Jestliže konstatovanou úroveň zdraví můžeme považovat za varovnou, naprosto této skutečnosti neodpovídá vlastní přístup jedinců. Svůj režim ve prospěch aktivní tvorby zdraví uzpůsobuje jen o něco více než 10 % respondentů, přitom na druhé straně více než polovina z nich kouří a více než tři čtvrtiny pijí alkohol pravidelně nebo příležitostně. Určitý problém představuje i nedostatek spánku — více než tři čtvrtiny spí pouze sedm hodin a méně.

Péče o vlastní zdraví je tedy na značně nízké úrovni a v podstatě odpovídá konstatované nízké úrovni zdraví (i když právě důsledek by měl být opačný).

c) Specifická tvorba zdraví prostřednictvím tělesných cvičení je ještě na nižší úrovni než uvedená obecná rovina. Zanedbatelný je počet těch, kteří tělesná cvičení považují za součást svého životního způsobu. A přitom i u této skupiny,

která přisuzuje tělesným cvičením ve svém životě významné místo, je velmi nízká frekvence i pravidelnost cvičení (jsou to základní předpoklady jejich účinnosti).

I když se zdá, že zdravotní význam cvičení je obecně znám, lidé z tohoto důvodu zpravidla necvičí. Zdůvodnění, proč necvičí, není odpovídající: vyjadřovaný nedostatek času a naopak dostatek jiného pohybu neodpovídá objektivní skutečnosti. Za velmi adekvátní však považujeme zdůvodnění nedostatkem vůle.

Zjištěné nepříznivé výsledky dokresluje skutečnost, že vložené individuální finanční náklady do tělocvičné aktivity (resp. možnosti její realizace) jsou prakticky nulové, zatímco v jiných zájmech dosahují poměrně vysokých částek.

Celý tento nepříznivý stav je přitom v naprostém rozporu s tím, že tři čtvrtiny dotázaných považují tělesná cvičení za jeden z nejzávažnějších prostředků tvorby zdraví.

*

I když v současné době existuje poměrně velké množství literatury zabývající se volným časem a jeho využíváním, včetně tělesné kultury, je pouze málo titulů řešících tuto problematiku ve vztahu k aktivní tvorbě zdraví. Přesto si však můžeme dovolit některá srovnání.

V pocíťované úrovni zdraví nacházíme výsledky zcela srovnatelné u Z. Tepelého [1980]. Z jeho reprezentativního celostátního výzkumu vyplývá, že pouze 33,1 % obyvatel se cítí zcela zdrávo a 18,4 % téměř. Všichni ostatní pocíťují začínající nebo již existující zdravotní potíže. Realnost těchto i našich výsledků potvrzuje i výzkum účinnosti tělovýchovného procesu [Čelikovský 1981 : 59]. Objektivní vyšetření zdravotního stavu členů jím zkoumaného vzorku ukázalo, že v nejmladší kategorii (21–40 let) je zdravotně oslabeno 3,8 % žen a 31,8 % mužů, ve starší kategorii (41–60 let) je to již 69 % žen a 56,3 % mužů a v nejstarší kategorii (61 let a více) je to celých 100 % mužů (ženy zde zastoupeny nebyly). Ve všech případech se jednalo o zjištění konkrétních patologických změn různého charakteru.

Z podobných výsledků vycházejí i obecně známé, publikované a diskutované problémy kuřáctví, alkoholismu atd.

Pokud jde o podíl tělocvičné aktivity v životním režimu, jsou naše výsledky v částečném rozporu se zmíněným celostátním výzkumem. V něm je konstatováno, že tělesná cvičení v jakékoli formě (včetně zdravotních vycházek) provádí 90,3 % obyvatel, přitom 24,2 % jim věnuje více než 350 hodin ročně (bez zdravotních procházek 10,7 %). Tento zdánlivý rozpor je dán skutečností, že v celostátním výzkumu jsou registrovány i náhodné a jednorázové činnosti, kdežto v našem výzkumu šlo pouze o činnosti, které významně ovlivňují celý životní způsob. Jen ty mohou být totiž pro člověka důležité.

Z uváděných výzkumů dále vyplývá, že ačkoli volný čas představuje více než 20 % z celkového časového fondu, tělesná cvičení jako náplň volného času uvádějí jen 4,4 % populace. Tyto poznatky jsou ve shodě s naším šetřením.

Zjišťování názorů proč lidé necvičí [Teplý 1980], je shodné s našimi poznatky — nedostatek vůle, času, zdravotní problémy. Naopak cvičí kvůli zdraví, kondici, nedostatku pohybu. Důvody cvičení se přitom diferencují podle věku [Potůček 1984 : 652]. Muži do 39 let cvičí pro zvyšování zdatnosti a považují cvičení za svého koníčka. Mladší ženy uvádějí jako důvod pěknou postavu. Lidé nad čtyřicet let dávají již na první místo zdraví a zdravotní funkci pohybu. Malý význam, který mladí lidé přisuzují tělesnému cvičení, potvrzuje i výzkum týkající se postojů mládeže k tělesné kultuře [Teplý 1986 : 47]. 45 % respondentů tvrdí, že tělesná kultura není vůbec důležitá, pouze

33^{0/0} uvádějí její důležitost. V pořadí zájmů je v tomto výzkumu kladena až na šesté místo.

Závěrem lze tedy konstatovat, že:

- zjišťovaná úroveň zdraví je značně nízká,
- obecný přístup k pěstování zdraví je nedostatečný,
- podíl tělesné kultury (reprezentovaný tělesným cvičením) na upevňování zdraví je u zkoumaného souboru téměř zanedbatelný.

Tento naprosto nepříznivý stav je pochopitelně podmíněn řadou příčin. K nejzávažnějším objektivním příčinám můžeme počítat neúčinnou osvětu a propagandu, nedostatečné prostorové a materiálové zázemí, nedostatečnou pestrost a atraktivnost nabídky, nedostatečné zainteresování zaměstnaneckých organizací a národních výborů (tělesná kultura jako součást sociální politiky), nedostatečné ekonomické myšlení atd.

Za naprosto nejzávažnější však považujeme příčiny subjektivní, jimiž je usměrňován vlastní individuální přístup člověka k uvedeným problémům. I zde totiž, v tvorbě nejvyšší hodnoty lidského života, zdraví, se projevují vyhraněné konzumní tendence. Tedy čekání na to, že pro individuální zdraví člověka něco udělá někdo jiný — „spotřebitelství“ léků, „spotřebitelství“ léčení atd. Tento převažující spotřebitelský trend zjišťujeme i v ostatních oblastech. Jeho odraz v přístupu ke zdraví je již jen varovným důsledkem. Nebezpečný je fakt, že tyto tendence, zjišťované u dospělé populace, velmi snadno přecházejí na děti a mládež.

Nemůžeme zde řešit možnosti změny — jde o rozsáhlý komplex opatření od výchovy a osvěty, přes organizační problémy, ke změnám postojů, obsahu a realizace sociální politiky atd.

Literatura

- Cechák, V. — Linhart, J.: *Sociologie sportu*. Praha, Academia 1986.
- Čelíkovský, S. a kol.: *Účinnost tělovýchovného procesu ve svazu ZRTV*. Praha, Univerzita Karlova 1981.
- Hodaň, B.: *Tělocvičná aktivita v životním způsobu pracujících žen*. Zpráva (cyklostyl). Praha, ČUV ČSTV 1982.
- Hrčka, J.: *Rekreační sport a současný způsob života*. Bratislava, Veda 1984.
- Potůček, M.: *Hodnotové orientace obyvatelstva k tělesné kultuře*. Teorie a praxe tělesné výchovy 1984. č. 11.
- Teplý, Z.: *Účast občanů ČSR na tělovýchově*. Teorie a praxe tělesné výchovy 1980. č. 6, 7.
- Teplý, Z. — Adamec, Č.: *Hnutí pohybem ke zdraví a jeho odraz v masovém rozvoji tělesné výchovy*. Praha, Sportpropag a Ústav pro výzkum kultury 1980.
- Teplý, Z.: *Postoj mladé generace k tělovýchově a některým dalším aktivitám volného času*. In: Acta Univ. Car., Gymnica. Praha, Univerzita Karlova 1986.

J. Bauerová — E. Bártová: Proměny ženy v rodině, práci a veřejném životě

Praha, Svoboda 1987, 306 s.

Autorky nové publikace o ženě a rodině nejsou naší sociologické ani širší veřejnosti neznámé. Jaroslava Bauerová svým spisem *Zaměstnaná žena a rodina* (1974) a Eva Bártová svou publikací *Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech* (1977), právě tak jako řadou statí v odborných časopisech nejen vstoupily do odborné literatury, ale konkrétně se angažují ve společenských organizacích a v příslušných institucích. Výsledkem jejich společné práce je zajímavá a také velmi potřebná kniha, usilující o komplexní, komparativní a dynamický pohled na postavení ženy v rodině, v zaměstnání a ve společnosti. Vychází v době, kdy společenské vědy, včetně sociologie, hledají adekvátní odpověď na požadavky XVII. sjezdu KSČ, aby přispěly ještě výrazněji k poznání objektivní reality a podílely se na její revoluční přeměně. Kniha Bauerové a Bártové tento požadavek naplňuje a důležitý vědecký příspěvek k tomuto celospolečenskému úsilí přináší.

Cíl, který si autorky stanovily, nebyl snadný: „ukázat základní proměny rodiny a její současné charakteristické rysy a v souvislosti s tím analyzovat dynamické změny, jimiž v průběhu budování socialismu procházejí tři základní role ženy — role rodinná, pracovní a občanská; postihnout, jak je jejich formování složité zpětnovazebně propojeno s proměnami materiálního bytí a vědomí, a to zejména v současné etapě rozvinuté socialistické společnosti; vytipovat významné jevy, které jsou pro tuto dynamiku relevantní, specifikovat jejich vzájemné vazby a zařazení v celospolečenském rámci“ (s. 8—9).

Ke splnění uvedeného cíle použily autorky velmi rozsáhlou naši i zahraniční literaturu a výsledky tří výzkumů prováděných v ČSSR v letech 1977—1980 Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ — *Účast žen na veřejném životě*, *Postavení ženy v rodině* a *Postavení ženy v práci* —, na jejichž zpracování se podílely. Koncepce knihy dokumentuje vědeckou erudici a velkou sociální zkušenost obou autorek.

Logická stavba publikace svědčí o úsilí Bauerové a Bártové postihnout složitou problematiku co nejkomplexněji a v určité vývojové dynamice. Práce je strukturována do čtyř oddílů: I. *Proměny rodiny a rodinná role ženy*, II. *Vzdělání — předpoklad a nástroj proměn života ženy*, III. *Žena v práci*, IV. *Žena ve veřejném životě*. Text je bohatě dokumentován tabulkami a přehledem literatury k dané problematice.

Kniha je v mnoha ohledech inspirativní a překonává některá dosavadní pojetí běžná v literatuře o ženě a rodině. Je tomu tak například při analýze funkcí rodiny, kdy autorky opouštějí dosud užívané členění a příkládají se ke koncepci čtyř funkcí: 1. biologicky-reprodukční, 2. sociálně ekonomické, 3. socializačně výchovné a 4. sociálně psychologické (s. 30). Autorky podtrhují, že socializační funkce rodiny — má-li směřovat k formování skutečné socialistické osobnosti — se musí realizovat v souladu s vlivy ostatního výchovného prostředí, především školy (s. 53—54). Tento správný marxistický výklad a požadavek inspiruje autora recenze k vlastní úvaze nad skutečnou realitou dnešního stavu, kdy část mládeže i rodičů nezaujímá aktivní prosocialistické postoje a přejímá a vyznává dokonce prvky maloměstského hodnotového systému i maloburžoazní ideologie, což nachází také výraz v růstu protispolečenského chování a jednání. V nejednom případě dochází také k tomu, že někteří rodiče si zájem společnosti a školy o děti a mládež vysvětlují „spotřebitelsky“ — tak, že na společnost přenášejí více odpovědnosti za své děti, a to jak v oblasti materiální, tak i výchovné, a nezdědka přenechávají společenským institucím péči o děti v době prázdnin a tráví svou dovolenou sami bez dětí nebo ve společnosti svých přátel. A co řici rozvádějícím se manželům, kteří přenechávají podstatnou část materiálních problémů spojených s výchovou a vzděláním dětí na bedrech společnosti.

Autorky zdůrazňují především pozitivní stránky a příklady rozvoje socialistické rodiny. Příkladem takového přístupu je charakteristika demokratizačních tendencí v současné rodině, jejichž nositelem jsou zejména mladí lidé. Jako indikátory demokratického modelu uvádějí především vážnost ženy v rodině, partnerské vztahy, demokratickou dělbu práce, demokratizaci rozhodovacích procesů a účast dětí na těchto procesech, jak to ukázaly výzkumy ÚVVM (s. 74).

Při charakteristice mladých rodin dokládají, že mladé rodiny dnes vznikají v převážné většině „jako výraz citové vazby, demokratického vztahu a vzájemného respektu mezi partnery“ (s. 91). Současné však ukazují i druhou stranu mince, že zatímco

„dříve se k manželství přistupovalo jako k celoživotní záležitosti“, je dnes „dočasnost“ manželství „jakoby zakotvena již v názoru snoubenců: jestliže se nevydají, dvojice se rozejde“ (s. 97).

Velký důraz je v publikaci položen na výchovu k manželství a rodičovství, do níž autorky zařazují sexuální výchovu, výběr partnera, výchovu k vytváření pevných manželských vztahů a harmonického soužití v rodině, výchovu dítěte, informace týkající se zabezpečení jeho zdravého fyzického a duševního vývoje, znalosti o rodině a jejím fungování, o pomoci státu rodinám, o hospodaření atd. (s. 124). Tuto výchovu pokládají za organickou součást komunistické výchovy.

Růst vzdělání jako předpoklad a nástroj proměny života ženy v socialistickém Československu je dokumentován na rostoucích počtech dívek v učebních oborech (v roce 1984 to bylo 39,9 % z celkového počtu učňů, který činil 13 217), na gymnáziích (v roce 1984/85 studovalo na gymnáziích, včetně škol pro pracující 86 898 dívek, tj. 62,8 % z celkového počtu) i na vysokých školách, které navštěvuje 44,7 % žen z celkového počtu studentů. Tento nesporně pozitivní vývoj však přináší také četné problémy. Je to například velká feminizace na gymnáziích, což vede k tomu, že u těch absolventek, které neodcházejí studovat na vysoké školy, je jejich profesijní dráha obtížná, „neboť jsou profesionálně nevyhraněné a pro výkon povolání potřebují delší zapracování než absolventi středních odborných učilišť nebo středních odborných škol. Situace této části ženské populace je složitější i proto, že se dívky po absolvování gymnázií dostávají do věku počínající sňatečnosti, kdy si jen málokdy zvyšují kvalifikaci“ (s. 155).

Autorky soudí, že vzdělání hraje důležitou roli při demokratizaci rodinných vztahů a sama vzdělanostní struktura rodin prochází pozoruhodnými proměnami v tom smyslu, že stejné vzdělání mají oba partneři ve 43 %, manžel má dosud vzdělání vyšší v 39 % a žena dosahuje vyššího vzdělání než manžel v 18 % (výzkum ÚVVM v roce 1980). Tento nový vzdělanostní model odstraňuje dřívější typ heterogamie (vzdělanostní nadřazenost muže) i když, jak správně poznamenávají Bauerová a Bártová, představu „čím více vzdělanosti, tím lépe“ nelze mechanicky aplikovat na všechny případy, neboť budoucnost přinese zřejmě i do této oblasti daleko větší varietu názorů, přístupů a modelů životního způsobu než předchozí společnosti i současnost (s. 162).

Tyto názory jsou podle mého mínění zcela opodstatněné. V následujících letech bude potřebné, aby naše společenské vědy, včetně sociologie výchovy, daleko více než dosud analyzovaly nejen počty, nýbrž kvalitu absolventů jednotlivých typů škol, jejich připravenost pro praxi a schopnost řešit aktuální a perspektivní problémy, které společnost nastoluje, společenské uplatnění a využití absolventů, skutečnou motivaci volby studovaných oborů, problém celoživotního vzdělávání, osvojování hodnotového systému atd. v jednotlivých věkových, sociálních a populačních skupinách. Bauerová a Bártová k tomu již přinášejí četné inspirativní prvky.

Pro současnou zaměstnanost žen v Československu je charakteristická vysoká ekonomická aktivita. Z celkového počtu 7,5 miliónu ekonomicky činných osob (1984) představují ženy 3,4 milióny, což představuje 46 % podíl žen na počtu všech zaměstnaných osob. Z tohoto počtu jsou téměř tři čtvrtiny zaměstnaných žen vdané a mají rodiny. Narůstá počet zaměstnankyň (56,4 %) a klesá počet dělnic (43,6 %) souběžně s rozvíjejícím se procesem vědeckotechnické revoluce (s. 187—190).

Zajímavá jsou zjištění, proč ženy vstupují do pracovního procesu. Motivace je ekonomická (zvýšení životní úrovně), společenská (potřeba sociálních kontaktů) a pracovní (užitečnost, zajímavost práce a kvalifikační uplatnění) (s. 198). Autorky upozorňují na vážné problémy při využívání vzdělání a kvalifikace žen. Například organizace méně ochotné zařazují ženy s malými dětmi do náročných profesních funkcí, do kádrových rezerv. Také průměrné mzdy žen jsou nižší než u mužů, což není dáno pouze značným podílem vysoce fyzicky náročné mužské práce v těžkém průmyslu, ale také distribucí řídicích funkcí. V mužské ekonomicky-aktivní populaci je 68 % řadových pracovníků, v ženské 80 %. „Žena stále častěji dosahuje vysoké kvalifikace, ale rozvíjí ji méně intenzivně než muž, neboť značnou část svého času věnuje rodině... ženy se dostávají do vedoucích hospodářských funkcí méně často a později než muži“ (s. 214). Výzkumy a zkušenosti ukazují, že náročná pracovní funkce ženy je neslučitelná s tradičním modelem domácnosti, kde veškerá váha prací a povinností spočívá na ženě. Vstup ženy do řídicí sféry vyžaduje vnitřní reorganizaci fungování rodiny ve směru její demokratizace, racionalizace domácích prací a spravedlivější dělby práce v rodině (s. 218).

Růst účasti žen ve veřejném životě v ČSSR je doložen na podílu v zastupitelských sborech (1964—1981), který činil 30,8 %. Výzkum ÚVVM (1980) ukázal tyto hlavní objektivní předpoklady zapojení žen do veřejné činnosti: čas, osobní dispozice, pomoc

a pochopení rodiny a zaměstnavatele, pomoc celé společnosti, vyvázanost z péče o děti a důslednou rovnoprávnost. Mezi hlavní osobní předpoklady pak patří: životní zkušenosti, znalosti, vzdělání, schopnosti politické práce, zájem o veřejnou činnost a takové vlastnosti, jako je průbojnost, organizační talent, rozhodnost atd. (s. 248).

Soudím, že také tuto oblast — účast žen na veřejném životě, například jejich aktivitu ve Svazu československých žen — bude nutné analyzovat více podle kvalitativních hledisek, tj. skutečné a nejen často formální účasti žen na přestavbě našeho politického a ekonomického systému a na strategii sociálně ekonomického urychlení naší společnosti. Autorky publikace tento trend anticipují, když prohlašují, že proces emancipace neprobíhá plynule a bezrozporně, že jednou z os, na níž se polarizuje předbíhání a zaostávání, je osa obecné — zvláštní — jedinečné. To znamená, že ačkoli je veřejná činnost žen jako obecná otázka široce obhajována a uznávána, projevují se dosud v rovině zvláštní (mají-li ženy zastávat veřejné funkce) a jedinečné (má-li moje žena zastávat konkrétní funkci) méně pozitivní názory (s. 255). Dovožuji, že etapa budování socialismu v naší zemi je procesem, v němž probíhaly, probíhají a budou probíhat hluboké kvalitativní přeměny vědomí lidí, zvláště pak zřetelně v otázkách rovnoprávnosti a veřejné angažovanosti žen (s. 262). Ženská rovnoprávnost se ani za socialismu neprosazuje automaticky, bez potíží, bez nutnosti neustálého přehodnocování (s. 286).

V závěru knihy formulují autorky určité prognostické trendy vývoje rovnoprávnosti žen pro osmdesátá a devadesátá léta v Československu:

- upevňování demokratických vztahů v rodině a zdokonalování jejich funkcí
- zvyšování podílu společnosti a rodiny na výchově k manželství a rodičovství
- růst objemu a kvality věcných i osobních služeb
- zvyšování intelektualizace a odbornosti ženské práce a růst počtu profesí, v nichž se ženy budou uplatňovat
- širší zapojení žen do vědeckotechnického pokroku
- růst podílu žen na veřejném životě
- rozšiřování volného času a zájmové činnosti žen a jejich zkvalitňování (s. 289).

Kniha J. Bauerové a E. Bártové *Přeměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě* je pěkným a fundovaným vědeckým počinem. Ukazuje vývoj emancipace ženy v procesu budování socialismu v jeho konkrétně historické podobě, v jeho reálném a rozporuplném, ale přesto jednoznačně pozitivním vývoji. Úsilí o vědeckou pravdivost a společenský „nadhled“ autorek je zárukou toho, že tato čtivá kniha se stane nepostradatelným pomocníkem nejen sociologických odborníků, ale zejména těch, jimž je především určena — příslušníků mladé generace. A to nejen tím, jaké problémy teoreticky řeší, ale i tím, které z nich nastoluje a inspiruje pro praktické řešení. (Jenom je škoda, že vychází v tak malém nákladu.)

Antonín Vaněk

Innovation and Management. The First International Symposium on Management (Inovace a řízení. První mezinárodní symposium o otázkách řízení — sborník)

Kobe, Kobe International Conference Center 1986, 500 s.

Úspěchy japonských firem na světových trzích nenašly dlouho analogickou odezvu v šíření japonského společenskovo vědního myšlení. Teprve sedmdesátá léta zaznamenávají větší aktivitu v této oblasti. Patří k ní mimo jiné i mezinárodní symposium k otázkám řízení, které se konalo v dubnu 1986 v japonském městě Kobe. Příspěvky přednesené na sympoziu byly pohotově vydány v recenzovaném sborníku, jehož obsah je i pro nás velice aktuální.

Tématem jednání bylo hledání nové strategie průmyslového podnikání. Ačkoli výraz „strategie“ bývá obvykle spojován s problematikou volby cílů, vlastní problematice orientace činnosti průmyslových firem není ve sborníku věnována prvořadá pozornost. Problematika strategie průmyslového podnikání se v jednotlivých příspěvcích rozpadá do čtyř otázek: *Jak se vyvíjely podmínky průmyslového podnikání v sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let? Jaké cíle volily v uvedeném období firmy, které si zachovaly v nových podmínkách životaschopnost? Jaký byl mechanismus volby těchto cílů? Jaké formy organizace uplatňovaly úspěšné firmy při realizaci zvolených cílů?*

Společným jmenovatelem přístupu jednotlivých autorů k řešení uvedených otázek je vědomí, že ve zcela nových podmínkách posledních patnácti let již neobstojí firmy uplatňující strategii a s ní spojené formy organizace a řízení běžné v padesátých a

šedesátých letech. Snaží se řešit otázku jak zajistit životaschopnost podniků v nových podmínkách, pro něž je charakteristická nová situace na trhu zdrojů (surovin a energie), prudký vývoj výrobních a informačních technologií, nová odvětvová struktura, nový charakter trhu, vliv státu na podnikání a změny v oblasti politického dění a na poli veřejného mínění.

Energie a suroviny se staly problémem v průběhu sedmdesátých let. Tlak lidské populace na světové zdroje dosáhl takových rozměrů, že možnost zachovat rovnováhu byla značně narušena. Růst cen surovin sehrál v této situaci úlohu regulátora. Energie se stala velmi drahou. To vedlo k přesunu bohatství ze zemí energeticky chudých do zemí energeticky bohatých.

Jádrum *nové technologie* je mikroelektronika, jejíž prudký vývoj umožnil vznik rozsáhlých systémů, které zahrnují a kontrolují soustavy zařízení: robotů a programovatelných manipulátorů, číslicové řízených strojů, počítačové ovládaných konstrukčních a výrobních funkcí, automatických manipulátorů, zásobníků a skladů a automatických měřicích přístrojů včleněných do procesu kontroly a zabezpečení kvality. Prvkem těchto soustav, které se „přibližují představě adaptabilního automatizovaného systému“, se také stává software s umělou inteligencí. Ten společně s novou „informačně telekomunikační technologií“ umožňuje vznik rozsáhlých „průmyslových informačních systémů“, které mohou mít nadnárodní působnost. Základní vlastnosti všech uvedených prvků je značná adaptabilita. Z hlediska vlivu nového technologického vývoje na organizace je podstatné, že většina těchto zařízení je dostupná kterémukoli z konkurentů.

Novou odvětvovou strukturu, která se vytvořila pod vlivem technologického vývoje, je možné rozčlenit na dvě části: tradiční, vysoce specializovaná odvětví (ocelářství, těžká chemie atd.), která se ocitla v krizi, a nová, rozvíjející se odvětví, mezi něž patří „mechatronický průmysl“, založený na kombinaci mechaniky a elektroniky, „informačně telekomunikační průmysl“ a „průmysl polovodičů“. Výrobky nových odvětví jsou základem „nového průmyslového systému“ a mají v něm univerzální uplatnění.

Nový trh se vyznačuje rostoucí mírou neurčitosti a nevyzpytatelnosti. Michael Delapierre z Francie jej charakterizuje jako alternativu trhu „masové spotřeby“, který vedl ke krizi sedmdesátých let. Nový trh se podle Delapiera vyznačuje tím, že: 1. Jej charakterizují typy zákazníků a ne škály výrobků. Firma rozvíjí schopnost uspokojovat určitý typ zákazníků... Opět se objevuje určitá forma standardizace. Ne už na úrovni výrobků, nýbrž na úrovni zákazníka. Otázkou je spíše vybrat odlišné typy zboží pro určitý typ lidí než vybírat určitý typ výrobků pro odlišné typy zákazníků. 2. Kritériem úspěchu na trhu je technologická úroveň výrobku. 3. Uživateli kupuje spíše výkon výrobku než předmět sám. To, vzhledem k intelektuální náročnosti (vysokému obsahu informací) výrobku, vede k vytváření trvalejších servisních vazeb mezi výrobcem a zákazníkem. Trh však nadále zůstává limitujícím prvkem celého výrobního procesu.

V souvislosti s *úlohou státu* v organizačním prostředí uvádí Horst Albach (NSR): „... firmy a jejich manažeři budou muset nalézt svoji úlohu... ve vzájemně závislém systému státních institucí a firem, který usiluje o překonání přísných tradičních vzorů a o zavedení pružných a inovačních pravidel chování“.

Kuniyoki Urabe (Japonsko) zpochybňuje tzv. „kulturní přístup“ k interpretaci japonského způsobu řízení, známý jako „korporativní paternalismus“, (1) a „skupinově orientované hodnoty“ jako základ japonského systému řízení. Tento způsob interpretace nepřihlíží k „technicko-ekonomickému aspektu systému řízení“, „má tendenci setrvávat na tradičních, neměnných aspektech řízení“ a opomíjí skutečnost, že „systém řízení kterékoli země se vždy mění a vyvíjí pod tlakem... změn prostředí“. Zjevným důkazem neadekvátnosti „kulturního přístupu“ je fakt, že japonský systém řízení byl úspěšně aplikován ve zcela odlišném, nejaponském kulturním kontextu. Urabe navrhuje vlastní model vývoje systému řízení, v němž je kultura chápána jako činitel, který (v podobě hodnotových kritérií manažerů) ovlivňuje „volbu alternativní strategie řízení“. Tato volba je zaměřena na snížení napětí vyvolaného změnou technologického, ekonomického a sociálního prostředí. Historický nástin, který Urabe předkládá, zdůrazňuje zásadní úlohu dělnického hnutí ve změnách japonského systému řízení. Jinak řečeno, japonský systém řízení se měnil především pod tlakem sociálních otřesů japonské společnosti a směr jeho vývoje byl vždy veden snahou

(1) Výrazem „korporativní paternalismus“ je označována tendence, připisovaná japonskému kulturnímu prostředí, interpretovat vztahy mezi vedením a zaměstnanci firmy pomocí kategorií feudální kultury, která označovala feudálního pána jako ochránce odměňujícího svou péčí věrnost poddaných.

dosáhnout maximální míry konsensu práce a řízení v rámci firmy. Četba příspěvku K. Urabeho vyvolává dojem, že právě úspěchy na tomto poli jsou jedním z opěrných bodů úspěchů japonské ekonomiky. Tendence buržoazního společenskovedního myšlení, opomíjet makrostrukturní aspekty rozporů mezi prací a kapitálem, která nalézá svůj výraz v úsilí vtěsnat konflikty mezi dělníky a vlastníky firem do sociálně regulovatelného rámce jednotlivých, navzájem oddělených firem, nachází zřejmě v japonském systému řízení své vysoce efektivní ztělesnění.

Rovněž H. Albach věnuje pozornost vlivu „třídních konfliktů devatenáctého a počátku dvacátého století“ na systém řízení průmyslové výroby. Na rozdíl od Urabeho však omezuje — podle známého schématu — význam tohoto činitele na období před první světovou válkou. Hovoří o tom, že v devatenáctém století „bylo se mzdami zacházeno pouze jako s prvkem nákladů. Vnějšími efektem pak byla masová chudoba, slums, vykořisťování, a konečně třídní konflikt a vznik marxismu“. Albach přisuzuje marxismu funkci ideologického výrazu materiální chudoby, zcela opomíjí důraz marxismu na otázku odcizení a emancipace lidských bytostných sil a interpretuje jej jako symbol „první krize důvěry v sociální prospěšnost soukromých společností“. Obdobná „krize důvěry“ se podle něho opakovala v období krize třicátých let a poťetí vyvstala dnes. Zdrojem dnešní „krize důvěry“ pak je: 1. Spolupráce podnikatelských kruhů s německým fašismem: „Fakticky v Německu mnoho manažerů a podnikatelů uvítalo fašistický systém jako nový řád harmonie mezi řízením a prací ve firmě“. To je „ještě dnes pro mnohé lidi, částečně mladé, zdrojem nedůvěry vůči podnikatelům a manažerům... tato nedůvěra se nyní soustřeďuje na to, zda vnější efekt zisku, spojený se zbrojní horečkou, je manažery adekvátně odhadován, nebo ne“. 2. Druhým zdrojem „nedůvěry“ jsou postranní efekty na zisk orientovaného technologického vývoje. Je to jednak „propouštění lidí z práce“, jednak obavy o osud životního prostředí. V té souvislosti nepovažuje Albach hnutí „Zelených“ za méně nebezpečné pro soukromé podnikání v tomto století než byl marxismus ve století devatenáctém.

Jediní, kteří mezi „faktory organizačního prostředí“ řadí „charakter společnosti“ (tj. systém vlastnických vztahů a typ plánování ekonomických procesů), jsou Edwin Polaschewsky z NDR a Japonec S. Giga. Poukazují na jeho vliv na způsob společenského využití výsledků výroby a tím zpětně na motivaci pracujících ve vztahu k inovacím. Ovšem do úvah o nové strategii průmyslové výroby tento činitel nezačleňují.

Otázku, co to vlastně je organizační strategie a jak vzniká, klade H. Mintzberg z Kanady. Jeho barvitě komponované úvahy lze shrnout následovně: 1. Reálné působící strategie nevzniká na základě osvědčené úvahy, ale v konfrontaci záměrů a skutečně existujících vzorů organizačního chování. Jinak řečeno, žádoucí strategický efekt není nikdy plánován předem, ale dochází k němu ex post. Proto 2. „není příliš moudrá představa o vševědoucí racionalitě vrchního vedení, které je schopno vše vypracovat předem, dříve než začnou svízele realizace“. 3. Vedení organizace má tedy kontrolovat podmínky procesu formování strategie. Volbu aktuálního obsahu strategie je vhodné přenechat jiným — těm, kteří jsou ve styku s praktickou činností firmy. 4. Strategická reorientace nastává vždy po delším období stability. Je možné ji přirovnat ke skoku. Pro úspěch je rozhodující „vyhmátnout“ včas ten prvek vývoje, který bude v budoucnu vyhovovat podmínkám prostředí.

V souvislosti s analýzou problému vzniku nové strategie se k otázce vztahu vnější nutnosti a svobodné volby vyjadřují Robert A. Burgelman z USA a Alfred Kieser z NSR. První konfrontuje možnost „strategické volby“ s „determinismem populační ekologie organizací“, která interpretuje změny organizačního uspořádání firmy jako nevyhnutelný důsledek změn organizačního prostředí a vychází přitom z biologizující analogie mezi adaptačními mechanismy evoluce biologických druhů a adaptací „populace firem“ v určitém teritoriu. Druhý z uvedených autorů se zabývá obdobným problémem, pól nutnosti však ve svém myšlenkovém modelu obsazuje pojem „technologický determinismus“. Zatímco Burgelman v závěru zpochybňuje oprávněnost extrémního důrazu na jednu z alternativ, Kieser má spíše tendenci stranit možnosti „strategické volby“. Oba autoři však shodně nechávají otázku otevřenou.

I když mechanismus vzniku strategické reorientace není dostatečně osvětlen, analýza chování firem, prováděná prostřednictvím případových studií, umožňuje autorům sborníku formulovat *hlavní principy nové strategie a organizace průmyslového podnikání*. Jejím hlavním rysem je adaptabilita: zárukou stability bude napříště pružnost. Co to konkrétně znamená?

1. Nové situaci na trhu zdrojů odpovídá orientace na energeticky a surovinově méně náročné technologie (miniaturizace, vysoký informační obsah výrobků) [Albach].

2. Ve vztahu k technologiím se uplatňuje požadavek schopnosti časté a co nejrozsáhlejší změny výrobních operací. Splnění tohoto požadavku umožňuje programova-

telnost a počítačem zajišťovaná zpětná vazba. Využití potenciálu nové technologie je výrazně limitováno vhodným organizačním uspořádáním firmy [John Child, Velká Británie, Kieser].

3. Adaptabilita technologie umožňuje pružnou reakci na požadavky různých kategorií zákazníků. Marketing by měl vyvinout metody, jimiž by bylo možné sledovat reakce „prvních uživatelů“ nových výrobků. Těm je nutno přizpůsobit další produkci daného výrobku [Erich von Hippel, USA].

4. Firmy, které se dosud omezovaly na úzkou specializaci produkce v rámci tradičních odvětví, by měly usilovat o zvýšení různorodosti sortimentu své produkce [Hideki Yoshihara, Japonsko]. To jim může umožnit zachovat stabilitu růstu v konkurenci s univerzálně uplatnitelnými výrobky nových odvětví.

5. Manažeri musí být obratní v řízení vztahů s vládou. Přesněji řečeno, musí umět získat finanční, legislativní a organizační podporu státních institucí.

6. Na více místech je ve sborníku konstatováno, že odbory ve snaze zachovat pozice zaměstnanců komplikují pružný chod změn. Z hlediska marxistické interpretace je tato tendence zákonitým důsledkem rozporů mezi prací a kapitálem. Odbory, jako organizace vykořisťovaných, komplikují inovace uskutečňované v zájmu vykořisťovatelů. Autoři sborníku uvedenou tendenci chápou jako problém, který je třeba řešit v zájmu zachování životaschopnosti kapitalistické firmy, tj. v zájmu zisku a konsensu v rámci firmy. Příklad řešení tohoto problému nabízejí japonské firmy, které nahrazují odměňování za plnění úkolů odměňováním osobnostních vlastností zaměstnanců. To jim umožňuje vypustit z obsahu smluv mezi odbory a vedením organizace otázky náplně pracovní činnosti a omezit tyto úmluvy na kvantitativní otázky (délka pracovní doby, úroveň mezd...). Otázky funkční náplně jednotlivých kategorií zaměstnanců se pak stávají v souvislosti s každou organizační změnou předmětem diskusí mezi manažery a zaměstnanci. Tento systém umožňuje zaměstnavateli pružnou reorganizaci, která není bržděna procedurou změny dohod. Zaměstnancům se přitom poskytuje možnost participace na rozhodování.

7. Manažeri firem by měli při svém rozhodování uplatňovat nejen ekonomická, ale také ekologická kritéria, aby mohli účelně řídit vedlejší účinky svého rozhodování v souladu s dlouhodobými zájmy své firmy a společnosti [Albach].

8. Z organizačního hlediska je úspěšnými firmami nahrazován dosavadní systém specializace a separace navazujících funkcí integrací a recentralizací. Integrace spočívá ve vytváření proměnlivých pracovních skupin, které zahrnují realizátory všech fází výrobního procesu — od marketingu, přes konstrukci až po obsluhu strojů a údržbu. Skupiny vybudované na tomto principu jsou schopné pružně reagovat na problémy spojené s častými změnami vlastností výrobků a výrobních operací. Průvodním jevem integrace je recentralizace, která spočívá v přeskupení stávajících monofunkčních organizačních jednotek do polyfunkčních středisek. Účinky uvedených procesů na míru centralizace rozhodování není možné jednoznačně zhodnotit, převládá však názor, že jsou spojeny s určitou decentralizací [Child]. Ta se zřejmě týká spíše operativního než strategického rozhodování.

Celkově lze říci, že symposiem naznačené principy moderní strategie a organizace podnikání představují nový model:

Radikální technologická a organizační inovace má umožnit permanentní inovaci výrobků.

Základem přístupu autorů jednotlivých příspěvků k problematice inovací v oblasti průmyslového podnikání je všem společné teoretické schéma, jehož optiku zachovává uvedená rekapitulace obsahu sborníku. Jádrem tohoto schématu jsou pojmy „organizace“ (firma), „strategie“ a „organizační prostředí“, z nichž je vystavěna výchozí premisa: firma volí vhodnou strategii, aby si zachovala životaschopnost v měnícím se organizačním prostředí. Toto interpretační schéma umožňuje přehledným, k aplikaci směřujícím způsobem popsat procesy, které probíhaly v sedmdesátých a osmdesátých letech v oblasti průmyslového podnikání ve vyspělých kapitalistických zemích. Autoři většiny statí však vycházejí z nevysloveného předpokladu, podle něhož firma může reagovat na změny organizačního prostředí jakkoli a chování firmy je funkcí pouze těchto změn. Nevěnují pozornost skutečnosti, že technická, ekonomická a společenská organizace firmy je zprostředkovaně odvozena z určitého, historicky proměnlivého, makrostrukturního rámce sociálně ekonomických vztahů. Možnosti adaptace soukromokapitalistické firmy na změny organizačního prostředí jsou tímto rámcem do určité míry vymezeny a strategie firmy se nutně pohybuje v jeho mezích. Domnívám se, že respektování historicky proměnlivé makrostrukturní podmíněnosti vnitřní organizace průmyslové firmy je podmínkou aplikace schématu „organizace-strategie-prostředí“ v technologických a sociálně ekonomických podmínkách socialistických zemí.

Libor Musil

II. mezinárodní sympozium k teorii a dějinám sociologie

Ústav sociologie a sociální politiky AV NDR uspořádal v první polovině roku 1987 v Linowsee u Rheinsbergu II. mezinárodní sympozium k teorii a dějinám sociologie, tentokrát na téma *Hospodářský růst a sociologie*. Zúčastnilo se jej na 50 společenskovedních pracovníků (nejen sociologů) — převážně z NDR, ale i z BLR, ČSSR, VSR, NSR, USA a Kanady.

Jednání v plénu, které řídil zástupce ředitele Ústavu sociologie a sociální politiky AV NDR prof. H. Berger, bylo zahájeno úvodním referátem U. Meierové (Ústav sociologie a sociální politiky AV NDR, Berlín) *Ekonomický růst a sociologická teorie*. Autorka v něm zdůraznila, že pro dosažení žádoucí jednoty hospodářské a sociální politiky je nutno vycházet ze zájmové specifiky jednotlivých sociálních skupin socialistické společnosti. Zájmy jednotlivých sociálních skupin však vycházejí z jejich místa v horizontálně a vertikálně strukturovaném systému společenské dělby práce — a právě ta se v současnosti pod vlivem informačně technologické restrukturalizace materiálně technické základny národního hospodářství NDR mění.

Sociologie by proto měla věnovat pozornost zejména vztahů mezi jednotlivými skupinami pracujících, hlubokým přeměnám v podmínkách a obsahu práce, včetně změněného vztahu člověka a techniky, i přeměnám skupinových zájmů mimo pracovní sféru. Zásadní význam má stanovení sociálních cílů. Jedním z klíčových problémů přitom je, aby z vědeckotechnického rozvoje nebyly vyřazeny některé sociální skupiny.

Sociologové NDR spolu s badateli v oblasti práce se již dříve zaměřili na ovlivnitelnost techniky a na takové varianty organizace práce, jež zohledňují zájmy pracujících. Mnohé sociologické výzkumy však ukazují, že možnosti utváření práce a pracovních podmínek jsou omezené, a to nejen kvůli technice. Proto nelze od odmítnuté teze o věcné determinaci přejít k voluntaristické argumentaci o svobodném utváření techniky a působení předností socialismu per se.

Na úvodní referát tematicky navazoval příspěvek A. Meiera (Humboldtova univerzita, Berlín). Autor se v něm zabýval *sociálními souvislostmi tzv. nových technologií*. Uvedl, že dosavadní výsledky empirických výzkumů ve sféře pracovních podmínek a obsahu práce ukazují, že současný technologický pokrok zatím nenaplnuje optimistické předpovědi pokud jde o očekávané pozitivní sociální změny (a už vůbec ne pro všechny sociální skupiny).

Největší naděje na zlepšení pracovních podmínek se váží k organizaci práce. Ale ani změnám v organizaci práce neposkytuje nová technika příliš velký prostor — ten je závislý na druhu techniky a na řešení zájmových konfliktů, jež jsou s uplatňováním nových technologií spjaty.

Cellkově tento referát vyzněl dosti skepticky, pokud jde o možnosti sociálního formování techniky, řízení vědeckotechnického pokroku podle sociálních cílů. Jako dominující faktor zde vystupovala technická racionalita. V následující diskusi však bylo poukázáno na rozhodující význam ekonomického rozměru rozvoje vědy a techniky, na četná zprostředkování, jimiž technika do sociálního života člověka vstupuje.

Živý ohlas vzbudilo vystoupení S. Tonevové (Sociologický ústav AV BLR, Sofia) věnované otázkám *intenzifikace a přestavby řídicích mechanismů socialistické ekonomiky v BLR*. Autorka zdůraznila právě nutnost kvalitativních přeměn ekonomického mechanismu — pokud by se neuskutečnily, sebevětší přísun špičkové techniky by nic neřešil. Hlavním nedostatkem překonaného sociálně ekonomického mechanismu byl přílišný centralismus, jenž odnímal pracujícím prostor i odpovědnost (ale dopadů plynoucích z rozhodnutí centra je pochopitelně nezbavoval). Tento mechanismus trpěl rigidní centralizovanou strukturou zájmů, v níž se zájmy jednotlivého, reálného člověka ocitaly na posledním místě. Bezprostředním cílem rozvoje sociální sféry je tedy dosažení vyššího stupně sociální rovnosti a široké uplatnění samosprávy v řízení.

K podnětným příspěvkům z pléna patřilo rovněž vystoupení R. Strützel (Univerzita F. Schillera v Jeně) orientované na *problematiku sociokulturních implikací vědeckotechnického pokroku*. Referent rozlišil dva zásadní typy rozvoje výrobních sil — při prvním si výrobní síly podřizují všechny ostatní sféry a jevy společnosti, při druhém jsou využívány pro rozvoj života produkujících subjektů. Poukázal také na to, že výsledky empirických výzkumů odhalují nezávislost sociokulturních životních forem na pohybu výrobních sil.

Nesporně poučná byla vystoupení předních společenskovedních teoretiků ze Západu. K. Offe (Univerzita v Bielefeldu) pojednal o *vztahu hospodářského růstu a sociální*

jistoty, konkrétně o problému vysoké nezaměstnanosti v soudobých vyspělých kapitalistických zemích. Vyjádřil názor, že na pořad dne přichází otázka jak zabezpečit potřeby lidí, aniž by vykonávali námezdní práci. V této souvislosti jsou diskutovány různé možnosti, především rozšíření tradičního pojetí práce (na veškeré užitečné a ceněné činnosti) či práva na minimální zabezpečení (minimální základní příjem). Autor upozornil i na historickou podmíněnost a proměnlivost kritérií sociálního pokroku.

R. Fantasia (Smith College, Massachusetts, USA) se věnoval *objasnění charakteru současného třídního konfliktu a odborářského boje v USA*. Americký kapitál, ve snaze znovu nabýt konkurenceschopnost na světovém trhu, v nedávné minulosti zrušil „společenskou smlouvu“, jež zajišťovala relativní klid v pracovních a sociálních otázkách. V současnosti jsou v boji proti dělnickému hnutí uplatňovány dvě základní formy: útlak a paternalismus. První se manifestuje v agresivních kampaních proti stávkám a proti formování odborů, druhý spočívá v rafinovaném včleňování dělníků do procesu zvyšování produktivity. Nové podmínky akumulace si americký kapitál představuje bez odborů.

Plénium bylo také prostřednictvím vědeckého sekretáře Vídeňského koordinačního centra pro výzkum a dokumentaci B. Weidiga seznámeno s dosavadními výsledky i novými projekty této instituce na poli výzkumu sociálních problémů rozvoje pružné automatizace.

Na základě úvodního referátu i dalších vystoupení se rozproutila živá diskuse. Soustředila se na taková témata, jako je problematika sociálních cílů a měřítek vědeckotechnického pokroku, otázky spjaté s přestavbou sociálně ekonomických mechanismů socialistických zemí, s utvářením socialistického životního způsobu v souladu s rozvojem vědeckotechnické revoluce; odrazila se zde i rozpornost postupu vědy a techniky v buržoazních společenských poměrech.

Podnětná výměna názorů pokračovala v *pracovních skupinách*. V první se diskutovalo k tématu *Ekonomický růst a sociální pokrok*, zejména k otázkám určení měřítek sociálního pokroku, sociálně ekonomických kritérií hodnocení vědy, techniky, ekonomiky a výroby. Bylo konstatováno, že v souvislosti s intenzifikací reprodukčních procesů se mění charakter ekonomického růstu, jeho zdroje a kvalita, nebývale roste význam poznání, informací a komunikace. Tradiční kritéria hodnocení společnosti — například ekonomická — se již ukazují jako příliš úzká. Do popředí se dostávají otázky zachování míru a ekologické rovnováhy, dosažení sociální jistoty a spravedlnosti, problematika rozvoje osobnosti.

Předmětem jednání druhé pracovní skupiny bylo téma *Sociologie a výrobní síly; ke vztahu člověka a techniky*. Nejvíce frekventované zde byly otázky sociálních souvislostí nových — především informačních a komunikačních — technologií. Kritice byla podrobena teorie „informační společnosti“, jež neadekvátně odráží pohyb sociálně ekonomických struktur vyspělých kapitalistických zemí. Rečníci upozornili na negativní důsledky uplatňování informačních technologií v podmínkách kapitalistických ekonomik: zvýšená kontrola pracovního procesu, prohlubující se problém nezaměstnanosti, nové formy byrokratizace. Rozporné je místo informatiky v procesech utváření obsahu práce — zbavuje člověka mnohé rutinní práce, ale zároveň mu novou vytváří.

Vysoká flexibilita výrobních procesů vede kapitalistické firmy ke snaze učinit pružnými také pracovní síly. Cílem je dosáhnout kolektivní citění, disponibilitu a kooperativní chování pracujících. Slouží tomu například i systém podílnictví pracovní síly na zisku nebo akcích podniku.

Práce třetí skupiny byla věnována *Dialektice ekonomických a sociálních procesů v díle Marxe a Engelse*. Účastníci se vyjadřovali k současnému významu jednotlivých děl klasiků, ke vlivu marxismu na velké postavy buržoazní sociologie; byly posouzeny různé historické, vývojové souvislosti rozvoje marxistické sociologie — a to většinou pod zorným úhlem dialektiky ekonomického a sociálního.

Symposium přineslo členitý obraz různých přístupů k problematice vztahu sociálního, ekonomického a vědeckotechnického rozvoje. Diskuse ukázala, že obecně uznávaná teze o rostoucím působení sociální sféry na ekonomiku i vědeckotechnický pokrok nabývá právě v souvislosti s rozvojem nové fáze vědeckotechnické revoluce nových významů i konkrétních zprostředkování. Právě nejprogresivnější vědeckotechnické směry, jako jsou elektronizace a informatizace, jsou spjaté se zdokonalováním společenských vztahů, se zpružněním řízení, s přeměnami potřeb a hodnot, s rozvojem lidského potenciálu a tvořivosti. Mnozí účastníci symposia upozornili na průkopnictví Radovana Richty v tomto směru bádání. Příští — III. mezinárodní symposium má být věnováno problematice vědeckotechnické revoluce a potřeb.

Konferenci pečlivě připravila skupina československých společenskovědních ústavů a pracovišť v prvním týdnu června 1987 v Praze, v budově právnické fakulty. Cílem bylo podat komplexní obraz současného stavu, možnosti a výhledů praktického a teoretického využití poznatků o problematice interpretování a s ním souvisejících procesů objasňování, výkladu chápání, rozumění, rozboru aj.

Konference začala společným zasedáním zahájeným úvodním projevem J. Kohla (Psychologický ústav, Praha) a pak následovala diskuse filozofů, metodologů a představitelů uživatelské sféry. Následující dny, tj. úterý až pátek, byly vyhrazeny pro zasedání jednotlivých sekcí podle vědních oborů. Ve středu se konala oddělená zasedání sekcí psychologů, sociologů a pedagogů. Byly na nich předneseny zásadní úvodní referáty, pak následovala diskuse a konkrétně orientovaná sdělení. Byla zde uplatňována teoretická, metateoretická a metodologická hlediska interpretace, ale i přístupy, v nichž se poukazovalo na význam interpretace empirických informací a jejich využití v nejrůznějších oblastech společenského života.

Nejvýznamnějším rysem konference bylo, že se jí zúčastnili představitelé nejrůznějších společenskovědních oborů (filozofové, jazykovědci, psychologové, sociologové, pedagogové, pracovníci z oblasti věd o umění a literární vědě, z oblasti práva, žurnalistiky, věd o řízení i z oblasti ideologické práce).

V dalším se soustředíme výhradně na jednání sociologů. V úvodním vystoupení zdůraznil A. Fazík (Vojenský historický ústav, Praha), že interpretace je klíčovým metodologickým problémem v sociologii, jemuž je nutno věnovat pozornost nejen na tomto zasedání, ale i v sekcích Československé sociologické společnosti, zejména však v sekci marxisticko-leninské sociologické teorie. Interpretační proces nelze úspěšně řešit jen z hlediska jedné vědy, ale na bázi interdisciplinární, kde lze překonávat izolovanost jednotlivých vědních oborů a získávat tak cenné poznatky a podněty zvláště metodologické povahy.

Sama problematika interpretace má v literatuře více významů — od výkladu počínaje až po vysvětlení a chápání konče. Volba určitého přístupu je závislá na problému, jevu nebo procesu, který má být interpretován. Interpretace v sociologii, stejně jako v jiných vědách, je jednou z metod vědeckého zkoumání. Sociologie na rozdíl od filozofie, která se opírá o fakty získané jinými vědami, má k dispozici řadu faktů ze sociologických výzkumů. Jde však o to, aby tyto fakty byly všestranné, aby umožnily objasnění souvislostí a aby byly dost reprezentativní. Stejně významné jsou roviny interpretace teoreticko-metodologické nebo prognostické.

Nelze opomenout ani rovinu analýzy interpretačních omylů a chyb, a to jak v oblasti teoretické, tak i v oblasti výzkumů, zvláště sociologických. F. Zich v práci *Sociologie v socialistické společnosti* uvádí příklady omylů, které vznikaly již při koncipování předmětu sociologie, ujasňování jejího vztahu k jiným vědám a zejména při nekritickém přebírání kategoriálního aparátu z nemarxistické sociologie. To jsou otázky závažného charakteru. S nevyjasněným pojmovým aparátem nejen sociologie ale žádná věda nemůže objektivně a pravdivě poznávat skutečnost. Jako akutní zde vystupuje nezbytnost takového postupu našich sociologů, který by umožnil efektivnější cestu zdokonalování teoretické a metodologické vybavenosti sociologie.

Hlavní referát na téma *Interpretace v sociologii* (1) přednesl E. Urbánek (Filozofická fakulta UK, Praha). Nejdříve široce objasnil samotný pojem interpretace, jak je chápán z hlediska různých vědních oborů, filozofie, sociologie právní vědy, věd o řízení i věd o umění a literatuře.

Poté se zabýval otázkami interpretace v konkrétních historických kontextech, v těch dílech, která jsou podnětná z hlediska využití poznatků o problematice interpretování a s ní souvisejících procesů objasňování, výkladu, chápání atd. Analyzoval podnětnost Hegelových myšlenek vztahujících se k interpretaci a kriticky interpretoval i podněty z děl dalších filozofů a sociologů idealistických směrů. Nezůstal jen u srovnávání myšlenek a podnětů jednotlivých filozofů (jako např. G. B. Vica, W. Diltheye, E. Husserla, F. E. Schleiernachera a A. Schütze) a směrů, ani u povrchního zobecnění, ale pomocí abstrakce ukazoval to, co je podstatné, aktuální a závažné.

Značnou pozornost věnoval i nemarxistické sociologii, zvláště některým myšlenkám M. Webera týkajících se typologické metody. Ideální typ M. Webera neodráží skutečnost, je pouze nástrojem systematizace a chápání jednotlivých faktů, je to pojem, s nímž historik srovnává skutečnost.

(1) Vystoupení E. Urbánka bude ve zkrácené formě uveřejněno ve Zprávách Československé sociologické společnosti.

Kritická analýza myšlenek nemarxistických filozofů a sociologů v podání E. Urbánka přesvědčivě ukázala nevyčerpatelné možnosti a přednosti materialistické dialektické metody, jak ji koncipovali klasikové marxismu-leninismu. Je to metoda, která umožňuje spolehlivě a kriticky zkoumat, hodnotit a interpretovat jevy a procesy objektivního světa.

Po hlavním referátu následovala bohatá diskuse, v níž bylo formulováno mnoho dotazů, například v čem spočívá rozdíl mezi interpretací a poznáním? Jak přistupovat k interpretaci sociologických dat? Jaké problémy vznikají, když se na interpretaci určitého problému uplatní interdisciplinární přístup? Proč mnoho informací nedává vždy záruku, že lidé problému lépe rozumí? Dotazy a odpovědi vyvolaly další připomínky a nové dotazy; tím se vyvinul zajímavý a živý dialog, který nejvíce obohatil seminář.

Odpovědní jednání bylo uvedeno dvěma příspěvky — J. Herzmana a J. Šubrtů z Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze. J. Herzmann se zabýval otázkou *interpretace sociologických výzkumů*. Zdůraznil význam metodologie jako základního problému každého výzkumu a hlouběji objasnil, proč výsledky výzkumu jsou vždy závislé na použité metodologii. Podrobněji se zabýval otázkou operacionalizace a přesně vymezeného kategoriálního aparátu vztahujícího se k výzkumnému problému. Na základě zkušeností z empirických výzkumů poukázal na význam společenského kontextu výpovědi respondentů a jejich sociální determinace. Nastolil řadu zajímavých problémů vyplývajících ze vztahů teorie—empirie—praxe — například proč se člověk chová k určitému problému jinak je-li přesně formulován, a jinak není-li přesně formulován; jaká úroveň interpretace výpovědi respondentů podmiňuje správné zobecnění atd.

J. Šubrt hovořil o *interpretaci dat ze sociologických výzkumů*. Podrobněji se zabýval otázkou, proč dochází k některým chybám při jejich interpretaci. Zdůraznil, že není ojedinělým jevem, když výzkumník vyvozuje z dílčích poznatků širší zobecnění, aniž má k tomu dostatek gnozeologicky hodnotných podkladů. Na konkrétních příkladech ukázal kdy se výzkumník dopouští chyb a kdy lze ze získaného empirického materiálu vyvodit zdůvodněné zobecnění.

I po těchto vystoupeních následovala diskuse, která se často měnila v plodný dialog přispívající k ujasňování otázek interpretace spjatých se sociologickým výzkumem, právě tak jako místa a úlohy empirického výzkumu (s důrazem na využívání poznatků v praxi).

V závěrečném vystoupení A. Fazík hodnotil jednání věnované interpretačním procesům v sociologii jako pozitivní a podnětné. Vyplývá z něho, že sociologie musí nejen přispívat k tomu, aby byly identifikovány problémy a rozpory na daném stupni vývoje, ale bude muset více odhalovat i sociální mechanismy existujících odchylek a jejich zdroje. K tomu však je třeba mít gnozeologicky hodnotné fakty, správně je interpretovat a koncipovat reálné závěry pro společenskou praxi. Jde nám výhradně o sociologii angažovanou, sociologii, která nestojí a ani nemůže stát stranou grandiózního pohybu naší socialistické společnosti, sociologii, která se plně bude podílet na prosazování závěrů vytyčených XVII. sjezdem KSČ a následných zasedání ÚV KSČ.

Alexander Fazík

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.</i> : Диалектика фактов.	1
<i>Валенчик Р.</i> : Политико-экономические истоки марксистско-ленинской социологии.	20
<i>Стейскал К.</i> : Социальная обусловленность научного творчества. К некоторым подходам в области социологии науки.	32
<i>Крейчи О.</i> : США: общественное мнение и внешняя политика.	42

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ержабек Г.</i> : Формы измерения в социологии.	54
<i>Бурианек Й.</i> : К пониманию вторичного анализа.	74

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Годань Б.</i> : Результаты исследований вклада физической культуры в активное формирование здоровья жителей моравского региона.	93
--	----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ванек А.</i> : Я. Бауэрова — Э. Бартова, Преобразования женщины в семье, труде и в общественной жизни.	102
<i>Мусил Л.</i> : Innovation and Management. The First International Symposium on Management (Инновация и управление. Первый международный симпозиум по управлению)	104

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Лоудин Й.</i> : II международный симпозиум по теории и истории социологии. . . .	108
<i>Фазик А.</i> : Междисциплинарная конференция по теме: Процессы интерпретации. .	110

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1987, číslo vyšlo v lednu 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

Table des Matières No. 1/1988

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Dialectique des faits	1
<i>Valenčík R.</i> : Inspirations de l'économie politique pour la sociologie marxiste	20
<i>Stejskal K.</i> : Conditionnement social de la production scientifique, Sur quelques approches de la sociologie de la science	32
<i>Krejčí O.</i> : Etats-Unis d'Amérique: L'opinion publique et la politique extérieure	42

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Jeřábek H.</i> : Formes des méthodes de mesurer dans la sociologie	54
<i>Buriánek J.</i> : Sur la conception de l'analyse secondaire	74

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Hodaň B.</i> : Quelques resultats de la recherche de la contribution de culture physique à la protection active de la santé — exemple d'une région moravienne	93
--	----

COMPTES RENDUS

<i>Vaněk A.</i> : J. Bauerová — E. Bártová, Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě (Transformations de la femme dans la famille, au travail et dans la vie publique)	102
<i>Musil L.</i> : Innovation and Management. The First International Symposium on Management (L'innovation et la gestion. Le premier symposium international sur la gestion)	104

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Loudín J.</i> : II. symposium international sur la théorie et l'histoire de la sociologie	108
<i>Fazík A.</i> : Conférence interdisciplinaire: Les processus interpretatifs	110

Contents No. 1/1988

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : The Dialectics of Facts	1
<i>Valenčík R.</i> : Political Economy Inspirations for Marxist Sociology	20
<i>Stejskal K.</i> : The Socially Conditioned Character of Scientific Production, On Some Approaches in the Sociology of Science	32
<i>Krejčí O.</i> : USA: Public Opinion and Foreign Policy	42

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Jeřábek H.</i> : Forms of Measurement in Sociology	54
<i>Buriánek J.</i> : On the Conception of Secondary Analysis	74

FROM EMPIRICAL RESEARCHES

<i>Hodaň B.</i> : Some Research Results Concerning the contribution of Physical Culture to Active Health Care in a Moravian Region	93
--	----

REVIEWS

<i>Vaněk A.</i> : J. Bauerová — E. Bártová, Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě (Transformations of the Woman in the Family, at Work and in Public Life)	102
<i>Musil L.</i> : Innovation and Management. The First International Symposium on Management	104

NEWS AND INFORMATION

<i>Loudín J.</i> : II. International Symposium on the Theory and History of Sociology	108
<i>Fazík A.</i> : Interdisciplinary Conference: Interpretative Processes	110

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 1/1988

ABHANDLUNGEN

<i>Rychtařík K.</i> : Dialektik der Fakten	1
<i>Valenčík R.</i> : Inspirationen der Politökonomie für die marxistische Soziologie .	20
<i>Stejskal K.</i> : Soziale Bedingtheit des wissenschaftlichen Schaffens. Zu einigen Einstellungen in der Soziologie der Wissenschaft	32
<i>Krejčí O.</i> : USA: Öffentliche Meinung und Aussenpolitik	42

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Jeřábek H.</i> : Formen der Messungsmethode in der Soziologie	54
<i>Buriánek J.</i> : Zur Auffassung der sekundären Analyse	74

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Hodaň B.</i> : Forschungsergebnisse des Antelles der Körperkultur an der aktiven Gesundheitsbildung der Bevölkerung eines der mährischen Landgebieten .	93
--	----

REZENSIONEN

<i>Vaněk A.</i> : J. Bauerová — E. Bártová, Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě (Umwandlungen der Frau in der Familie, in Arbeit und im öffentlichen Leben)	102
<i>Musil L.</i> : Innovation and Management. The First International Symposium on Management (Innovation und Leitung. Erstes internationales Symposium über die Leitung)	104

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Loudín J.</i> : II. internationales Symposium zur Theorie und Geschichte der Soziologie	108
<i>Fazík A.</i> : Interdisziplinäre Konferenz: Interpretationsprozesse	110